

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

1/2020

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
2020

Obsah

■ EDITORIAL

Hledání další inspirace

Bohuslav Šalanda

5–8

■ STUDIE

Biographical Stages and Information Sources in the Formation of Historical Consciousness

Tomáš Karger – Jan Kalenda – Jitka Vaculíková

9–32

Colonial Heritages, Educational Incompatibilities and the Challenges for a Reunified Cameroon: 1961–2016

Roland N. Ndille

33–47

Body-hacking: On the Relationship between People and Material Entities in the Practice of Technological Body Modifications

Jana Kadlecová

49–63

Marxismus a česká historiografie: příklad pojmu *manufaktura*, 1866–1956

Zdeněk Nebřenský

65–86

Welfare kapitalismus: koncepty a motivace podnikatelů při řešení sociální otázky, 1900–1930

Svatopluk Herc

87–106

„Kapitalismus blahobytu“ a „stát blahobytu“. Německé diskuze kapitalismu v perspektivě sociální péče o dělnictvo

Tomáš Gecko

107–119

Paternalisme industriel – jedna z odpovědí na sociální otázku

Jakub Štofanič

121–130

■ PROJEKT

Počiatky mototuristiky na Slovensku v prvej polovici 20. storočia

Miroslav Sabol

131–145

■ ROZHOVOR

Od filozofie k historické sociologii a zpět. Rozhovor s Jóhannem Pállem Árnasonem

Bohuslav Šalanda – Jiří Šubrt

147–155

■ GLOSA

Stopa Immanuela Wallersteina

Marek Německý

157–161

■ RECENZE

Eva Hahnová: *Češi o Čěších: dnešní spory o dějiny*

(Iva Buřtová)

163–166

Dennis Smith: *Civilized Rebels. An Inside Story of the West's Retreat from Global Power*

(Jana Vitíková)

166–169

Jan Kalenda: *Formování evropských států: Autoři, modely a teoretická syntéza*

(Jakub Koláček)

169–172

■ ZPRÁVA

Konference k 10. výročí Centra vizuální historie Malach: *Prague Visual History and Digital Humanities Conference 2020*

(Jiří Kocián – Jakub Mlynář)

173–175

Hledání další inspirace

Stalo se zvykem připisovat jakékoliv neobvyklé stavy mysli nějakým vyšším, nejspíše duchovním zdrojům. Nicméně i bez nábožného, nebo dokonce náboženského zápalu prožívá řada z nás v běžném životě okamžiky, kdy se z ničeho nic a bez předchozího přemýšlení objeví na první pohled nijak nemotivované, nerefektované porozumění realitě. Jakési náhlé vhledy, dalo by se říci opatrným jazykem vědecké psychologie, případně pod dojmem objevů současných kognitivních neurověd. Společně s našimi předky ale můžeme podobné jevy přičíst rovněž na vrub blíže nespecifikované intuici, která se vyznačuje právě tím, že se něco přihodí neočekávaně, byť částečně tušeně. Poznání či jasné prozření přichází jakoby shůry, přičemž podezření na vyšší síly pak lze už jen stěží odolat. Intuitivní nazření totiž umožňuje překročit hranice, zároveň však zachovat niterné přesvědčení o vlastní cestě. Jako kdyby se uvolněná hra asociací nějakým rozumem přímo neuchopitelným způsobem prolínala s logikou možných kombinací. Nicméně připomeňme, že od průkopnických časů Sigmunda Freuda se snění s vědecky laděnou analýzou nijak nevyklučuje.

Z této perspektivy stojí za pozornost postoje a výroky všestranného teoretika Ivana M. Havla obratně se pohybujícího v „zákulisích“ lidské psychiky. V rozhovoru s Petrem Fischerem tento kybernetik, kognitivní vědec a znalec umělé inteligence a robotiky uvažoval takto: „Intuice je schopnost přijmout nápad a okamžitě ho nezavrhnout, i kdyby byl na první pohled šílený. K tomu je třeba jakéhosi ‚osvícení‘ – nejen abychom nápad přijali, ale abychom ho navíc opravdu vzali vážně“ [Fischer – Havel 2019: 71]. Svě úvahy dále rozvinul o nic méně pozoruhodným dodatkem: „Pak je tu ovšem ještě něco dalšího: organizační schopnost. Většina těch, kdo mají intuici a vezmou něco vážně, nakonec přece jen skončí špatně, protože s tím nejsou schopni dál nic dělat, nedovedou nikoho strhnout a přitáhnout k nápadu další lidi.“

V této souvislosti hovoří o vizionářství, které si představuje jako kolektivní vlastnost. Soudí, že tu nejprve musí být jednotlivec, solitér, někdo odvážný. Podobně jestliže dnešní vědec nebo jakýkoliv jiný nekonvenční myslitel chce nové vize realizovat, potřebuje pomoc ostatních, nehledě na nepředvídatelné propojení štěstí, náhody a technologicky zralé situace. Ivan M. Havel v citovaném rozhovoru trefně pojmenovává taktéž podstatnou sílu „nápadu“: „Vždycky je u toho nějaký vpád něčeho nového do běžného stavu věcí. Běžný stav věcí je nakonec takový nudný. Ale když do něj vpadne nějaký nápad, může se něco velkého stát“ [Fischer – Havel 2019: 73].

Nyní již pravděpodobně nikoho ze čtenářů nepřekvapí, že Ivan M. Havel se ve své mnohostranné tvorbě i v rámci vlastní osobní filozofie zabývá zdánlivě vědecky tak odlehkým tématem, jako je oblast „snové práce“. Hned v úvodu své „snově specifické“ publikace poznamenává následující věty: „Stále častěji se mi stává, že mne během dne nečekaně a nechtěně přepadne mikroskop. Dochází k tomu například při sledování přednášky

nebo filmu (méně často při čtení knihy), a kupodivu to nesouvisí s tím, zda přednáška, film, či kniha je nudná či naopak vzrušující. Mikrospánek je zpravidla neobyčejně krátký, stačí však na to, aby se přede mnou na okamžik objevil nějaký výjev, který je zcela mimo můj vliv a bez jakékoliv souvislosti s bdělým světem. Jakmile se proberu, jsem překvapen, že jsem chvilku nejen dřímal, ale i snil“ [Havel 2018: 9].

Ukazuje se, že bdělý stav může být přerušen neobyčejně krátkým mikrospánkem. V příslušné literatuře se odhaduje jeho trvání na méně než 30 sekund. Okamžitě se přitom objevují mikrosny, jimž je „snové já“ přítomno jako divák. Lze tedy hovořit o jakési aktérské pozici, z čehož vedle sociologických a antropologických zřetelů vyplývá i možnost založení neuropsychologie mikrosnění, respektive psychoanalýzy mikrosnů. Dalšími Havlovými klíčovými slovy otevírajícími pro snění různé badatelské oblasti jsou „introspekce“ a „prožitek“, popřípadě „perzistence“ (stálost, vytrvalost až tvrdošijnost snu nebo jeho částí). Neobejdeme se ani bez pojmu „retence“ čili zadržení, protože psychologicky vzato schopnost připomenout si dřívější zážitky při opakujících se nebo podobných vnějších podnětech a situacích se stává podmínkou pro práci s nimi. Nikoliv jen pro zajímavost uvedme, že Havlova „sbírka“ čítá 239 záznamů snů, což už je slušná porce interpretačního materiálu...

Sám Ivan M. Havel [2018: 106] podává na základě dlouholeté zkušenosti s vlastním sněním a mikrosněním toto shrnutí: „Jak vidno, i zdánlivě úzké zážitky otevírají celé zkušenostní pole. Konkrétní probuzení z mikrospánku není jen událostí přechodu mezi snem a bděním, ale i příspěvkem k obecné zkušenosti, že s pocitem reality to není jen tak. I mžikový pohled z verandy se podílí na zkušenosti, že ani s hranicí mezi viděným a neviděným to není jen tak. Pohled introspektora pak zvlášť zřetelně ukazuje, že, a jak, je možno si uvědomit své vlastní Já a jeho vztah ke zkušenostnímu poli: že zkušenost je situovaná, adresná a Já se k ní pevně váže, vyvstávajíc spolu s ní a ve vztahu k ní.“

Dalo by se s tímto vzrušujícím směrem jistě uvažovat dále, avšak z editorialsu se nemůže vyklubat samozvaná recenze, nebo snad letmo nahozená studie. Přesto nás mohou stávající „snové úvahy“ přivést k určitým závěrům, především k důrazu na význam improvizace, jejíž výsledky nemusí být hned perfektní. Potřebujeme se zkrátka přinejmenším čas od času dostávat od proudu mimořádných a nepředvídatelných šťastných náhod či shod okolností, vykročit jaksi „mimo rámeček“. Metaforicky řečeno běží o tzv. serendipitu, tedy zvláštní „polohu myslí“, šťastnou náhodu“ nebo „příjemné překvapení“ (takto se s tímto termínem setkáváme například u spisovatele Horace Walpolea). Pojem pochází ze sanskrtu a zaznívá třeba v Pohádkách tisíce a jedné noci. V minulosti byl jeho ekvivalentem v češtině výraz „serepetička“. V sociologii hovořil o principu serendipity jako o určitém heuristickém přístupu Robert K. Merton. Dokonce i badatelské marginálie a omyly (viz objev penicilinu) nás mohou dotlačit k velkému průlomů. Lze namítnout, že to všechno zní až příliš jako rajska hudba sny omámené mysli, popřípadě coby pouhé zbožné přání, a tak raději po tomto náročném expoze vstupme přímo do hájemství historické sociologie.

Historičtí sociologové se vyznačují zvýšenou citlivostí k otázce plynutí času. Nedávno jsme si připomínali deset let od založení našeho časopisu a studijního programu na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy [Narbut 2019], a nyní vstupujeme již do druhého desetiletí. Každý posun, jako je tento, vyvolává reflexe na téma kontinuity a diskontinuity.

Tím, kdo nás v březnu tohoto roku opustil, je Johann (Joop) Goudsblom, holandský badatel, kterého jsme měli možnost přivítat v Praze v prosinci 2004, když v Sociologickém ústavu AV přednesl přednášku na téma svého slavného knižního díla *Fire and Civilization*. Ke Goudsblomovu jménu neodmyslitelně patří podpora a šíření idejí Norberta Eliase [Šubrt 2014: 166], sociologie dlouhodobých historických procesů a sociálních figurací, kterým se dlouhodobě věnoval v Amsterdamu v rámci Nadace Norberta Eliase a jejího newsletteru *Figurations*.

Osobností, která se zasloužila o rozvoj historické sociologie v Praze i v celosvětovém měřítku, je Jóhann Páll Árnason (nar. 1940), který v tomto roce oslavuje své životní jubileum. „Náš Jóhann“ se mimo jiné výtečné vlastnosti vyznačuje trvalou nápaditostí a velkým zájmem o naše oborové periodikum. Jubilantovi jsme proto v interview položili pár otázek, které měly směřovat k objasnění jeho historicko-sociologického stanoviska. Ostatně v blízkém výhledu lze pod jeho taktovkou očekávat „japonské číslo“ *Historické sociologie*. Přichází též s nápadem, aby jedno z dalších vydání časopisu pokrylo téma *jak historikové vidí sociologii*. Určitě by k této problematice měli co říci významní badatelé v historiografii Zdeněk Beneš, Miloš Havelka, Jan Horský, Miroslav Hroch, Michal Kopeček, Jan Rychlík, popřípadě další. Poté by následovala kolektivní odpověď historických sociologů na názory a návrhy oslovených kolegů historiků.

Ještě než se k něčemu takovému odhodláme, je potřeba přednostně vzít v potaz nové trendy v sociologii vůbec a v historické zvláště. A tak součástí „jedničky“ *Historické sociologie* tohoto roku se stala i studie Jany Kadlecové věnovaná fenoménu „body-hacking“, vlastně různým technologickým modifikacím těla. Ukazuje se, že klasický článek Marcela Mause o technikách těla z roku 1935 bezpochyby potřebuje další doplňky. Od devadesátých let minulého století, kdy se „body-hacking“ objevil jako ojedinělý druh undergroundových extrémních modifikací, se totiž ledacos změnilo. Původně se jednalo o vývoj „zdola“, hlavně DIY přístup spjatý s experimenty i značným rizikem. Právě „body-hacking“ představuje relativně nový trend v tělesných modifikacích, zahrnující vývoj, produkci a užívání různých technologických implantátů mimo oblast oficiálního zdravotnictví. V neposlední řadě je tento fenomén autorkou zasazen do problematiky kybertělesnosti, fyzických a symbolických proměn lidského těla, katalyzovaných kybernetickými a digitálními technologiemi.

Podotýkám dále, že se v rámci tohoto interdisciplinárního periodika trochu náhodně vytvořil a „vynořil“ blok ke konceptu kapitalismu v historickém průřezu. Čtveřice autorů, konkrétně Zdeněk Nebřenský, Svatopluk Herc, Tomáš Gecko a Jakub Štofánik, objasňují konceptuální základy a projevy manufaktury, welfare kapitalismu neboli „kapitalismu blahobytu“, „paternalisme industriel“ apod. Za povšimnutí stojí například, že koncept welfare kapitalismu, který se poprvé objevil ve Spojených státech amerických, pojednal výstižně Svatopluk Herc s ohledem na to, jak se uplatňuje i jako synonymum pro sociální stát a tomu odpovídající způsob vlády. Ovšem samotná definice má dvě stránky – na jedné straně adjektivum „welfare“ původně patří do sféry soukromého sektoru, z druhé strany pak jde o úkol státu zajistit patřičnou životní úroveň pro všechny (welfare state). Herc si mimo jiné klade za cíl objasnit, jak welfare kapitalismus uspěl v řešení sociální otázky a dokdy vlastně trval.

Dlouhodobý výzkumný grant NAKI ke studiu automobilismu, řízený Janem Štemberkem, má v našem časopise už své stálé místo, například v podobě prezentace dílčích položek projektu nebo recenzí. V tomto čísle Miroslav Sabol nastínil „trampoty“ prvních

motoristických nadšenců při objevování turistických atrakcí na Slovensku. Na vysvětlenou připomeňme, že v rámci první etapy tohoto projektu jsou v letech 2018–2020 zkoumány společenské aspekty automobilismu v českých zemích. Jeden z rozsáhlejších výstupů byl v lednu tohoto roku publikován v kolektivní monografii *České století motorismu I. Kulturní roviny českého motorismu* (Bohuslav Šalanda – Jan Štemberk a kol.) v nakladatelství Karolinum. Ostatně zmíněný Jan Štemberk v periodiku *Historická sociologie* uveřejnil v roce 2013 zásadní studii „Cestovní ruch a česká společnost na přelomu 19. a 20. století“.

Rád bych ještě upozornil alespoň na glosu Marka Německého, která ve výstižné zkratce představuje dílo Immanuela Wallersteina (1930–2019). V minulém čísle našeho časopisu bylo avizováno, že této významné osobnosti bude postupně věnována patřičná pozornost. Nebudu tu tedy předčasně rekapitulovat jeho koncepci světových dějin v perspektivě „světového systému“ ani komplexní teorii vzniku a fungování kapitalismu, jakož i další Wallersteinův přínos pro sociální a humanitní vědy.

Závěrem těžko rozhodnout, zda čtenářům tohoto čísla *Historické sociologie*, ať už konzumovaného v papírové nebo elektronické podobě, přát výše zmiňovaný mikrospánek, nebo dokonce delší, sny naplněné spánkové spočinutí. Záleželo by totiž výhradně na tom, zda řečené nastalo v tom lepším případě pod vlivem inspirace, v horším pak jako důsledek myšlenkové únavy. Věřme raději v inspiraci a jí probuzenou intuici, která na čtenářské straně povede k zachování věrnosti *Historické sociologii* a na straně autorské zavelí k tvorbě podnětných příspěvků do dalších čísel našeho žurnálu. Prozatím se ponořme do probírání přítomného svazku.

Bohuslav Šalanda

DOI: 10.14712/23363525.2020.1

Literatura

- Ajvaz, Michal – Havel, Ivan M. [2008]. *Snování. Rok dopisů ve snech*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Fischer, Petr – Havel, Ivan M. [2019]. Vizionáři jsou otevření podivnostem. *Magazín deníku E15*, roč. 3, říjen, s. 69–74.
- Lukeš, Jan [2017]. „Právě proto, že jsem.“ *Rozhovor s Ivanem M. Havlem*. Praha: Knihovna Václava Havla.
- Havel, Ivan M. [2018]. *Zápisky introspektora*. Praha: OIKOMENH.
- Narbut, Nikolay P. [2019]. Ten years of historical sociology in Prague: A new perspective branch of Czech sociology. *RUDN Journal of Sociology* (1): 167–174.
- Stachová, Jiřina – Nosek, Jiří [1993]. *Intuice ve vědě a filozofii (Sborník příspěvků)*. Praha: Filozofický ústav ČSAV.
- Šalanda, Bohuslav – Štemberk, Jan a kol. [2019]. *České století motorismu I. Kulturní roviny českého motorismu*. Praha: Karolinum.
- Štemberk, Jan [2019]. Cestovní ruch a česká společnost na přelomu 19. a 20. století. *Historická sociologie* (1): 75–88.
- Šubrt, Jiří [2014]. From the Past to the Present and towards Possible Futures: The Collected Works of Norbert Elias (Zpráva o konferenci). *Historická sociologie* (1): 165–166.

Biographical Stages and Information Sources in the Formation of Historical Consciousness

TOMÁŠ KARGER* – JAN KALENDA – JITKA VACULÍKOVÁ

Biografické fáze a informační zdroje ve formování historického vědomí

Abstract: The study inquires into the process of formation of historical consciousness among the population of the Czech Republic. The process is examined in terms of biographical stages and information sources. First, the study draws upon the concept of sensitive period developed by Schuman and Corning. Second, it notes the increasingly mediated nature of socialization to historical consciousness. Data were gathered through a representative survey of the Czech population, with events of February 1948 and August 1968 serving as historical reference points of historical consciousness. Analysis identifies a formative pattern consisting of three stages. The study also identifies typical information sources corresponding to each formative stage. Further analysis employed regression analysis to assess the influence of basic sociodemographic characteristics on the stage in which individuals are socialized.

Keywords: historical consciousness; collective memory; sensitive period; socialization; media

DOI: 10.14712/23363525.2020.2

Introduction

The practices of memorialization and remembrance have undergone a series of deep transformations. As Paul Connerton [1989] demonstrated, the maintenance of social memory has traditionally been achieved through habitualized body gestures often used when performing rituals. However, modern societies produce conditions that rather facilitate forgetting [Connerton 2009]. The temporality of media is among the key elements constituting the conditions suitable for forgetting. Modern media gradually increase the volume of content and the speed with which it is processed by individuals. Moreover, the tangible substrate of media was transformed or entirely removed with the onset of digital media, making records ever more ephemeral [Connerton 2009: 79–88, 124].

The relationship between communication media and shared images of the past has also been emphasized by Jack Goody, who provides evidence on how written communication was crucial for the creation of “history” as a system of records of past events [Goody 1987: 132]. In following this course, knowledge of the past has been gradually decontextualized to a point when authority is ascribed rather than mediated communication (through books, for example) rather than to personal face-to-face communication [Goody 1987: 163]. As indicated by the growing body of research on the mnemonic aspects of various media [Edgerton 2001; Hoskins 2009b, 2009a; Landsberg 2004; Mayer-Schönberger 2009], the direct transfer of knowledge from generation to generation has been disrupted by

* Tomáš Karger, Research Centre, Faculty of Humanities, Tomas Bata University, Štefánikova 5670, 760 01 Zlín.
E-mail: karger@utb.cz.

various other means of information dissemination including schooling, broadcasting, or digital networks.

Currently, the information sources constituent of historical consciousness in the Czech Republic have been explored by Jiří Šubrt and his team [*Maslowski – Šubrt 2014; Šubrt 2010; Šubrt – Vinopal 2013; Šubrt – Vinopal – Vávra 2013; Vávra 2013*].¹ This research endeavor represents a stepping stone for a more focused research into the matter at hand. However, its findings paint a very broad and static picture of production and reproduction of historical consciousness. The findings shed light on information sources on history in general, undifferentiated with regard to particular historical events or stages of individual biographies. To tackle these points of interest, this study aims to account for the use of information sources in the *process* during which individuals, in the course of their lives, form their historical consciousness and to do so with regard to particular events of modern Czech history.

Theory

Historical consciousness is a concept that revolves around the relationship between knowledge of the past and other temporal orientations of its bearers. It can be characterized as an interplay between interpretations of the past, perception of the present and expectations of future [*Rüssen 2006, 2008*]. According to Jiří Šubrt, whose empirical research we take as our starting point, historical consciousness can be analyzed in terms of four components: lived historical experience, ideologies, knowledge produced by historiography, and collective memory (that is, shared representations of the past constitutive of group identity) [*Šubrt – Pfeiferová 2010; Šubrt – Vinopal 2010: 10*]. By involving both specialized and everyday knowledge of the past, the concept of historical consciousness is meant to be more general – in terms of both scope and abstraction – than that of collective memory, which has been defined in contraposition to historiography already since the times of Maurice Halbwachs [*Halbwachs 1992; Olick – Robbins 1998: 110*].

As indicated by the Czech historian Miroslav Hroch [*Hroch 2014: 52*], historical consciousness is constituted as a broad set of unordered and often contradictory memories, facts, myths or other information mediated by various institutions such as school, media, historiography, or simply word-of-mouth. Hroch then sees collective memory as a subset of historical consciousness that is deemed legitimate and worthy of remembering for a given collectivity [*Hroch 2014: 52*]. In this vein, memory is constituted through mediated dissemination of emotionally charged and mobilizing narratives [*Kubišová 2014: 92*] selected from the horizons of historical consciousness. On the other hand, historical consciousness is constituted by a circulation of objects and information that is wider in scope and could be likened to a common historical “archive” [*Assmann 2008*].

Historical consciousness also cuts through the established distinction between communicative and cultural memory by subsuming both everyday communication about recent past experienced by living generations and institutionalized symbolism referring to events constitutive of the collectivity. As Jan Assmann [*2008: 110–112*], the proponent

¹ The sources of information about events of Czech history (particularly the Velvet Revolution in 1989) was briefly examined also by Daniel Kunštát [*2010*], while Denisa Labišová [*2012*] limited her inquiry on this matter to the environment of educational institutions.

of the distinction, indicated, it directly relates to the phenomenon of floating gap. The events of origin are, together with recent events, chiefly among the chapters of past that are collectively maintained [Vansina 1985: 23–24]. In contrast, the gap in between has a low density of events [Zerubavel 2003: 26] that are remembered. This not only points to the fact that certain periods are expected not to be commemorated, but also to the fact that these periods can only be determined with regard to a particular collectivity.

Referential collectivities of historical consciousness and collective memory have traditionally been represented by nation-states, which have been legitimized through naturalized historical narratives since the very beginning of their existence [Anderson 2006; Hobsbawm – Ranger 1983].² In this study, we intend to focus on age cohorts (and their biographical stages) within a nation-state as referential collectivities of historical consciousness. Although these cohorts may exhibit common patterns with regard to historical consciousness, it is still an open question whether they are bound by a shared “generational consciousness” as argued originally by Karl Mannheim [1952: 299]. Such a question has recently been tackled by Raili Nugin in her research on postsocialist transformation in Estonia, while its various aspects have been explored with regard to postsocialist transformation also by other authors [Aarelaid-Tart 2016; Kõresaar – Jõesalu 2016; Nugin 2015, 2016; Nugin – Jõesalu 2016: 207; Kalmus 2016: 325; Kalmus – Masso – Lauristin 2013: 16; Pozniak 2013]. The common assumption behind this research is that specific historical experiences or specific forms of mediation constitute the differences between generations with regard to the transformation. We will tackle the two analytically distinct sources of historical consciousness further.

While media have always been crucial to historical consciousness, some authors argue that the past is being increasingly *mediated* by specialized institutions and technologies [Hoskins 2009b] and the content of older media is being *re-mediated* by newer ones [Erll – Rigney 2009: 3–4]. Media serve as intermediaries of past events for cohorts that did not experience them directly. Moreover, they also constitute a scaffolding for the memory of those who lived through the mediated events [Hájek – Dlouhá 2011: 51], sometimes to a point when personal memories and media content blend into an undifferentiated image [Sturken 1997: 20]. As a result, it is necessary when studying the formation of historical consciousness to go beyond traditional personal interaction and involve cultural production of objects that are replicated and circulated on a mass scale [Guggenheim 2009: 44; Welzer 2008: 286–288].

In a model that Furnham and Stacey [2016: 9] proposed while studying the formation of children’s understanding of the social world, they distinguish between intra-personal, interpersonal and socio-historical aspects of the process. According to the model, socializing content stemming from the socio-historical context is filtered, modified, or negotiated by interpersonal mediation and intra-personal factors, both of which affect the formative process in developmental stages of the individual biography. In other words, the exposure

² In this regard, national holidays and other days of importance have been instrumental in building group identity through organized commemoration. Their importance is made visible in numerous struggles over their selection and definition [for the case of former Czechoslovakia, see eg. Gammelgaard 2011; Miháliková 2005]. Some research indicates that holidays can be seen as pauses in increasingly accelerated time-frames of current societies, allowing for synchronization of activities, attention and presence, but also differentiating various segments of societies based on participation in them [Vihalemm – Harro-Loit 2019]. While interesting in its own right, the role of holidays in establishing communities with shared historical consciousness is out of scope of this study.

to content mediated and interpreted in various ways is anchored in the process of ageing. It is at a certain age that individuals begin to ask, to read, to be schooled, or to be allowed to control their overall media consumption and it is also at a certain age that individuals start exhibiting particular abilities of generalization or inference. As a result, the dynamics of media and personal interaction within individual biographies can be described as a gradual process of growing into the shared historical consciousness.

On the other hand, age cohorts are also distinctively affected by experiencing historical events as they unfold during their formative years. According to contemporary literature [*de Regt et al. 2017; Hart-Brinson 2014; Ma – Kim 2015; Schuman – Corning 2000, 2012, 2017; Tekcan et al. 2017*], one of the most significant factors influencing individual biography is the “sensitive period”, or the so-called “critical years”. It represents a time frame between the 10th and 30th year of life during which the process of formation of historical consciousness is most intense. The experience gathered during this period through various significant events is most likely to produce longitudinal generational effects. Schuman and Corning explain the mechanisms behind this crucial period as follows:

National and world events that occur during the critical years should have a lasting impact on individuals because they are usually the first major national or world events experienced, and therefore serve as a baseline against which later events are compared. Individuals beyond their late 20s will ordinarily have experienced earlier events that seem to them at least equal or greater in importance, while for those <10 years, limited awareness of the world beyond their own family and neighborhood means that larger national and world events are not likely to have registered sufficiently to be retained strongly in later memory. Still earlier events learned about indirectly from school or media (e.g., World War II for young people today) cannot have the same emotional impact regardless of their objective significance. [*Schuman – Corning 2017: 521*]

To summarize, the formation of historical consciousness involves two interlocking processes. First, individual ageing brings about an increasing scope of information sources that quickly reach beyond the immediate surroundings of the family and the immediacy of the present. Second, a common experience with unfolding events during the sensitive period shapes the understanding of other significant events, future or past. To observe the formation of historical consciousness then means to identify patterns in age cohorts that relate the biographical stages of individual lives with experienced events and information intermediaries. To understand the phenomenon, the stages of individual biographies (not only the overall age) must be linked to the sources of experience and information.

To accommodate this premise, we designed our research instrument specifically to provide evidence not only on the current age and media use of respondents, but also on the age (and media used at that age) at which they established their understanding of the historical events. Furthermore, we chose two historical events as references for our survey questions: 1) August 1968 when the Soviet troops and most of their Warsaw Pact allies invaded Czechoslovakia and 2) February 1948 when the Communist Party assumed control over the government of Czechoslovakia. The events are comparable in their significance for the Czech national history while they also represent events that either almost all respondents had only mediated information about (February 1948) or part of them experienced the event during their youth or adult lives (August 1968). A research design that takes into account biographical stages of formation of historical consciousness and

compares the evidence for events that were or were not directly experienced allows us to at least partially disentangle the effect of a common historical experience of a cohort from the effect of individual ageing.

Methodology

While we are generally interested in the role of biographical stages and information sources in the formation of historical consciousness, we attempted to address several specific questions in this study: 1) are we able to identify a typical age of historical consciousness formation in the individual biographies? 2) does the age vary for different age cohorts? 3) which sources of information are characteristic of the formative period? 4) what is the role of direct experience with the historical event *vis-à-vis* mediated information? We attempt to answer these questions using data from a quantitative survey of the Czech population.

A self-report survey was developed in order to gather data through the CAPI technique (Computer Assisted Personal Interviewing) within Omnibus random data collection that took place in Autumn 2016. Respondents answered questions concerning information on how they gathered information about two significant events of the Czech history mentioned earlier (August 1968 and February 1948). For each of the events, respondents answered questions addressing sources from which they learned about the events for the first time and sources of information that were the most important for them in forming their knowledge of these events. Additionally, the questions also addressed the declared level of knowledge of the events, the age of the respondents when they first got to know about the events and the age when they formed their current understanding of the events.

The research sample included a representative sample of Czech population ($N = 1.008$). The sample was randomly selected based on quota for gender, age, education, and region of residence. The age of the sample ranged from 15 to 89 years with an average age of 45.3 years ($SD = 17.05$).³ Most respondents had acquired secondary education either without a school-leaving examination (37.6%) or with a school-leaving examination (33%), followed by university (16.2%) and elementary school graduates (13.2%). More than half of respondents (63.4%) were economically active.

Data preparation was conducted indicating missing values in the data set and multivariate outliers. Since there was no presence of serious missing values Little's Missing Completely at Random tests that justify the use of the EM algorithm for replacing missing values with predicted values was no need to test. Influential multivariate outliers were detected with Mahalanobis distance analysis. All outliers above the critical chi-square value ($p < 0.001$) were removed from further analyses [Field 2005]. Presented analyses were conducted using IBM SPSS Statistics v. 24 including calculation of frequencies and testing of hypothetical hypotheses by conducting Chi-square tests with reported effect size.

³ The ratio between the 482 (47.8%) males with an average age of 44.3 years ($SD = 17.52$) and the 526 (52.2%) females with an average age of 46.3 years ($SD = 16.56$) included in the study corresponds with the gender structure of the Czech population [CZSO 2017].

Results

In this section, we will first compare our descriptive analysis of information sources with the findings of the research carried out by Šubrt's team. Then we will provide an analysis focused on biographical stages in order to identify patterns in formation of historical consciousness. Finally, we will employ statistical modeling to test (binary logistic regression) for the influence of basic sociodemographic characteristics on the identified patterns.

By simply looking at the frequencies of particular information sources, we note that our results are consistent with previous research [Vávra 2013: 40] in that school teaching and audiovisual media (TV shows, documentary films or radio broadcasting) are declared most crucial for establishing historical consciousness. In Table 1. we provide a more elaborate overview of information sources that respondents designated either as conveying first information about an event or sources that were most important in establishing their understanding of an event.⁴ The use of information sources is further differentiated with regard to particular events: February 1948, which most of our respondents did not experience during their lifetimes and August 1968, which took place in the course of life of a significant portion of respondents.

Table 1: Sources of information about February 1948 and August 1968

Sources of information	First sources				Important sources			
	1948		1968		1948		1968	
	n_i	$f_i(\%)$	n_i	$f_i(\%)$	n_i	$f_i(\%)$	n_i	$f_i(\%)$
1. TV shows	30	3.0	89	8.8	160	9.8	259	14.8
2. Feature movies	5	0.5	8	0.8	57	3.5	49	2.8
3. Documentary films	16	1.6	17	1.7	186	11.3	194	11.1
4. Radio broadcasting	9	0.9	110	10.9	31	1.9	108	6.2
5. Newspapers and their attachments	6	0.6	18	1.8	35	2.1	89	5.1
6. Magazines	1	0.1	2	0.2	12	0.7	14	0.8
7. Books	7	0.7	3	0.3	76	4.6	55	3.2
8. School classes	609	60.4	337	33.4	556	33.9	360	20.6
9. Peers	8	0.8	32	3.2	23	1.4	62	3.6
10. Parents	179	17.8	272	27	269	16.4	319	18.3
11. Grandparents	38	3.8	26	2.6	100	6.1	70	4.0
12. Other family members	14	1.4	46	4.6	26	1.6	61	3.5
13. Internet	2	0.2	3	0.3	46	2.8	56	3.2
14. Don't know	84	8.3	45	4.5	73	4.5	50	2.9

Note: n_i = absolute frequency; $f_i(\%)$ = relative frequency (%)

⁴ It is important to note that while respondents could provide only one first source for each of the historical events, they were allowed to provide up to three most important sources. However, the total number of responses (1600 for February 1948 and 1746 for August 1968) indicates that the respondents did not make use of the option too often.

There are also significant differences in comparison to the previous research results. For example, the role of family members (aggregating parents, grandparents and other family members) is much more significant in our results. This could be explained by framing the survey questions with particular historical events that took place during the lifetime of respondents or their older relatives. In contrast, the questions in Šubrt's survey were aimed at sources of information about history in general, which points to much older events, not belonging to the biographies of other family members. Another difference that could be explained by a different historical time frame of the survey is the high frequency with which radio broadcasting was selected as the first source of information about the events of August 1968. Given that radio receivers were present in many households at the time and that radio broadcasting monitored the events as they unfolded [*Končelík – Večeřa – Orság 2010: 190*], it seems plausible that the spike in our data is caused by respondents who listened to the broadcast. A similar claim could be made with regard to television broadcasting as a first source of information about August 1968.

Our results also provide more granularity with regard to the roles various information sources play in formation of historical consciousness. For instance, the Internet has already come out as an ambivalent source of information in Šubrt's research, having significant portions of respondents (characterized by age and education) that declare not using it at all for the purposes at hand [*Vávra 2013: 41*]. Our survey question was formulated specifically to filter out the content that originated in other media and is re-mediated by the Internet (see Appendix I.). The resulting findings suggest that without re-mediated content, the Internet is not very significant with regard to formation of historical consciousness. Furthermore, it seems that audiovisual media are not playing the role of first sources with regard to events that the respondents did not live through, while at the same time, they are seen as important sources of information for establishing the understanding of events. On the other hand, school teaching and family members are often declared to both provide first information and affect the formation of a deeper understanding. However, to elaborate and assess these findings, we need to relate the influence of information sources to biographical stages in the formation of historical consciousness.

The two tables below provide an overview of age periods, in which respondents declare to form their best understanding of the events. The tables further relate the age periods with information sources that, according to respondents, contributed most to the formation of their understanding at that time.⁵ Taking the concept of critical period as our reference point, we can aggregate the age periods into three phases: 1) pre-critical period (up to 10 years of age), 2) critical period (11–29 years) and 3) post-critical period (30 years and more). The information sources are aggregated into four groups according to their relatedness to socializing institutions or agents, a categorization that is employed by existing research on historical consciousness [*Labischová 2012: 155*]. Such aggregation of age periods and information sources allows us to observe the most significant patterns and their variation with regard to the respective historical events.

⁵ The tables aggregate the results from a two-step multiple choice question, in which respondents were asked to provide up to three information sources which contributed most to their picture of the event. To each information source, they subsequently provided the age at which they used it.

In both cases, most responses indicate the formation of understanding during the critical period between the age 11 and 29 (64.18% in the case of February 1948 and 73.33% in the case of August 1968). Taking a closer look at the data, the age period to which most responses point is situated between the age 11 and 15, when senior classes of elementary school are attended. This age interval represents an early phase of the critical period, during which the formal educational system is most influential. Within this age period, school attendance plays a crucial role with regard to knowledge of the two events (26.78% in the case of February 1948 and 15.68% in the case of August 1968). The second most frequently indicated is the pre-critical period. Its role is more significant with respect to February 1948 as 30% of responses indicate formation of understanding at the age of less than 10 (8% were even less than 6 years old). The same holds for almost 20% of responses in the case of August 1968. Only a very small part of responses is to be found after the critical period (5.53% in the case of February 1948 and 7.25% in the case of August 1968).

Table 2: Age periods and corresponding sources in formation of knowledge about the events of “February 1948”

Socialization Agent	Sources / Age	Critical period							Σ	
		Pre-critical period	Early critical period		Core of critical period		Post-critical period			
		<6	6–10	11–15	16–18	19–29	30–45	>45		
Mass media	TV shows	0.13	0.83	4.17	1.86	1.86	0.96	0.45	10.27	30.82
	Feature movies	0	0.39	1.41	0.71	0.77	0.19	0.19	3.66	
	Documentary films	0.13	0.83	3.92	2.70	2.05	1.99	0.32	11.95	
	Radio broadcasting	0.19	0.39	0.51	0.58	0.19	0.13	0	1.99	
	Internet	0	0.19	0.26	0.83	1.16	0.39	0.13	2.95	
Printed media	Newspapers and their supplements	0	0.32	0.96	0.45	0.26	0.13	0.13	2.25	3.02
	Magazines	0	0.13	0.26	0.19	0.13	0.06	0	0.77	
Education system	Books	0.1	0.45	2.12	1.35	0.06	0.06	0.13	4.24	41.0
	School classes	0.26	6.10	26.78	1.86	0.58	0.06	0.06	35.70	
	Peers	0	0.19	0.58	0.39	0.26	0	0.06	1.48	
Family	Parents	5.20	8.54	1.61	0.83	0.26	0	0	16.44	25.0
	Grandparents	2.10	3.02	0.83	0.83	0.13	0	0	6.87	
	Other family members	0.13	0.90	0.32	0.26	0.06	0.06	0	1.73	
	Σ	8.2	22.19	43.62	12.79	7.77	4.05	1.48	100	
		30.29		64.18			5.53			

Note: Results in percentage

Table 3: Age periods and corresponding sources in formation of knowledge about the events of “August 1968”

Socialization Agent	Sources / Age	Critical period							Σ	
		Pre-critical period		Early critical period	Core of critical period		Post-critical period			
		<6	6–10	11–15	16–18	19–29	30–45	>45		
Mass media	TV shows	0.06	1.8	4.88	2.71	3.98	1.63	0.12	15.18	39.34
	Feature movies	0	0.3	0.78	0.54	0.84	0.36	0.06	2.88	
	Documentary films	0	0.78	4.03	2.41	2.41	0.48	1.27	11.38	
	Radio broadcasting	0	0.84	1.87	1.02	1.99	0.42	0.24	6.38	
	Internet	0	0.12	0.42	0.84	1.39	0.69	0.06	3.52	
Printed media	Newspapers and their supplements	0.06	0.42	1.33	1.2	1.63	0.12	0.12	4.88	5.56
	Magazines	0	0	0.18	0.24	0.18	0.12	0.06	0.78	
Education system	Books	0.06	0.18	1.15	0.54	0.54	0.36	0.12	2.95	28.2
	School classes	0.06	3.44	15.68	1.32	0.36	0.06	0	20.92	
	Peers	0	1.08	0.72	0.84	1.33	0.24	0.12	4.33	
Family	Parents	1.02	6.5	8.2	1.87	1.15	0.24	0.12	19.1	26.8
	Grandparents	0.24	1.62	1.33	0.72	0.18	0	0	4.09	
	Other family members	0.06	0.78	1.51	0.4	0.48	0.24	0	3.61	
Σ		1.56	17.86	42.08	14.79	16.46	4.96	2.29	100	
		19.42		73.33		7.25				

Note: Results in percentage

Looking further, we might observe that the influence of various information sources in the respective age periods is structured similarly for both events, forming an overall staged pattern. In the pre-critical period, family members (mainly parents) are the most influential sources of information. Almost 20% of responses declared this influence as most significant for their understanding of February 1948. In the case of August 1968, there are 10% of responses declaring this. The beginning of critical period brings the influence of a variety of other sources. Between the ages 11 and 15, the dominant source is the formal educational system, aggregating the influences of teaching, peers, or books and textbooks. A significant portion of responses indicates the formation of understanding in this period with the help of mass media. In another phase of the critical period (16–29 years), the role of formal education gradually vanes (it accounts for 4–5% of all responses). The

understanding formed at this age is informed predominantly by mass media such as television and radio broadcasting or the press. Around 12% of responses regarding February 1948 can be found at the intersection of this age and the aforementioned sources. With regard to August 1968, the number reaches 18% of all responses.

The results of the above analysis are further validated when we look at the relationship between information sources and the current age of respondents. In the case of February 1948 (Table 4), the dominant sources (TV shows, documentary films, school classes and parents) are consistent across all age cohorts. It is also true of all cohorts that none of the contains a significant number of individuals who experienced the events directly. In this regard, there is a key difference in the case of August 1968. Here, the oldest age cohort (60+) departs from the established pattern by listing radio broadcasting, printed media or peers as sources forming their understanding of the events. These sources are usually used to inform about events as they unfold and indeed, the cohort is old enough to have experienced the events directly. Moreover, the difference is especially fitting the staged pattern identified above as members of the cohort were 12 or older during the event. At this age, according to the pattern, the sources shift from the family environment to school and media. This is why members of the cohort 45–59 who were largely born before the events, but were younger than 12 reported the same sources as cohorts which were born after the events took place.

Table 4: Age of respondents and corresponding sources in formation of knowledge about the events of “February 1948”

Socialization Agent	Sources / Age	15–29	30–44	45–59	60+	Σ	
Mass media	TV shows	0.63	3.04	3.74	2.73	10.15	30.44
	Feature movies	0.51	0.95	1.27	0.89	3.61	
	Documentary films	2.16	3.55	3.55	2.54	11.79	
	Radio broadcasting	0.06	0.13	0.57	1.2	1.97	
	Internet	1.27	0.95	0.44	0.25	2.92	
Printed media	Newspapers	0.13	0.38	0.82	0.89	2.22	2.98
	Magazines	0.38	0.06	0.19	0.13	0.76	
Education system	Books	0.89	1.33	1.33	1.27	4.82	41.54
	School classes	8.75	9.96	9.19	7.36	35.26	
	Peers	0.13	0.19	0.25	0.89	1.46	
Family	Parents	2.41	2.85	4.5	7.29	17.06	25.04
	Grandparents	1.33	1.84	1.84	1.33	6.34	
	Other family members	0.06	0.38	0.57	0.63	1.64	
	Σ	18.71	25.62	28.28	27.39	100	

Note: Results in percentage

Table 5: Age of respondents and corresponding sources in formation of knowledge about the events of “August 1968”

Socialization Agent	Sources / Age	15–29	30–44	45–59	60+	Σ	
Mass media	TV shows	1.18	3.71	5.07	5.31	15.27	39.27
	Feature movies	0.83	1.3	0.59	0.18	2.89	
	Documentary films	2.42	3.66	3.48	1.89	11.44	
	Radio broadcasting	0	0.18	1.47	4.72	6.37	
	Internet	1.36	1.18	0.41	0.35	3.3	
Printed media	Newspapers	0.3	0.53	1.3	3.13	5.25	6.08
	Magazines	0.18	0.12	0.18	0.35	0.83	
Education system	Books	0.77	1.0	0.83	0.65	3.24	28.13
	School classes	8.02	6.8	4.89	1.53	21.23	
	Peers	0.29	0.29	0.59	2.48	3.66	
Family	Parents	2.89	5.25	6.31	4.36	18.81	26.54
	Grandparents	1.24	1.3	1.12	0.47	4.13	
	Other family members	0.18	0.59	1.18	1.65	3.6	
	Σ	19.63	25.88	27.42	27.06	100	

Note: Results in percentage

Factors Influencing Belonging to Particular Formation Period

For further exploration of our data, we use binary logistic regression that helps us to identify main factors influencing the likelihood that respondents⁶ form their best understanding of the historical events (February 1948/August 1968) in one of the previously determined formation periods:

- (a) The pre-critical period up to 10 years (models M1 and M2);
- (b) the early critical period from 11 to 15 years (models M3 and M4);
- (c) the late critical period from 19 to 29 years (models M5 and M6).

All models used standard sociodemographic variables (gender, age, education, and size of residence location) as independent variables. The results of relevant statistical tests assessing the significance of constructed models are listed in the tables below (see Tables 6–8.). The results of statistical modelling point to the following findings.

The structure of factors influencing the likelihood that respondents form their best understanding of a historical event in the pre-critical period is very similar with regard to both February 1948 and August 1968s (see Table 6). The variables play the same roles in

⁶ In order to analyze the data from a multiple-choice question with regard to individual respondents, we opted to include only their first responses. This allows us to account for their most immediate reaction to the question while not omitting too much of the data – as already pointed out, respondents did not opt to provide more than one source too often.

both models (M1 and M2) and especially age and size of residence location made a unique statistically significant contribution to the models. However, their power of influence varies slightly.

The main difference between them can be found in the strongest predictor. In the M1 model the age category 60+ results in an odds ratio of 4.6. This indicated that respondents over 60 years were about five times more likely to form their understanding of February 1948 in the pre-critical period than some of the younger age cohorts. However, the power and direction of this category changed in the M2 model. In this case, respondents over 60 years are less likely to form their best understanding of August 1968 before the age of 11. For every extra year of age, the odds of belonging to the period decrease by a factor of 26. Moreover, respondents in age between 15 and 59 are generally more likely to belong to a pre-critical period in the model for August 1968 than in model for February 1948. Furthermore, the impact of whether people live in large cities as measured by the number of inhabitants has also increased slightly in the model for August 1968. The odds of belonging to the pre-critical period increase with the growing size of residence location.

Table 6: Regression analysis of factors influencing understanding of the historical events in the pre-critical period (6–10 years), Models M1 and M2

Model	Variable	B	S.E.	Sig.	Exp (B)	Wald.
M1 Respondents that form best understanding of February 1948 between 6–10 years	Gender	-0.321	0.185	0.083	1.379	2.998
	15–29 years (ref.)			0.000		44.553
	30–44 years	0.065	0.336	0.848	1.067	0.37
	45–59 years	0.932	0.305	0.002	2.540	9.372
	60+	1.515	0.288	0.000	4.550	27.673
	ISCED 2 (ref.)			0.156		5.229
	ISCED 3c	-0.676	0.309	0.029	0.509	4.777
	ISCED 3a,b	-0.371	0.305	0.225	0.690	1.475
	ISCED 5,6	-0.536	0.356	0.132	0.585	2.273
	< 4999 habitants (ref.)			0.000		28.572
	5 000–19 000	0.856	0.264	0.001	2.355	10.530
	20 000–99 000	0.484	0.262	0.065	1.622	3.401
	100 000+	1.281	0.248	0.000	3.600	26.768
Constant	-2.639	0.343	0.000	0.71	59.348	

Statistical significance, $\chi^2(10, N = 1.008) = 78.43, p < 0.001$. Non-significant Hosmer and Lemeshow test, $\chi^2(8, N = 1.008) = 6.91, p = 0.55$. Model correctly classifies 82.7% of cases.

Model	Variable	B	S.E.	Sig.	Exp (B)	Wald.
M2 Respondents that form best understanding of August 1968 between 6–10 years	Gender	0.173	0.189	0.360	1.189	0.837
	15–29 years ref.			0.000		59.663
	30–44 years	0.235	0.279	0.401	1.265	0.707
	45–59 years	1.171	0.263	0.000	3.224	19.764
	60+	–1.334	0.387	0.001	0.263	11.869
	ISCED 2 (ref.)			0.060		7.422
	ISCED 3c	–0.399	0.318	0.210	0.671	1.573
	ISCED 3a,b	–0.322	0.315	0.306	0.725	1.046
	ISCED 5,6	–0.991	0.384	0.010	0.371	6.664
	<4999 habitants (ref.)			0.000		25.502
	5 000–19 000	0.708	0.276	0.010	2.031	6.589
	20 000–99 000	0.724	0.254	0.004	2.062	8.122
	100 000+	1.305	0.259	0.000	3.689	25.350
	Constant	–2.191	3.334	0.000	0.112	43.171

Statistical significance, $\chi^2(10, N = 1.008) = 102.07, p < 0.001$, Non-significant Hosmer and Lemeshow test, $\chi^2(8, N = 1.008) = 4.57, p = 0.80$. Model correctly classifies 83.2% of cases.

The results of statistical modeling for the second formation period (models M3 and M4 in Table 7), the *early critical period*, are very similar to the previous period – age and size of residence location are the most significant variables. In the M3 model, respondents belonging to older age cohorts are less likely to form their understanding of February 1948 in the period from 11 to 15 years when compared to the youngest age cohort (15–29 years). The likelihood of belonging to this formation period decreases with growing age. The influence of age is still significant in the M4 model, but not as much as it was in the previous model. In comparison to older age cohorts, the youngest cohort is still more likely to form understanding of August 1968 in the early critical period. In this regard, respondents aged 15–29 years are three times more likely to form their understanding of August 1968 than respondents aged 30–44 years, five times more likely than respondents aged 45–59 years, and seven times more likely than respondents aged 60+. The likelihood of belonging to this formation period decreases with growing age.

Table 7: Regression analysis of factors influencing understanding of the historical events in the early critical period (11–15 years), Models M3 and M4

Model	Variable	B	S.E.	Sig.	Exp (B)	Wald.
M3 Respondents that form best understanding of February 1948 between 11–15 years	Gender	-0.310	0.138	0.025	0.734	5.042
	15–29 years (ref.)			0.000		29.123
	30–44 years	-0.271	0.210	0.197	0.763	1.668
	45–59 years	-0.673	0.208	0.001	0.510	10.460
	60+	-1.009	0.206	0.000	0.365	23.962
	ISCED 2 (ref.)			0.070		7.074
	ISCED 3c	0.142	0.238	0.551	0.1152	0.355
	ISCED 3a,b	-0.123	0.238	0.604	0.884	0.269
	ISCED 5,6	-0.380	0.270	0.160	0.684	1.971
	<4 999 habitants (ref.)			0.070		15.901
	5 000–19 000	-0.671	0.195	0.001	0.511	11.813
	20 000–99 000	-0.105	0.180	0.001	0.901	0.337
	100 000+	-0.507	0.187	0.562	0.603	7.327
	Constant	1.157	0.242	0.007	0.3179	22.799

Statistical significance, $\chi^2 (10, N = 1.008) = 56.1, p < 0.001$. Non-significant Hosmer and Lemeshow test, $\chi^2 (8, N = 1.008) = 2.33, p = 0.97$ Model correctly classifies 60.5% of cases.

Model	Variable	B	S.E.	Sig.	Exp (B)	Wald.
M4 Respondents that form best understanding of August 1968 between 11–15 years	Gender	0.008	0.138	0.955	1.008	0.003
	15–29 years (ref.)			0.000		56.3000
	30–44 years	-0.703	0.203	0.001	0.495	11.9977
	45–59 years	-1.156	0.207	0.000	0.315	31.019
	60+	-1.487	0.210	0.000	0.226	50.149
	ISCED 2 (ref.)			0.642		1.679
	ISCED 3c	0.069	0.233	0.767	1.072	0.88
	ISCED 3a,b	-0.143	0.234	0.542	0.867	3.73
	ISCED 5,6	-0.042	0.269	0.876	0.959	0.24
	<4 999 habitants (ref.)			0.001		16.806
	5 000–19 000	-0.572	0.197	0.004	0.564	8.400
	20 000–99 000	-162	0.177	0.359	0.850	0.842
	100 000+	-684	0.193	0.000	0.505	12.511
	Constant	0.910	0.237	0.000	2.485	14.708

Statistical significance, $\chi^2 (10, N = 1.008) = 80.66, p < 0.00$. Non-significant Hosmer and Lemeshow test, $\chi^2 (8, N = 1.008) = 7.08, p = 0.53$, Model correctly classifies 63.1% of cases.

Statistical models dealing with factors influencing the formation of historical consciousness in the *late critical period* (models M5 and M6 in Table 8) point to education as having statistically significant influence. According to the M5 model, the probability of belonging to the period is increasing with every further educational level beyond primary education. In comparison to those who attained primary education (ISCED 2), respondents having secondary education with state exam (ISCED 3a, b) are almost twice as likely to form understanding of February 1948 in the age of 16–29 years; respondents with any form of tertiary education degree (ISCED 5, 6) are 2.6 times more likely to belong to this period. In the M6 model, the level of education is even more important because odds ratios are slightly higher. In the case of August 1968, we can add another important factor – the age of respondents. In the M6 model respondents aged 60+ were about 3.5 times more likely to report acquiring the best information about the events during the late critical period when compared to the youngest cohort included in the survey. However, the cohorts aged 30–44 and 45–59 did not make a unique statistically significant contribution to the model.

Table 8: Regression analysis of factors influencing understanding of the historical events in the late critical period (16–29 years), Models M5 and M6

Model	Variable	B	S.E.	Sig.	Exp (B)	Wald.
M5 Respondents that form best understanding of February 1948 between 16–29 years	Gender	0.300	0.162	0.064	1.349	3.443
	15–29 years (ref.)			0.077		6.847
	30–44 years	0.087	0.231	0.705	1.091	0.143
	45–59 years	–0.212	0.239	0.375	0.809	0.788
	60+	–0.467	0.247	0.059	0.627	3.566
	ISCED 2 (ref.)			0.044		8.107
	ISCED 3c	0.557	0.314	0.077	1.745	3.135
	ISCED 3a.b	0.621	0.314	0.047	1.861	3.910
	ISCED 5.6	0.948	0.340	0.005	2.581	7.770
	<4 999 habitants (ref.)			0.580		1.963
	5 000–19 000	0.215	0.223	0.336	1.240	0.925
	20 000–99 000	–0.034	0.213	0.874	0.967	0.025
	100 000+	–0.132	0.223	0.555	0.877	0.348
	Constant	–1.857	0.311	0.000	0.156	35.763

Statistical significance, $\chi^2 (10, N = 1.008) = 21.63, p < 0.01$, Hosmer and Lemeshow test of $\chi^2 (8, N = 1.008) = 5.39, p = 0.72$. Model correctly classifies 77.8% of cases.

Model	Variable	B	S.E.	Sig.	Exp (B)	Wald.
M6 Respondents that form best understanding of August 1968 between 16–29 years	Gender	-0.061	0.148	0.683	0.941	0.167
	15–29 years (ref.)			0.000		50.991
	30–44 years	0.418	0.231	0.070	1.519	3.286
	45–59 years	0.003	0.241	0.991	1.003	0.000
	60+	1.247	0.224	0.000	3.481	30.979
	ISCED 2 (ref.)			0.005		12.790
	ISCED 3c	0.537	0.275	0.051	1.712	3.809
	ISCED 3a,b	0.712	0.276	0.010	2.039	6.672
	ISCED 5,6	1.040	0.305	0.001	2.830	11.617
	<4 999 habitants (ref.)			0.436		2.723
	5 000–19 000	0.313	0.207	0.130	1.367	2.293
	20 000–99 000	-0.010	0.196	0.961	0.991	0.002
	100 000+	-0.072	0.202	0.722	1.074	0.126
	Constant	-1.973	0.291	0.000	0.0139	46.063

Statistical significance, $\chi^2(10, N = 1.008) = 68.03, p < 0.001$, Hosmer and Lemeshow test, $\chi^2(8, N = 1.008) = 13.93, p = 0.08$. Model correctly classifies 69.4% of cases.

Discussion

The staged pattern identified in our analysis corresponds to some of the classical theories of socialization. In particular, the distinction between primary and secondary socialization as a function of transition from the influence of significant others to that of a generalized other fits the pattern quite well [Berger – Luckmann 1966: 153; Mead 1972: 154]. The primary phase takes place predominantly within the family through socialization by significant others early in the biography of the individual. The secondary phase, on the other hand, takes place later in the biography and involves agents from outside of family such as those found in the school environment or within the media landscape, representing the influence of a generalized other. According to our analysis, the boundary between primary and secondary socialization with regard to formation of historical consciousness is to be found around the 10th year of age.

However, the staged pattern also shows that socialization often begins earlier than the concept of sensitive period would lead us to expect. Given that the broadest age spectrum of the sensitive period begins with the age of 10, it is the socialization mediated predominantly by family members which undercuts this boundary. Considering the secondary socialization phase involving agents outside of the family environment, the age spectrum defined by the sensitive period seems to hold. This has been validated by relating information sources to the objective age of respondents with regard to August 1968 (Table 5).

Focusing on the other end of the age spectrum, the findings correspond to the concept of sensitive period in that the understanding is generally formed by the 30th year of age. This seems particularly interesting given that the survey questions focused on key events

associated with the socialist regime, which were redefined after 1989 in the official discourse. Should such a reinterpretation take place also at the individual level, the data would indicate formation of historical consciousness in later stages of life at least for some age cohorts. This finding could indicate a discrepancy between official discourse and informal knowledge to be present already in socialization during socialism. Moreover, February 1948 no longer represented an event of origin after 1989 (and it ceased being celebrated as a national holiday), while August 1968 was overshadowed by November 1989, resulting in low need of reinterpretation at the individual level. This finding could thus be explained by the existence of a floating gap in collective remembering after 1989.

The results of statistical modeling measured the influence of basic sociodemographic factors on the probability of respondents' belonging to one of the identified formative stages. While looking at age, the models largely confirm what can be deduced from the characteristics of the sample. For example, the decreasing likelihood of older age cohorts to belong to the pre-critical stage with regard to August 1968 simply reflects the fact that the event took place when a significant part of the cohorts was older, i.e. they could not be socialized in the pre-critical period, because the event has not happened yet. Perhaps the most interesting factor identified is education, which had similar effect with regard to both historical events. Respondents with higher education are more likely to form their understanding in later stages of life based on their engagement with various media. Education, as it seems, has an effect of prolonging the formative period while bringing in an additional wealth of information sources. The influence of residence location size, on the other hand, is associated more with the events of August 1968. Specifically, it was the strongest predictor of belonging to the pre-critical stage (the larger the residence location, the higher probability of belonging). It seems as if the events were much more impactful in larger cities, causing children to socialize earlier than expected.

Conclusion

In this article, we aimed to examine the process in which historical consciousness is formed. In particular, we were interested in which information sources respondents use at various stages of their life. Through quantitative analysis, we were able to identify three early life periods that together form a staged pattern: 1) the *pre-critical period* (age: >10, dominant set of sources: family members) 2) the *early critical period* (age: 11–15, dominant set of sources: school environment); and 3) the *late critical period* (age: 16–29, dominant set of sources: media environment). To not rely only on declarative statements about when in the course of a lifetime the information sources were used, we also validated the boundary between some of the stages against the current objective age of the respondents. Statistical modeling was employed to further examine the influence of basic sociodemographic characteristics on belonging to any of the identified formative stages. Most interesting in this regard was the role of education, having the effect of prolonging (in terms of age) and widening (in terms of information sources used) the formative process.

The study also has limitations that need to be accounted for. The abstract nature of the identified pattern seems suited for comparative research. However, to a fairly significant degree, the results will depend on the particular historical reference points used. This limits the potential for making general inferences based on comparative surveys, especially

given the nation-specific character of history. Another limitation of this study can be found in the assumption that respondents remember how they formed understanding of the events. Especially older respondents, having a significant time distance from the period the survey inquired about, may have difficulty remembering. The small age difference that respondents reported with regard to first sources of information as opposed to best sources may indeed indicate conflation and ambiguity. It may even be argued, that instead of the actual usage of information sources, the survey measured internal notions of how and when one *should have* learned about the events according to respondents. However, this does not negate the identified staged pattern and its association with various socio-demographic characteristics. The structure of the pattern is consistent across age cohorts and changes only with regard to respondents who experienced the events directly. Further research focusing on respondents as they pass through the sensitive period is needed to corroborate the pattern and to clarify its nature.

Bibliography

- Aarelaid-Tart, Aili [2016]. The Soviet Past Through the Lenses of Different Memory Communities. In: Nugin, Raili – Kannike, Anu – Raudsepp, Maaris (eds.). *Generations in Estonia: Contemporary perspectives on turbulent times*. Tartu: University of Tartu Press, 106–127.
- Anderson, Benedict [2006]. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Assmann, Aleida [2008]. Canon and Archive. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds.). *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary hand-book*. Berlin: Walter de Gruyter, 97–108.
- Assmann, Jan [2008]. Communicative and Cultural Memory. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds.). *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary hand-book*. Berlin: Walter de Gruyter, pp. 109–118.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas [1966]. *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books.
- Bourdieu, Pierre – Loïc, Wacquant [1992]. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Connerton, Paul [1989]. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Connerton, Paul [2009]. *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CZSO [December 19, 2017]. Český statistický úřad. Retrieved from: <<https://www.czso.cz/csu/czso/ceska-republika-podle-pohlavi-a-veku-2005-2014>>.
- de Regt, Sabrina – Jaspers, Eva – van der Lippe, Tanja [2017]. Explaining age differences in positive attitudes towards national commemorations: the role of what people commemorate. *Nations and Nationalism* 23 (4): 726–745.
- Edgerton, Gary [2001]. Introduction. Television as Historian: A Different Kind of History Altogether. In: Edgerton, Gary – Rollins, Peter (eds.). *Television Histories: Shaping collective memory in the media age*. Lexington: The University Press of Kentucky, pp. 1–18.
- Erll, Astrid – Rigney, Ann [2009]. *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Field, Andy [2005]. *Discovering Statistics Using SPSS*. London: Sage.
- Furnham, Adrian – Stacey, Barrie [2016]. *Young People's Understanding of Society*. London: Routledge.
- Gammelgaard, Karen [2011]. The Discursive Battle in 1988 Over the Czechoslovak State Holiday 28 October. *Scando-Slavica* 57 (1): 48–67.
- Goody, Jack [1987]. *The Interface Between the Written and the Oral*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guggenheim, Michael [2009]. Building Memory: Architecture, Networks and Users. *Memory Studies* 2 (1): 39–53.
- Halbwachs, Maurice [1992]. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.

- Hart-Brinson, Peter [2014]. Discourse of generations: The influence of cohort, period and ideology in Americans' talk about same-sex marriage. *American journal of Cultural Sociology* 2 (2): 221–252.
- Hájek, Martin – Dlouhá, Marie [2011]. Interpretační kooperace v biografických textech. *Biograf* 54: 25–41.
- Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence [1983]. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoskins, Andrew [2009a]. Digital Network Memory. In: Erll, Astrid – Rigney, Ann (eds.). *Mediation, remediation, and the dynamics of cultural memory*. Berlin: Walter de Gruyter, pp. 91–106.
- Hoskins, Andrew [2009b]. The Mediatisation of Memory. In: Garde-Hansen, Joanne – Hoskins, Andrew – Reading, Anna (eds.). *Save as ... digital memories*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 27–43.
- Hroch, Miroslav [2014]. Paměť a historické vědomí očima historika. In: Maslowski, Nicolas – Šubrt, Jiří (eds.). *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám*. Prague: Karolinum, pp. 46–65.
- Kalmus, Veronika [2016]. The Emergence of the “Digital Generation” in Estonia's Transition Period. In: Nugin, Raili – Kannike, Anu – Raudsepp, Maaris (eds.). *Generations in Estonia: Contemporary perspectives on turbulent times*. Tartu: University of Tartu Press, pp. 319–341.
- Kalmus, Veronika – Masso, Anu – Laristin, Marju [2013]. Preferences in Media Use and Perception of Inter-Generational Differences Among Age Groups in Estonia: A Cultural Approach to Media Generations. *Northern Lights* 11 (1): 15–34.
- Končelík, Jakub – Večeřa, Pavel – Orság, Petr [2010]. *Dějiny českých médií 20. století*. Prague: Portál.
- Kõresaar, Ene – Jõesalu, Kirsti [2016]. Estonian Memory Culture Since the Post-Communist Turn: Conceptualising Change Through the Lens of Generation. In: Nugin, Raili – Kannike, Anu – Raudsepp, Maaris (eds.). *Generations in Estonia: Contemporary perspectives on turbulent times*. Tartu: University of Tartu Press, pp. 128–158.
- Kubišová, Zuzana [2014]. Kolektivní paměť a národní identita. In: Maslowski, Nicolas – Šubrt, Jiří (eds.). *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám*. Prague: Karolinum, pp. 82–111.
- Kunštat, Daniel [2010]. Pluralita paměti a komunistická minulost: Česká veřejnost a její reflexe roku 1989 a polistopadového vývoje. *Naše společnost (Our Society)* 8 (1): 29–39.
- Labischová, Denisa [2012]. Factors Shaping the Historical Consciousness of Pupils, Students and Teachers in Czech Schools. *The New Educational Review* 29 (3): 148–161.
- Landsberg, Alison [2004]. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press.
- Ma, Kyoung Hee – Kim, Hye Kyung [2015]. Collective Memory and Formation of the “Unconscious” Political Generation: Focusing on the Former Period Baby Boomers in Korea. *Development and Society* 44 (1): 77–106.
- Mannheim, Karl [1952]. *Essays on the Sociology of Knowledge*. New York: Oxford University Press.
- Maslowski, Nicolas – Šubrt, Jiří [2014]. *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Prague: Karolinum.
- Mayer-Schönberger, Viktor [2009]. *Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Mead, George Herbert [1972]. *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago: University of Chicago Press.
- Miháliková, Silvia [2005]. Political Symbolism of Slovakia: Between the Cross and European Star. *Sociológia* 37 (6): 529–552.
- Nugin, Raili [2015]. *The 1970s: Portrait of a Generation at the Doorstep*. Tartu: University of Tartu Press.
- Nugin, Raili [2016]. Negotiating the Past: Some Issues of Transmission of Memories Among Estonian Young People. *Studies of Transition States and Societies* 8 (2): 14–30.
- Nugin, Raili – Jõesalu, Kirsti [2016]. Narrating Surroundings and Suppression: The Role of School in Soviet Childhood Memories. *European Education* 48 (1): 203–219.
- Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce [1998]. Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology* 24 (1): 105–140.
- Pozniak, Kinga [2013]. Generations of Memory in the “Model Socialist Town” of Nowa Huta, Poland. *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology* 66 (2): 58–68.
- Rüssen, Jörn [2006]. Historical consciousness: Narrative, structure, moral function, and ontological development. In: Seixas, Peter (ed.). *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto: University of Toronto Press, pp. 63–85.
- Rüssen, Jörn [2008]. *History: Narration, Interpretation, Orientation*. New York: Barghahn Books.

- Schuman, Howard – Corning, Amy, D. [2000]. Collective Knowledge of Public Events: The Soviet Era form the Great Purge to Glasnost. *American Journal of Sociology* 105 (4): 913–956.
- Schuman, Howard – Corning, Amy, D. [2012]. Generational memory and the critical period: Evidence for national and international events. *Public Opinion Quarterly* 76 (1): 1–31.
- Schuman, Howard – Corning, Amy, D. [2017]. The conversion of generational effects into collective memories. *International Journal of Public Opinion Research* 29 (3): 520–532.
- Sturken, Marita [1997]. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS epidemic, and the politics of remembering*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Šubrt, Jiří [2010]. *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: Teorie a výzkum*. Kolín: Nezávislé centrum pro studium politiky.
- Šubrt, Jiří – Pfeiferová, Štěpánka [2010]. Nástin teoreticko-sociologického přístupu k otázce historického vědomí. In: Šubrt, Jiří (ed.). *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: Teorie a výzkum*. Kolín: Nezávislé centrum pro studium politiky, pp. 21–30.
- Šubrt, Jiří – Vinopal, Jiří [2010]. K otázce historického vědomí obyvatel České republiky. *Naše společnost* 8 (1): 9–20.
- Šubrt, Jiří – Vinopal, Jiří [2013]. *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Prague: Karolinum.
- Šubrt, Jiří – Vinopal, Jiří – Vávra, Martin [2013]. The Czechs and Their View of History. *European Societies* 15 (5): 729–752.
- Tekcan, Ali, I. – Boduroglu, Aysecan – Mutlutürk, Aysu – Aktan Erciyes, Asli [2017]. Life-span retrieval of public events: Reminiscence bump for high-impact events, recency for others. *Memory and Cognition* 45 (7): 1095–1112.
- Vansina, Jan [1985]. *Oral Tradition as History*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Vávra, Martin [2013]. Zdroje, z nichž se vytvářejí představy o historii. In: Šubrt, Jiří – Vinopal, Jiří (eds.). *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Prague: Karolinum, pp. 39–45.
- Vihalemm, Triin – Harro-Loit, Halliki [2019]. Measuring Society's Temporal Synchronization Via Days of Importance. *Time & Society* 28 (4): 1333–1362.
- Welzer, Harald. [2008]. Communicative Memory. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds.). *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary hand-book*. Berlin: Walter de Gruyter, pp. 285–300.
- Zerubavel, Eviatar. [2003]. *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: University of Chicago Press.

Tomáš Karger is a research fellow at Tomas Bata University in Zlín. He graduated from sociology at Palacký University in Olomouc with a dissertation thesis based on ethnographic research of knowledge networks in free and open-source software development. The dynamics of knowledge production and circulation represents a general research interest which navigates his work in studying digital technologies and the social aspects of memory. Currently, he is focusing on the practices of digital copying and the reproduction of collective memory in the conditions of postsocialism.

Jan Kalenda is an assistant professor at Research Center of the Faculty of Humanities, Tomas Bata University in Zlín. He is active in the fields of sociology and lifelong learning. Within sociology, he focuses on research in historical sociology, social theory, sociology of religion and cultural sociology. He published his research in various monographies and journals among which are: Historical Sociology, Slovak Sociological Review, Asian Social Science Review and Religion and Society in Central and Eastern Europe. He is the author of Formation of European States: Authors, Models and Theoretical Synthesis (2014).

Jitka Vaculíková studied Social Pedagogy at the Faculty of Humanities, Tomas Bata University in Zlín and obtained her PhD in Pedagogy from Masaryk University in Brno. She is the managing editor of the Sociální pedagogika / Social Education journal and a research fellow of Faculty Research Centre at Tomas Bata University in Zlín. Her research interests are within quantitative research strategies, computer-assisted learning, self-regulation and proactive coping.

Appendix

1. How did you first find out about the events of August 1968?
  - a) From TV broadcasting (e.g. series, reporting)
  - b) From feature films
  - c) From documentary films
  - d) From radio broadcasting
  - e) From newspapers or their supplements
  - f) From magazines
  - g) From books
  - h) From school teaching
  - i) From peers
  - j) From parents
  - k) From grandparents
  - l) From other family members
  - m) From other sources available on the internet
  - n) I don't know

2. How old were you when you first find out about the events of August 1968?
  - a) Less than 6 years old
  - b) From 6 to 10 years old
  - c) From 11 to 15 years old
  - d) From 16 to 18 years old
  - e) From 19 to 24 years old
  - f) I was more than 24 years old
  - g) I don't know

3. How would you assess your knowledge of the events of August 1968? Would you say that your knowledge of the events is:
  - a) Very accurate (I know exactly what happened and what it meant)
  - b) Basic (I have a basic notion of what happened)
  - c) Rather inaccurate (My knowledge of what happened is vague)
  - d) None (I don't know what happened)

4. What source of information was most influential in forming your knowledge of August 1968? You can choose up to three.
  - a) From TV broadcasting (e.g. series, reporting)
  - b) From feature films
  - c) From documentary films
  - d) From radio broadcasting
  - e) From newspapers or their supplements
  - f) From magazines
  - g) From books
  - h) From school teaching
  - i) From peers

- j) From parents
  - k) From grandparents
  - l) From other family members
  - m) From other sources available on the internet
  - n) I don't know
5. How old were you when you gathered information from the sources in the previous question?
- a) Less than 6 years old
  - b) From 6 to 10 years old
  - c) From 11 to 15 years old
  - d) From 16 to 18 years old
  - e) From 19 to 29 years old
  - f) From 30 to 45 years old
  - g) I was more than 45 years old
  - h) I don't know
6. How did you first find out about the events of February 1948?
- a) From TV broadcasting (e.g. series, reporting)
  - b) From feature films
  - c) From documentary films
  - d) From radio broadcasting
  - e) From newspapers or their supplements
  - f) From magazines
  - g) From books
  - h) From school teaching
  - i) From peers
  - j) From parents
  - k) From grandparents
  - l) From other family members
  - m) From other sources available on the internet
  - n) I don't know
7. How old were you when you first find out about the events of February 1948?
- a) Less than 6 years old
  - b) From 6 to 10 years old
  - c) From 11 to 15 years old
  - d) From 16 to 18 years old
  - e) From 19 to 24 years old
  - f) I was more than 24 years old
  - g) I don't know
8. How would you assess your knowledge of the events of February 1948? Would you say that your knowledge of the events is:
- a) Very accurate (I know exactly what happened and what it meant)

- b) Basic (I have a basic notion of what happened)
- c) Rather inaccurate (My knowledge of what happened is vague)
- d) None (I don't know what happened)

9. What source of information was most influential in forming your knowledge of February 1948? You can choose up to three.

- a) From TV broadcasting (e.g. series, reporting)
- b) From feature films
- c) From documentary films
- d) From radio broadcasting
- e) From newspapers or their supplements
- f) From magazines
- g) From books
- h) From school teaching
- i) From peers
- j) From parents
- k) From grandparents
- l) From other family members
- m) From other sources available on the internet
- n) I don't know

10. How old were you when you gathered information from the source in the previous question?

- a) Less than 6 years old
- b) From 6 to 10 years old
- c) From 11 to 15 years old
- d) From 16 to 18 years old
- e) From 19 to 29 years old
- f) From 30 to 45 years old
- g) I was more than 45 years old
- h) I don't know

Colonial Heritages, Educational Incompatibilities and the Challenges for a Reunified Cameroon: 1961–2016

ROLAND N. NDILLE *

Koloniální dědictví, vzdělávací neslučitelnost a další výzvy
pro opětovně sjednocený Kamerun: 1961–2016

Abstract: The reunification of British Southern Cameroons and *La République du Cameroun* 1961 required the adoption of new national policies which were to guarantee that none of the colonial identities were jeopardized.¹ In doing this, the Federal Republic adopted harmonization as a policy framework for the establishment of a new national educational system that was to unequivocally represent both colonial heritages without feelings of marginalization by any side. Using archival evidence and some empirical literature, this paper has examined the landmark developments in the harmonization of education in the country. It has observed that although significant strides have been made there are still huge challenges. The paper concludes that until both sides are determined to put national interests above former colonial interests, harmonization and the ultimate establishment of a national educational system cannot be achieved.²

Keywords: Reunification of Cameroon; Harmonization of Education; British and French Colonial heritages; Incompatibilities

DOI: 10.14712/23363525.2020.3

Introduction

Between November 2016 and the time of writing this paper, the Anglophone regions (North West and South West) of Cameroon have experienced a series of socio-political upheavals which, except for the major towns, have led to what may be termed a complete shutdown of the educational and judicial sectors of the regions. Unfortunately these have degenerated into an armed secessionist movement. This is not unconnected to the issue of two colonial heritages (British and French Cameroons) coming into an established political entity in 1961 and the difficulties of managing the process of reform which was to take into consideration equity in representation of the erstwhile colonial identities within the union. Several studies exist on the history of education in Cameroon [*Tchombe 2001*] which provide an understanding of the educational background but in terms of the independent government policy-making by way of dealing with the two inherited systems and ensuring an egalitarian representation as policy required remains an outstanding challenge; reason why this historical analysis is undertaken.

* Roland Ndille N. (D.Litt et Phil.), School of Education, University of the Witwatersrand. E-mail: roland.ndille@ubuea.cm

¹ Federal Republic of Cameroon [1961]. *The Federal Constitution*. Yaoundé: National Printing Press, p. 1.

² The terms Anglophone and Francophone are used in the paper to represent the former British administered Southern Cameroons and French administered Cameroons respectively.

As background, it is important to note that the question of British and French involvement in the German colony of *Kamerun* started in 1914 when as World War One allies, they invaded the territory in September and after obtaining a German surrender in February 1916, immediately went on to partition the territory. From April 1916, the territory was separately administered. In 1922, the two spheres became Mandates of the League of Nations and in 1946 – Trust territories of the United Nations. The final phase of the independence of the territory was achieved on October 1, 1961 when the British ended their trusteeship over Southern Cameroons. The territory had in a plebiscite organized on 11 February that year, voted to reunify with the French sector which had obtained independence on 1 January 1960 as *La Republic du Cameroun*. Reunification warranted the development of a concrete political and socio-economic frame work that would not only ensure the positive utilization of the gains from the two colonial systems but also guarantee the development of an authentic Cameroonian identity in various sectors of life. The case of how this played out in the educational sector is the core of this paper.

British and French Colonial Education Policies: A Justification for Harmonization after Reunification

Within the context of the history of Cameroon, an understanding of the colonial situation in the two spheres is imperative for a justification of difficulties that characterized the policy of harmonization of education adopted in 1961. Several studies have been undertaken in that direction [Ndille 2018; Tamanji 2011; DeKorne 2012]. However, it is important to state that as far as education was concerned, the British and the French administering authorities had operated two systems of education distinct in policy, structure and contents which had serious implications for the establishment of a harmonized national education policy. Table 1 below is a summary some of the characteristics what each side brought to the reunification table in terms of educational policy and practice. It shows how differences in policy gave rise to different structural and curricula orientations and how the various sectors' desire to each guarantee that theirs was preserved in the attempts to establish a harmonized system of education were to pose huge challenges in the educational reform process.

Table 1 demonstrates that the English and French speaking Cameroonians by their training were two different people who had to put in a lot or give away so much to enable reunification of education to succeed. For example, the different durations of school courses demonstrated that by the time candidates got their high school certificates and were vying for employment or admission into the university, everything being equal, those educated in the Anglophone system would be more than three years older than their francophone counterparts. This was a serious problem in a reunified Cameroon where age limits were placed on competitive entrance examinations into most professional schools. In this regard the candidates from West Cameroon were seriously disadvantaged. The same applied for curriculum and end of course examinations, certificates and school structures where emphasis in the colonial period had been placed on British and French civilizations.

Table 1: The nature of the two inherited colonial school systems prior to independence

Aspect to be harmonized	British Southern Cameroon	<i>La Republique du Cameroun</i>
Entry age into nursery school	3 years	4 years
Entry into primary school	5 years	6 years
Duration of primary school	8 years	6 years
Expected Primary School leaving age	13 years	10 years
Certificate offered	FSLC	CEPE
Duration of secondary school	5 years	4 years
Secondary school certificate	GCE O/L	BEPC
Duration of High school	2 years	3 years
High school certificate	GCE A/L	Baccalaureate
Education structure	Decentralized	Centralized
Education policy	Indigenous needs	Assimilationist
Language policy	In favour of local languages	In favour of Colonial language (French)
State of secondary education at independence	Un-prioritized by colonial government	A colonial government priority
Attitude towards technical and vocational education	Negligent	Positive
Policy on school fees	Compulsory fee paying system with few scholarships	Free education and scholarships
On the training of chiefs	No schools available	Special schools available

Source: Author's Analysis

Reunification therefore imposed on the new state an urgent need to restructure education in a way that will ensure that one colonial system does not dominate the other; that will beset the various state and cultural affiliations and most especially develop into a unique and authentic system of education to inspire a sense of adherence to a single Cameroonian identity. This was not to be any easy task.

Harmonization as Cameroon's Official Education Policy at Reunification in 1961

Reforms in any system strive to accommodate social, political, economic and technological developments as a function of historical change. Such reforms necessitate the re-adaptation of social services and their institutions, so as to enable people meet with demands of the changing times. In education, the concept of reform as it was engaged by newly independent states reflects ideological, policy, administrative, structural, curricula, pedagogical and system evaluation initiation, restructuring, or adjustments aimed at correcting previous deficiencies or improving the present context. The need for such reforms

becomes even dire in the context where two or more formerly autonomous states come together to form a new state or supra-state structure.

In Cameroon, the federal government which was established following reunification amongst other policy imperatives adopted harmonization [*Federal Republic of Cameroon 1963*]. Conceptually, it implies the coming together of two previously autonomous systems, the dissolution or blending of their systems for the purpose of establishing one common system that would foster unity in all facets of life. It is often expected that those establishing the union would set up one central system which would not divide the allegiance of the citizens. In this way the new system would not permit the continued loyalty to the erstwhile regions or systems because such an allegiance is apt to breed discordance and separatist tendencies among the constituent units [*Amal – Bhattacharya 2005*]. Brief, the members of the reunified state are expected to prepare and embrace a totally new system which although picking up good qualities from the old systems is thought to be completely different from them.

In terms of service delivery and structure the new harmonized system should go a long way to meeting the demands of the reunified entities better than any of the previous systems. Thus the establishment of a new system becomes the ultimate fall out of harmonization. This is what is called the homogenization or the synchronization of previously autonomous, functionally different systems, in favour of a system having a unique national character [*Hoosen et al. 2009*]. Areas of attention often include; national goals and philosophies of education, curriculum content, educational structures, policies, legal frameworks, examination regulations, organization and certification, quality assurance and control.

In some parts of the world, harmonization has been a socio-political and economic option that has occasioned complicated but realistic processes of structural reforms. Most importantly, it has inspired a radical transformation of educational systems aimed at meeting the goals for which the stakeholders concerned had opted for it. Apart from emphasizing the extension of educational opportunities to the entire population in the union alongside manpower development, the forging of a greater level of unity of the constituent parts of the union, the need to guarantee equity and unanimity has also been a major pre-occupation of harmonization. Through innovative forms of collaboration amongst the various stakeholders in the union, education can systematically be improved against common agreed benchmarks of excellence, thereby facilitating the mobility of students and teachers across the cultures being harmonized. The aim is to have similar programmes, structures and curricula for enhancement of a productive and creative human resource for the united socio-political systems [*Tchombe 2001*].

Harmonization of education may not have been peculiar to a reunified Cameroon after 1961. In Germany, the vast differences between the former East-Germany and West Germany in life style, wealth, political belief, education and other values have warranted politicians and scholars to call for harmonization after 1990. It has also gone beyond national to supra-state concerns as most regional blocs call for greater and more cohesive regional integration policies. In the European Union for example harmonization of school programmes, certificates and structures has long been a matter of EU policy [*Raviooli 2009*]. The Bologna Process is an ongoing process of integration and harmonization of higher education systems within Europe. Its conceptual framework and action lines have the ultimate objective of establishing a European Higher Education Area (EHEA),

where harmonization of academic degrees and quality assurance practices are guaranteed [*ibid.*].

In East Africa article five of the treaty of the establishment of the East African Community Education [*East African Community 2012*] clearly states that in order to promote the achievements of the objectives of the community, partner states agree to undertake concerted measures to foster cooperation in education and training within the community. Apart from agreeing to co-ordinate their human resources, develop programmes and policies, the member states have agreed to also harmonize curricula, examinations, certification, and accreditation and training institutions through the joint action of their relevant national bodies in charge [*ibid.*]. In this region since 1998, harmonization has moved from theory to practice as the states concerned have actually integrated or harmonized the provision and training services through unique curricula and established regional organizations and institutions such as the East African National Educational Council. Although for this case unity of curricula is still in progress, the treaty setting up the East Africa Community Education noted that it would be preposterous to completely rule out uniformity in this regard (as per the working definition of harmonization). Consequently, the target is the adoption of a common school structure and programmes for the whole region in the near future.

In contemplating harmonization in Cameroon after reunification, UNESCO identified three possibilities [*Tambo 2000*]. The first option was for the various stakeholders to adopt the system in place in one of the member states seen as more proficient and or efficient. This option was however not likely to be adopted as none of the parties was likely to give up their system for fear of cultural dominance. The second option was for the parties to run the same programmes in their various languages and spheres after agreed upon structures and policies. The third option was that a completely new system could be introduced beginning with the lowest class or level and continuing year by year until an entirely new local system comes into being [*UNESCO 1962*]. The EU and the East African Community mentioned above seem to have adopted the second option by establishing an increasingly networked and interrelated group of curriculum and examination systems, linked in a way that demonstrate overlapping, inter-connected and comparable logics that are capable of influencing each other across the partner states. Within the Cameroon case, the question which needs to be answered is whether, of the three approaches, there was an officially agreed upon framework and whether the implementation of that framework posed any challenges to equitable educational acquisition in the two reunified states.

Efforts and Challenges in the Harmonization of Education in Cameroon 1961–2016

Since reunification in 1961, one of the many problems that have plagued the nation was how to cope with the incongruous and somewhat incompatible British and French inherited systems of education. A UNESCO mission visited the country between March 10th and May 20th 1962 to study the educational problems that the young nation was facing and to suggest solutions that could be used to have a uniform system of education [*ibid.*]. A follow up mission arrived the country in September 1963 and stayed on till December that year [*UNESCO 1963*]. After a careful study of the situation in West (former British) and East (former French) Cameroons, the missions made three proposals for the harmonization of

education in Cameroon. As we would come to find out below, the first option was overtly rejected and as a matter of policy what the new state opted for was an unrealistic blend of UNESCO's second and third options. In fact one could rightly say that based on later developments it is unclear which of the options the stakeholders adopted.

Following the release of UNESCO's 1962 report, a series of laws were passed geared towards tackling the problem of harmonization of education amongst other things. The Federal Government issued Federal law No.1. 63/DF/13 of 19 June 1963; on the organization of secondary general and technical education [*Federation of Cameroon 1963*]. The East Cameroon State Government issued law No. 1.63/COR-5, of July 1963 on the organization of primary education in the state of East Cameroon [*East Cameroon 1963*] and the West Cameroon State Government responded with the West Cameroon Education Ordinance in the same month [*West Cameroon 1963*]. Regarding harmonization, the West Cameroon Education Ordinance stated inter alia that "unification implies a unified system of education" and went on to emphasize that;

for this reason government does not object to, and in fact welcomes such measures as will promote a unity of the two structures of education. The length of courses, the beginning and ending of the academic year, the dates of holidays (even the basic aims of education in the context of the Federal Republic) all these and other structural details can easily and should be harmonized. [*East Cameroon 1963: 3*]

The same policy anticipated that the academic year will in future begin in September and end in June, to harmonize with secondary school and university terms. This was to be achieved by September, 1964. With the coming of reunification, the state ministries of education and social welfare were in charge of only primary education. Secondary schools in Anglophone Cameroon which had come under the federal ministry had already adopted the September-June academic year as was applicable in the Francophone sector.

To harmonize the duration of primary education which was within the jurisdiction of the state ministries of education, the West Cameroon state government proposed in the 1963 Ordinance that the primary school academic course will be reduced to seven years from 1963 and to six years from 1965, again, to harmonize with the practice in the French speaking zone. For secondary schools which were under the auspices of the Federal Government, the federal law No.1. 63/13 of 19 June 1963 stated that studies in secondary general education schools would last five years. Complete high schools or *lycees* (those that combined secondary and high school sections) would last seven years comprising a five year first/secondary cycle and a two year second/high cycle. This was one of the aspects of the law that seemed to have adopted the system in operation in Anglophone Cameroon. By the decree, it was expected to become effective from 1965.

The west Cameroon government went on to effectively implement its 1963 education ordinance by reducing its eight years primary education by one year in 1964 and was looking forward to reducing it further to six in the subsequent year. This did not happen probably because the francophone region failed to implement the restructuring of its four-three years secondary and high school structure to the five-two years' structure as the case in Anglophone Cameroon. In matters of curriculum harmonization, all the laws were silent. The west Cameroon law however mentioned the teaching of French in their sector.

In 1965 there were some developments at the federal level which many thought would lead to the development of a harmonized national system of education. That year, the Higher Council for Education requested for the harmonization of structures and curricula of secondary education in the two federated states by creating a Joint Committee of Experts. Members were to come from both federated states and were to examine the secondary school syllabuses and examination systems with a view of harmonizing them [*Federal Republic of Cameroon 1965*]. Following these guidelines, the Committee for the Harmonization of Education in the Republic met in Yaoundé from January 13th to January 15th 1966. In this meeting the Minister of National Education William Eteki Mboumoua explained that the government;

aims at providing the same content of education to all Cameroonians no matter where they were situated in the nation [...] to determine examinations to be done on the national level [...] since the education was to be Cameroonian in content and spirit. (The committee of experts was) to select from both systems what was valuable, enriching and educationally good, and which would provide a recognized standard. [*Federal Republic of Cameroon 1966: 2*]

The committee recommended that the GCE Ordinary Level of West Cameroon and the *Brevet d'Etude du Premier Cycle* (BEPC) of East Cameroon should be replaced by a single certificate called the Certificate of General Education (CGE) while the GCE Advanced Level and the Baccalaureate be replaced by the Secondary Education Leaving Certificate (SELC). Candidates to these exams were to study the same subjects and content although in their respective first official languages (English or French). With these proposals the Commission demonstrated that harmonization could in effect take place if the will was there. Their proposals painted a positive picture around the country and hopes of having an indigenous national education structure, curricula and examination were beginning to be realized. They demonstrated that experts were ready to do the groundwork and ensure implementation and that it was only the political will that was left to complete the process. In 1968, the Committee met in Douala to propose new syllabuses and in 1971 they met again in Yaoundé to put finishing touches. Their work was only waiting final approval from the Higher Council of Education [*Ministry of National Education 1985*]. This final approval was never obtained and these efforts have since been dashed into thin air.

In 1972, rather than following up the recommendations and proposals of the Committee for the Harmonization of Education in the Republic, the government set up the Institute of National Education (INE) in Yaoundé by presidential order No.1. CMR/72/018. The Institute had as mission to undertake research aimed at implementing a harmonized education system and making policy recommendation to the Minister of National Education [*ibid.*]. It was hoped that the creation of the Institute would speed up both structural and curriculum harmonization. By another decree of September 1973, the president spelt out their functions which seem to duplicate the functions of the Committee created in 1965. They were to carryout research in secondary education with a view of harmonizing or improving the proposed secondary school syllabuses. Pretesting of the mathematics, civics, history and geography programmes was to be carried out at the Bilingual Grammar School Molyko, in Buea. Textbooks to this effect were also to be written. Again, like the proposals of the 1965 Committee, very little was heard of the activities of INE in terms of

achieving their goals. Education in the country continued to reflect the inherited colonial systems which each side brought to the reunification table.

In 1977, both the General Certificate of Education (GCE) Advanced Level and Ordinary Level were nationalized. Until then, this secondary education end of course(s) examination for the Anglophone sub-system of education was managed and organized by the University of London. The move from what was popularly known as the London GCE to a national GCE was seen as a positive step towards harmonizing examinations and certifications. However, what ensued demonstrated more overt signs of assimilation of the Anglophone certificate to the French system. Instead of establishing an Examination Board, the Ministry of National Education took over the setting, administration and the award of GCE certificates. As London officials gradually withdrew, the exams began experiencing irregularities. In 1990 the London University Examination Board relegated its former role on the Cameroon GCE, as irregularities had reached an alarming rate [*Ndongko – Nyamnjoh 2000*].

In 1983 the government in a ministerial order dated 27 September, 1983, instituted the “Group Certificate Scheme” in the GCE. This was to convert the single certificate examination to a group certificate exam from 1985 for the Ordinary Level and 1987 for the Advanced Level [*Republic of Cameroon, 1984: 87*]. In this new situation, an aggregate performance in a specific number and range of subjects was to be established and a pass in some compulsory subjects (French, English and Mathematics) was required to qualify for the award of the certificate. It is reported that the Minister of National Education who made this proposal Rene Ze Nguele justified it with the fact that Anglophones were not doing enough to be bilingual and that they were doing very poorly in science oriented subjects. He lamented that there were very few Anglophones in science oriented professional schools like the National Advanced School of Engineering, the Institute of Demography in Yaoundé and the University Centres of Ngaoundere, Douala and Dschang. Even in the Departments of Mathematics and Physics of the then University of Yaoundé, the rate of failure for Anglophones was said to be very alarming [*Ngoh 1987*].

The implication of the ministerial circular was that, the GCE had to take the same orientation as examinations in the Francophone sub-system of education. With the failure to reform the francophone secondary educational structure in the 1960s as was required by law to suit that in the Anglophone Subsystem; and after conceding to reforming primary education to suit the practice in the Francophone sub-system, the Anglophones began to view efforts such as proposed by the Ministerial circular within the context of marginalization and attempts to neutralize their educational heritage. The proposals were rejected in a series of demonstrations by Anglophones in Yaoundé and in the Northwest and Southwest provinces. The students wrote to the Head of State demanding the annulment of the New GCE reform because according to them, the group certificate was naïve, over demanding and too rigorous.

According to the striking students, the reforms confused quantity with intensity by imagining that the more the papers taken at ‘A’ level, the better the chances of the candidate in higher institutions. The students argued that if Anglophones were under-represented in professional schools and institutions of higher education, the fault was not the GCE or the Anglophone educational system, but rather, the fact that these institutions were designed to answer more to the needs of those with the Baccalaureate than to the needs of candidates

with the GCE. In Bamenda, teachers, students and some parents marched from the commercial avenue to the up-station Mendakwe office of Governor David Abouem a Choyi to present their petition against the Yaoundé decision.

The Anglophones also saw the reforms as a prelude to the abandoning of the GCE for a translated version of the BEPC and the Baccalaureate [Achombang 2010]. The president's response through the Speaker of the National Assembly on 2 December 1983 was that the striking students should return to class [Nyamnjoh 2000]. The students' protests however achieved some results. The plan was temporarily shelved and a Presidential Commission was formed which travelled to Canada, Britain, West Africa and throughout the country to inform itself on similar traditions and practices. However, their findings which were supposed to be urgent, are yet to constitute a report.

In 1989 another Minister of National Education George Ngango, instead of initiating the 1963 harmonization laws with the implementation of the five-two year's system of secondary education in the Francophone region, introduced another ministerial package which would have imposed the Francophone four-three year's system on Anglophone Cameroon. This reform never took place because of the fierce opposition and demonstrations by Anglophone students and their parents. Coupled with the 1983 proposals, and the lukewarm attitude of the mostly Francophone led Ministry of National Education to implement the 1963 reform of secondary education, this second package of reforms demonstrated that the state had abandoned the harmonization laws and was proceeding with the assimilation of the Anglophone system into that of the Francophones as had been the case with many economic and political structures. This move embarrassed the Anglophones, questioned the sincerity of reunification and completely led to their loss of confidence in the francophone led government. Again protests were planned but were nipped in the bud probably by the removal from office of the said minister as he was closing a seminar [Tatangang 2011].

One of the efforts at harmonizing school programmes in Cameroon led to the introduction of Manual Labour in the Francophone region in 1967 to match with the programme in west Cameroon. The government created IPAR in Yaoundé (for the Francophone school system in 1967) and IPAR in Buea (for the Anglophone schools in 1974). In the Francophone sub-system, this was not loved by the pupils as well as teachers and was implemented with little enthusiasm. Because of such reluctance IPAR produced programmes and syllabuses which were never put into use. Such programmes would have formed the basis for the harmonization of primary education in the entire country. The IPAR projects were long abandoned in the mid-1980s [Ndille 2015].

In the area of technical and teacher education the situation has been less antagonistic. In technical schools, there has been no problem as the technical schools in Anglophone Cameroon have been operating the same syllabuses and structure with those in Francophone Cameroon. The Francophone four-seven years structure and their technical school examination/certificates have since reunification been extended to Anglophone Cameroon; the *Certificat d'Aptitude Professionnelle* (CAP) after the first cycle of four years and the *Baccalaureate Technique* (BAC) after the second cycle of three years. This was probably because since reunification technical education has been managed by the federal government rather than foreign examination boards as was the case with the GCE.

As far as teacher training was concerned, the Anglophone and Francophone sectors carried out different practices in terms of entry requirements, structure, syllabus, duration and certificates of teacher training colleges. But governments attempt to increase teacher population all over the country motivated them to reorganize and harmonize practice in the sector in the 1980s. It opened two types of training institutions in all provinces; *Ecole Normale d'Institutuer* (Grade I teacher colleges) and *Ecole Normale d'Instituteur Adjoint* (Grade II teacher colleges) (Tchombe 2001). These were further reformed in the 1990s when the Grade II class was abolished. All aspiring teachers had to go in for the Grade I programme now called the *Certificat d'Aptitude Professionnelle d'Instituteurs Martenelles et Primaires* (CAPIEMP) although the duration differed depending on the entry qualification. Here again, like technical education, the structure reflects more the system which was in place in Francophone Cameroon; a re-introduction of the practice of teacher training in colonial French Cameroon and thus, another instance of assimilation of the Anglophone system which had operated a five year technical college at Ombe in the 1950s.

As far as secondary school teacher training is concerned, there was no practical experience in Anglophone Cameroon before reunification apart from the Cameroon College of Arts and Science, Bambili. This gave the government the free hand to extend the system in place in French Cameroon on the Anglophone Cameroonians. The *Ecole Normale Supérieur* (ENS) in Yaoundé with mostly Francophone teachers and administrators set up a branch in Bambili (a town in Anglophone Cameroon) for the training of secondary school teachers of the English subsystem. Again the structure, language of instruction, curriculum as well as the certificates were predominantly French styled. Till date the names of the schools as well as the certificates are solely known by their French appellations.

In 1995 an educational forum was organized in Yaounde by Minister Robert Mbella Mbappe. This forum aimed at establishing a new orientation of the educational system and its proposals were to lead to a new law of education which was imperative considering the fact that since reunification a comprehensive law covering all facets of education had not been established. It was expected that this forum would reopen the debate on harmonization but the twelve-point rationale for the convening of the conference, was basically silent on the matter [MINEDUC 1995]. Issues discussed included, the aims of education, pedagogy, administration and management of educational resources.

Sadly too, the 1998 law that ensued from the 1995 forum's recommendations seem to have put a final nail on harmonization by acknowledging that Cameroon shall run two subsystems; English speaking and French speaking subsystems. At the primary level coordinated efforts to ensure that practice remains the same in the two subsystems have resulted in a common syllabus document published in 2001. At the secondary level where the structure is still different and two examination boards exist since 1993, (the Cameroon GCE Board at Buea and the Office du Baccalaureate at Yaounde) the two subsystems have become even more glued to those of their respective colonial metropolises.

At the level of the universities harmonization was not a call for concern as the system has since reunification been structured on the French University lines in the then only Federal University of Cameroon in Yaoundé. This posed serious problems for most English speaking students who entered the University and its affiliated higher and professional educational institutions until the creation of the University of Buea in 1993. The creation of Buea as an Anglo-Saxon university brought in the English University system which

operated parallel to the French system in the other universities which were created alongside. Once more this was a departure from harmonization of Higher Education. At inception, the Anglo-Saxon university at Buea operated a Bachelor, Master, Doctorate system on a 3–2–3 year basis with one-year Post-Graduate Diplomas (PGD) in some programmes. The other universities (all located in the Francophone sector of the country) operated in the French university culture. They offered a *Licence*, *Maitrise*, *Diplome d'Etude Approfondie*, *Doctorat de 3eme Cycle* and *Doctorat d'Etat* on a 3–1–1–3–3 year basis.

However, as from 2007, the university certificates have since been harmonized and the Bachelor, Master, Doctorate (BMD) system is currently being adopted by most universities although in matters of programmes and course contents, the universities act independently. Recent efforts to harmonize university programmes especially in the classical programmes have been resisted. Anglophone academics have seen these as another means to spread the Francophone influence over the Anglophones. There are plans that similar contents and programmes should be established in all the state universities, if not for other reasons but to facilitate mobility of students and lecturers. Some programmes like the English common law have been introduced in the Francophone Universities while a French Civil law department has been opened at the Anglophone University of Buea. These efforts are limited if considered within the context of the harmonization of the university system in Cameroon.

Harmonization of Education in Cameroon: Achievements, Challenges and Prospects

To what extent has harmonization been achieved in the field of education since the passing of the decrees on harmonization in 1963? Have we succeeded in developing the much desired unique national education culture or do we simply co-exist? An examination of the efforts of harmonization demonstrates a picture of confusion, lack of will and an obstinate desire to cling to colonial set values. An interpretation of the 1963 laws on the harmonization of education indicates that in principle, primary and secondary education should have been structurally harmonized by 1965 if the will was there. As from 1965, West Cameroon was to operate a six years primary school course to correspond to the six years primary education system in the East Cameroon. East Cameroon should have also adjusted its secondary school course to five years from four. Alternatively, a middle road situation would have been sought as advised by UNESCO's third option.

A careful examination of the present state of education demonstrates some successes as well as some loop holes. At the primary level, the six year course has been adopted in both sectors since 2007. Although the names of the certificates differ, the syllabuses have also been harmonized. This took the Anglophones the last nerve to give up their inherited system to adopt what was in place in the French subsystem. At the secondary level, it has not been a similar picture. The Francophones were expected to adopt the 5–2 year school structure of the Anglophones in 1965. This is yet to be effected. Added to that, the French sub-system runs an exam in the sixth year, the *Probatoire*, which doesn't exist in the Anglophone General Education sub-sector. Besides, the creation of separate examination boards has made harmonization even more farfetched in secondary education. The exams have very little of semblance in organization, setting and content. At the level of the universities, the creation of the Anglo-Saxon University of Buea and

recently, The University of Bamenda, has further legitimated the dual university system in the country and exacerbated dreams of a harmonized university system in Cameroon. Although the BMD programme seems to be an effort to harmonize the structure of higher education, the two systems have clung stubbornly to their colonial metropolitan types of universities.

The differences that are still characteristic of the two subsystems of education in Cameroon demonstrate that harmonization in terms of developing a unique Cameroonian school system is still a thing of the future. It shows that what exists now is a kind of co-existence. It is also important to note that the instances where harmonization has succeeded, it has taken the good will of the Anglophones to give into the francophone system. On the other hand where harmonization has failed, it has been in cases where the Francophone led government has not been willing to implement the Anglophone structures as was initially previewed in the 1963 policy documents. With the exception of Higher Education, there has been no Minister of National Education of Anglophone background in Cameroon until the appointment of Nalova Lyonga in early 2018. This has rather justified Anglophone skepticisms and the many suspicions of assimilation that sparked the demonstrations of the 1980s, 1990s and the civil unrest that started in November 2016. It is for this reason that no policy in this regard has succeeded to go through without being taxed by Anglophones [*Tatangang 2011*].

Apart from situations of mutual suspicion and reluctance, many more reasons have been advanced for the slow pace of harmonization in the country. Some hold that although many proposals were worked out on the principle of harmonization, they were, owing to political reasons as well as the lack of technical and financial resources, never implemented. Others allude this failure less to the absence of political will and more to the absence of proper research in this domain and the stubborn adherence to inherited colonial subsystems [*Ngalim 2014*]. What then is the future of harmonization in the country? First it requires the state's determination to establish a policy of education in which none of the heritages would feel marginalized or assimilated. Second, experts need to study the situation and decide which of the options would be most suitable for Cameroon. Thereafter they must set up a framework for operation which should become law binding on all sectors. After this a time-line for the implementation of the policy must be published marking specific deadlines and finally, resources must be made available for implementation, monitoring and evaluation of such a programme.

When this is done, a major difficulty that needs to be addressed for harmonization to take effect is that leaders need to shake off the colonial yoke acquired through their own colonial education. This is a major impediment to the development of national policies in Africa. Through colonial education Cameroonian intellectuals and academics on both sides reached a point of total estrangement from local conditions and ways of life. That is why as Grosfoguel has argued, even from this [global south] oppressed side they continue to think and speak epistemologically and linguistically like the Euro-American intellectuals and academics on the dominant side [*Grosfoguel 2011*]. What was therefore expected to be a revised postcolonial educational system simply is not far from a replica of the colonial imperial one over fifty years after independence. This is what is meant by the African crisis of a lack of essence [*Mignolo 1998*] and by coloniality being the "reproduction of obsequiousness joined by local actors" [*Ndlovu-Gatsheni 2013: 5*].

Of course, a cloud of doubt had long been cast on those who went through the colonial school in terms of their being able to deliver on independence and indigenous reform. Writing in 1963, a few years into the wind of change, Franz Fanon, could already see that precisely because they had totally assimilated colonialist thought in its most corrupt form, the innermost vocation of those who passed through the colonial school would never be to transform the countries [Fanon 1963]. In their search for legitimation to play among the club of international independent states, the elites would rather sustain the reproduction of imported epistemological locations which they had acquired in their colonial school days.

The attitude towards harmonization of education in Cameroon and the challenges in its way are therefore significant factors of the outcomes of educational provision in both spheres of the Cameroons. Besides, attempts at harmonizing two distinct educational cultures in an atmosphere plagued by a strong affiliation to the colonial cultures seem illusive especially in the context of British and French colonial ideologies which seem somewhat incompatible. While Britain's colonial ideology reflected a strong undercurrent in cultural relativism; a human interest in the native people, the French model on the other hand corresponded more closely with the idea of cultural universalism [White 1996] which sought to bring dependent ethnic groups together under one roof and unify them through French Language and culture. There was therefore a kind of British centrifugal system as opposed to a French centripetal system which justified not only the mindset of the people who emerged from the colonial territories but also accounted for their perspectives of what a country should be and the kind of state they were looking forward to build for their people.

Conclusion

The paper has demonstrated that so far the reunified state of Cameroon is still to develop a uniquely Cameroonian educational system. The current structure is not in line with any of the three options proposed in 1962–3. While structural harmonization has been achieved in primary education, secondary and higher education continue to be attuned to inherited colonial systems. The process has been wrought by the absence of implementation resolve on the part of the majority Francophone led governments. Visible efforts suggest a seeming preference of Francophone values over those of the Anglophone heritage which have led to suspicion, feelings of assimilation/neutralization and ultimately, resistance on the part of the minority Anglophones. The paper concludes that until both sides are determined to put national interests above former colonial interests, harmonization and the ultimate establishment of a national educational system would continue to be a slippery ground to walk on. Proposals, policies and recommendations for a harmonized system of education must be adopted because of their effectiveness in terms of global trends and not because they represent a particular colonial heritage that must be preserved.

Bibliography

- Achobang, Christopher [2010]. Decolonize the Mount Cameroun Race. *Prince Report online Newsletter*. Retrieved from: <<http://princereport.blogspot.com/2010/02/decolonize-of-mount-cameroon-race.html>>.
- Amal, Ray – Mohit, Bhattacharya [2005]. *Political Theory: Ideas and institutions*. Kolkata: World Press.

- DeKorne, Helen [2012]. *The Builders of Identity: Education, Language and the Elites of Cameroon 1916–1961*. Unpublished BA (hons) Thesis Wesleyan University, Connecticut.
- East African Community [2012]. *Regional Report: Harmonisation of the East African Education Systems & Training Curricula*.
- East Cameroon [1963]. *Loi No. 1.63/COR-5, du Juillet 1963 Portant Organization de L'Enseignement Primaire Elementaire*. Yaounde: Journal Officiel de L'Etat du Cameroun Oriental.
- Federal Republic of Cameroon [1961]. *The Federal Constitution*. Yaounde: National Printing Press, p. 1.
- Federal Republic of Cameroon [1963]. Law No. 63/DF/13 of 19 June 1963 on the Harmonization of Educational Structures in the Federal Republic of Cameroon. National Archives Buea (NAB).
- Federal Republic of Cameroon [1965]. Higher Council of Education Guidelines on the Harmonization of Education in the entire Extant of the Federation. Yaoundé: HCE.
- Federal Republic of Cameroon [1966]. Report on the Educational Meeting in Yaoundé to Harmonize Syllabuses and Examinations, January 13–15, 1966. Yaoundé: HCE.
- Franz, Fanon [1963]. *The Wretched of the Earth*. Middlesex, England: Penguin Books.
- Gwei, Solomon Nfor [1975]. *Education in Cameroon: Western Precolonial and colonial antecedents and the development of Higher Education*. PhD thesis University of Michigan.
- Hoosen, Sarah – Butcher, Neil – Khamati Njenga, Beatrice [2009]. Harmonization of Higher Education Programmes: A Strategy for the African Union. *Africa Integration Review* 3 (1): 3–18.
- Ministry of National Education (MINEDUC) [1985]. *La Reforme de L'Enseignement Au Cameroun: Bilan 1967–1985 et strategies de Relance*. Yaounde: National Centre of Education (NCE).
- Ndille, Roland [2015]. From Adaptation to Ruralization of Education in Cameroon: Replacing Six with Half a Dozen. *African Educational Research Journal* 3 (3): 153–160.
- Ndille, Roland [2018]. British and French Implementation of Colonial Education Policy in Cameroon: A Comparative Analysis. *International Journal of Research in Educational Studies* 4 (5): 1–18.
- Ndongko, Therese – Nyamnjoh, Francis [2000]. The Cameroon General Certificate of Examination Board. In: Ndongko, Therese – Tambo, Leke (eds.). *Educational Development in Cameroon 1961–1999*. Platville, MD: Nkemnji Global Tech, pp. 246–257.
- Ngalim, Valentine [2014]. Harmonization of the Educational Subsystems of Cameroon: A Multi cultural perspective for Democratic Education. *Creative Education* 5 (5): 332–346.
- Ngoh, Victor-Julius [1987]. *Cameroon 1884 to 1985: A Hundred Years of History*. Limbe: Navi-Group Publishers.
- Ramon, Grosfoguel [2007]. The Epistemic Decolonial Turn: Beyond Political Economy Paradigms. *Cultural Studies* 21 (2–3): 211–223.
- Ravioli, Simone [2009]. Harmonizing Higher Education: Standard Perspectives in Support of the Bologna Process. *Akademik Bilişim Harran Üniversitesi* 11 (0): 1–13.
- Republic of Cameroon [1984]. Ministry of National Education, Inspectorate General of Pedagogy Annual Report for 1984.
- Sabelo, Ndlovu-Gatsheni [2013]. *Coloniality of Power in Postcolonial Africa: Myths of Decolonization*. Dakar: CODESRIA.
- Tamanji, Asanji [2011]. *Three Instances of Western Colonial Governments and Christian Missions in Cameroon Education: 1884–1961*. PhD Thesis, Loyola University, Chicago.
- Tambo, Leke [2000]. Strategic concerns in Curriculum Development in Cameroon. In: Ndongko, Therese – Tambo, Leke (eds.). *Educational Development in Cameroon 1961–1999*. Platville, MD: Nkemnji Global Tech.
- Tatangang, Henry [2011]. *Education, training and Employment: the key to Africa's development in the era of globalization*. New York: Xlibis
- Tchombe, Therese [2001]. Structural reforms in Education in Cameroon. Conference Paper, University of Yaoundé 1 School of education.
- Theresa, Ndongko – Leke, Tambo [2000]. *Educational Development in Cameroon 1961–1999*. Platteville MD: Nkemnji Global Tech.
- UNESCO [1962]. *Cameroonian Education Planning Group. Report Drawn up on the Return of the First Mission 10 March to 20 May 1962*. Paris: UNESCO;
- UNESCO [1963]. *Emergency Programme for Africa: Cameroon Second Mission of the Education Planning Group September to December 1963*. Paris: UNESCO.

- Walter, Mignolo [1998]. *The Darker Side of the Renaissance*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- West Cameroon [1963]. *West Cameroon Education Ordinance*. Buea: Government Printers.
- White, Bob [1996]. Talk about School: Education and the colonial Project in French and British Africa (1860–1960). *Comparative Education* 32 (1): 9–26.

Dr. Roland Ndille holds a BA (Hons) degree in History and Political Science, a PGDE and M.Ed in Curriculum Studies and Teaching from the University of Buea-Cameroon. He also holds a Master of Arts in African Studies from Dalarna University in Sweden and a Doctor of Literature and Philosophy (D.Litt et Phil) from the University of South Africa (UNISA-Pretoria) in History with research interest in Decoloniality, History and Policy of Education. He is currently a Post-Doctorate Research Fellow (PDRF) at the Centre for Education Rights and Transformation (CERT) Faculty of Education, University of Johannesburg. Dr. Ndille has been Head of the History Department (2015–17) and Head of Service for Teaching and Research (TRS), Faculty of Arts at the University of Buea-Cameroon.

Body-hacking: On the Relationship between People and Material Entities in the Practice of Technological Body Modifications

JANA KADLECOVÁ *

Body-hacking: O vztahu lidí a materiálních entit v praxi technologických modifikací těla

Abstract: The text focuses on a critical reflection on research conducted among Czech bodyhackers and, in general, on the possibilities and limitations of the conceptualization of the body, which is a product of technohuman interconnections, in socialscientific research. This issue logically directs me towards theoretical and conceptual foundations of symmetrical anthropology taking into account the role of nonhuman actors and the materiality of the world (based on the works of Bruno Latour, John Law, etc.) which constitute the core of the text. This study critically reflects upon the traditional foundations of social sciences that deal with an individual's subjective perspective when studying corporeality. This leads to a reproduction of the dichotomy of subject/object and body/mind which are revealed as restrictive in the research of technological modifications and cyborgcorporeality in general and require a clear definition of the concepts of the "body" and "technologies" that are, however, limiting from the point of view of the lived experience of their users. The question arises of where the human body ends and technologies begin, whether the human body in its "natural" state has a certain integrity. This approach is demonstrated in the text on the case of Czech body-hackers, the NFC chip users.

Keywords: Body-hacking; corporeality; technology; body modifications; symmetrical anthropology; posthumanism; non-human actors

DOI: 10.14712/23363525.2020.4

Introduction

Rapid progress in the area of science and technology in the twentieth century has had a great impact on Western post-modern culture and society and has resulted in a transformation process that can be called cyborgization of man, i.e. man is more and more interconnected with various technological extensions [cf. *Hayles 1999; Macek 2003*]. This transformation is most clearly apparent in the area related to the human body and the practices of biomedicine applied to it. It is, of course, information technologies that also have a great impact on the understanding of corporeality, which can be seen in, for example, the ways of selfrepresentation in cyberspace. Technologies provide people with the possibility to improve their "imperfect" bodies so that they are highperforming and comply with cultural standards, as there are higher demands placed on them and they become subject to more and more control [*Foucault 1999; see Lupton 2014; Sanders 2017* for empirical studies on this topic]. Technologies represent, however, a possibility of choice and a challenge to

* Mgr. Jana Kadlecová, Department of Sociology, Andragogy and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, Palacký University, Křížkovského 511/8, 771 47 Olomouc. E-mail: jana.kadlecova03@upol.cz

not only cultural standards of appearance of the body but also to traditionally established categories of the natural and the artificial [Haraway 1991].

The clash between the two above-mentioned influences is shown clearly and particularly in the practice of bodyhacking. This term is used at present for quite an extensive range of body alterations aimed at the improvement of or extension of human abilities. These modifications can be accomplished in various forms, with the most frequently technological body modifications including 3D printed prosthetics, electronic microchips in hands, or cameras instead of eyes. The technologies meant here are both medical and compensational as well as modifications functionally extending human abilities beyond the limits of human capabilities as a species. An important factor is that these body modifications are carried out outside conventional health care and on a voluntary and experimental basis. This means that these modifications are not considered common, contradicting established standards and raising controversy [see Duarte 2014; Dudziaková 2014; Kadlecová 2017; PittsTaylor 2003].

Bodyhacking ranks among methods of body art that became popular in the 1990s. At that time, there was a revival of modifications typical for many non-Western societies and their appropriation within the societies of the West (e.g. so called “modern primitive” subculture) where they represented the same symbolic control over the body and challenge to standards as happens with bodyhacking [PittsTaylor 2003: 23–48]. In the case of bodyhacking, however, the concept of the body moves to yet another level than aesthetic or symbolical. The phenomenon of functional modifications appeared for the first time in the late 1990s¹ and gradually developed mostly in the form of an underground contra-culture characterized by a strong individualism and activism. Simultaneously, however, with these individual and in most cases extreme body projects, some biotechnology enthusiasts tried to introduce these kinds of body modifications as a safe and to a certain extent useful procedure available for anyone.² Thanks to this, functional implants such as, for example, NFC chips³, found their supporters among the general population as well, even though it is still a rather peripheral phenomenon. Its users are no longer only devotees of extreme body modifications or fans of cyberpunk, but also people who otherwise do not favour body modifications all that much.

The above-mentioned NFC implants have also gained popularity in the Czech Republic. One could read in the media about actual users of these chips for the first time in 2016 who publicly admitted having the implant and when two groups opened to the public implantations of the device in people’s bodies took place in Prague. In my research I focused on this kind of functional modification and its users [Kadlecová 2017]. It is the first empirical research of this cultural phenomenon in anthropology in the Czech Republic, however, its extent was not sufficient for deeper exploration and can be understood as an initial insight into the issue.

¹ There are several persons considered the first user of a silicon chip inside the body. One of them is Kevin Warwick [Warwick 2016], while another one is the founder of the “body hacktivism” movement Lukas Zpira [Duarte 2014: 278].

² As an example might serve companies called *Dangerous Things* or *Cyborg Nest* among many that are developing, producing and distributing various implants, making it accessible also for the public.

³ NFC chips are a type of implant that enables to store data, such as identification keys, and through wireless connection can communicate with various technological devices, similarly to identity or credit cards. I elaborate more on this type of “body-hack” in the second part of the study.

It might seem that the term bodyhacking (or technological body modifications) itself, through the words it consists of, creates the frame for what the subject of the presented research is, that being specific transformation of human corporeality by means of technologies under the baton of the socio-cultural context. The text presented here aims to reflect, however, upon this approach and point out the limits of the traditional social constructionist approach to the study of the human body. The study is based on ethnographic research among users of the above-mentioned electronic NFC chips in the Czech Republic conducted in 2016 and 2017 for a Master's thesis. The results of this research, as well as a huge number of contemporary social scientific research projects dealing with the topic of the body or technologies, demonstrate the complexity of the area which is resistant to either a simple description or even attempts for its unambiguous specification. The research into the above-mentioned areas of human life represents a far greater challenge and will not be possible without problematization of these terms and the reality that the joining of these two areas represents.

The Hybrid Nature of Corporeality

Bruno Latour in his book published in the early 90's explains the modern age of Western, science powered societies as based on a fictional dualism between nature and culture. This distinction is further reproduced through a reallocation of certain phenomena to one or the other area, which requires "purification" of the individual phenomena, assigning unambiguous attributes and affiliations to them [Latour 1993]. Tighter ties between humans and their own technoscientific creations make the hybrid nature of reality much more visible, in other words, the individual elements of these interconnections more and more resist to such a purification. Anthropological research then gradually begins to accept the idea that this distinction, based on clear definitions of the order of nature and culture, is rather reductionist [see Descola 2014; Ingold 2000; Kohn 2013].

In this case, a solid starting point for the studies of technological modifications is reviewing the terms we use to describe the examined phenomenon and thinking of what joining together the words "body" and "modification" imply for the selection of the theoretical and conceptual foundations of the work [cf. Duarte 2013]. This reflection, however, brings up the question of how to talk about these two aspects of human life in another way and whether the conceptual vocabulary provided by traditional social-scientific research is suitable for this task at all. The latest (bio)technologies and their impact on humanity and their lives bring into focus a more general question about what the relation of human beings to the material world is and whether the understanding of material and nonhuman entities as mere objects does not leave out certain important elements in this equation.

Under the influence of Science, Technology and Society studies (STS) and what can, in general, be called "posthuman turn" in social sciences, the relations between humans, technologies, society/culture, and nature can be understood from a different point of view. Mike Michael points out that "[t]here are no humans in the world" [2000: 1], at least not in the sense we are used to thinking about them [cf. Foucault 1994; Braidotti 2017]. By means of this statement he encourages readers to abandon the essentialist concept of humanity⁴

⁴ This idea is promoted in anthropology by, among others, Tim Ingold [Ingold – Pálsson 2013] or Eduardo Kohn [Kohn 2013].

as a clearly defined and delimited entity that exists per se and, instead, leads to thinking about humanity as a product of not only language and discourse formations but also (and primarily) mutually interacting elements, both technological and natural, across heterogeneous networks consisting of humans and nonhumans. The same holds true for every part of such formations, i.e. also nature, animals and technologies.

A product created in this way is by no means an ultimate result, being an unfinished dynamic process, which is the reason why the terms humans and nonhumans in contemporary socioscientific discourse are more and more frequently replaced by concepts such as streams, movements, arrangements, etc. Relations and bonds between entities consequently play a key role, yet not only in the sense of relations within the socio-cultural context (as traditionally seen by, e.g., the perspective of social or cultural constructionism). The essential foundation of the alternative approach is the theoretical-conceptual approach of the already mentioned Bruno Latour,⁵ who encourages us to abandon the humanistic concept of “society” as a special sphere of reality belonging to humans only. If we want to encompass the relations of humans to nonhuman and material entities in all their complexity, we should think about “the social” as a collective and heterogeneous assemblage of diverse entities [Latour 2005; cf. Law 2004; Haraway 1991; Serres – Latour 2008].

Bodyhacking as a phenomenon is a result (or better said an unfinished process) of the cointeraction of seemingly incomparable areas: technologies, bodies and humans. There is no other phenomenon that would represent hybridity and heterogeneity more explicitly, this being a model example of the coexistence of human and non-human entities the product of which are cyborgs – not only metaphorical ones but also the real ones. Nevertheless, when we talk about the heterogeneity of reality, we raise a question at the same time as to how it is possible to encompass and explore these disparate entities, relations and processes that constitute this heterogeneity [cf. Michael 2000].

The contribution of my own research in this area, as the starting point, lies in the fact that it has revealed the limitations of the originally selected perspective I used when approaching the subject [see Kadlecová 2017]. The main task of the presented research was to determine what the concept of corporeality among bodyhackers is like. Traditional cultural constructivism, which tries to reveal the “web of meanings” in which the actors are hung up and which structure their actions [Geertz 2000: 15; cf. Hess 1997: 83], proved to not be exactly faulty but, nevertheless, insufficient for the description of the complexity of the researched phenomenon. A problem arises related to both the actors and the reality that defines this web of meanings. Attempts at an analytical purification of the phenomena and a search for the central directing principle that would explain this reality not only extremely reduces the problem, it also proves to be an unattainable goal. The diversity of various concepts of the body itself and corporeality in general, the plurality of the meanings that are attributed to the modifications and opinions and motivations of the individual participants, the fluid border between the natural and the artificial, that sometimes seem to be firm, sometimes completely absent, and the heterogeneous nature of the group of bodyhackers, resisting being conceived as a clearly defined community [Kadlecová 2017;

---

⁵ Bruno Latour is mentioned here because he is one of the most significant proponents of the above-mentioned approach. He is, of course, by far not the only one, e.g. John Law, Michel Serres, Donna Haraway, and many others could be mentioned here.

cf. Duarte 2013: 19–20], these unclear results of the primary research only point out the limitations of the selected perspective which is being critically reflected upon here. An alternative approach to the conceptualization of the body as a techno-human assemblage will be considered and demonstrated using empirical material in the second part.

The Body in Anthropology as a Problem

In contemporary social-scientific research, the body from a theoretical point of view is a real nut to crack. Thomas J. Csordas in the introduction to his article devoted to the anthropology of the body states: “The body has always been with us in cultural and social anthropology, but it has not always been a problem” [1999: 172]. By this he suggests that in relation to the body we can speak, in terms of anthropology, about its “career” as it has been gradually changing in status in both ethnographic research and theoretical thinking. The concept of the body as an object, a biological base which is the object of cultural appropriation, has developed gradually towards discerning the bidirectional relationships between the body and socio-cultural or political context [e.g. Blacking 1977; Douglas 1996; Foucault 1999] and to the latest reflections on the “embodiment” (i.e. the body as a place of subjective experience [e.g. Csordas 1994]) or its reconceptualization in relation to other human and nonhuman entities and the surrounding reality of heterogeneous formations [e.g. Latour 2004].

Thinking about the body has to be placed into a wider context. As has already been mentioned above, the way of its conceptualization is closely related to the concept of science as such. The tradition of modernity that taught us to think in dualist categories enabled the division of reality into the domain of objective and unchangeable nature and the domain of subjective sociocultural representations. In doing so, it established the status of Western science which is able to see existing reality independently and explain it truthfully that is objectively [Latour 1993; 2004]. In the case of the body, the tradition of modernity tempts us to think of the body from a physiological point of view as the object of interest of medicine and, correspondingly to this, about its cultural appropriation [Scheper-Hughes – Lock 1987: 8–11]. One is then forced to see the body either in the spirit of cartesianism, thinking of the spirituality and materiality of the body as two separate essences, or one has to accept phenomenology and give a nod to a subjective embodied experience, which, according to some scholars, prevents the body from the possibility of being in any way at all objectively or scientifically knowable [Latour 2004: 224].

Now, let us return back to the pioneering attempts to introduce the body as an object of interest in anthropology and related socio-scientific disciplines, and look at which approaches have been reproduced during these conceptualizations. A celebrated study by Marcel Mauss, *Techniques of the Body* [1973], is valuable for taking into account the historical and cultural changeability of the human body. In another work, however, on individual personality he replicates thoughts of the Cartesian dualism of separate domains of mind and matter [Csordas 1999: 175]. Through the works of Mary Douglas, we learn about the concept of “two bodies”, social and physical ones [Douglas 1996], which is based on the Durkheimian concept of “the social” as an area outside other areas of lived reality (nature, technology), this being then a concept that Latour would undoubtedly take a critical stance towards. Nancy Scheper-Hughes and Margaret Lock then come with “three

bodies” – individual, social, and political ones – by this moving closer to overcoming the dualism of the body and the mind [Scheper-Hughes – Lock 1987], although they are still advocates of thinking in terms of distinctions. A bidirectional relationship between the biology of humanity and culture is then taken into account by John Blacking [1977], who promotes the approach that the body and the mind cannot be separated.

A great deal of research, however, into corporeality in indigenous societies has turned attention to the fact that these concepts of Western science cannot be universalized. The body in its natural form is unthinkable, with the essentialist concept of the body having been denied already by the thinkers of the postmodern, feminism and post-structuralism. The body is always directly negotiated within specific cultural-historical-geographic circumstances, and also the idea of the natural body is a socio-cultural construct, as Judith Butler states in the case of sexuality, which means it is constituted discursively [Butler 1993]. Anthropological findings about other societies provide evidence of the fact that the “natural body” may have many forms often opposed to the concept of Western societies. Csordas in his article uses the example of the research on the Maoris by Paul Radin or Leenhardt’s ethnographic study of the tribe Do Kamo in Melanesia [Csordas 1999: 173–175]. Leenhardt made a discovery comparable to contemporary “ontologists” [see Holbraad – Pedersen 2017] when he realized how stereotypical and fallacious it is to understand the body as a part of nature as opposed to the concept of mind which is deemed to be a product of culture and civilized way of living. By contrast, it turned up that it is the body to which local people had not acknowledged its specific existence until this notion was imported to them through European cultural expansion [Leenhardt 1979]. This example demonstrates that the idea of the body as something that has its own existence being specific for Western “ontologies”. It is the very idea of the material body that enables its objectivization and leads to the discrimination of other important aspects of corporeality. The objective of this reflection then is by no means to deny the material essence of the body, but rather to demonstrate that there is not one single way to understand the body, not even within the history of Euro-American society [Harris – Robb 2012: 670; cf. Latour 2004].

The authors Oliver Harris and John Robb have attempted to deal with the tendencies in contemporary anthropology and explain the local perspectives of corporeality better with ontological than epistemological differences; thinking about how to understand various seemingly incomparable views of the human body. In their own words, “the body is always ontologically multimodal. In all societies, people understand it and experience it according to several sets of foundational principles that come into play in different circumstances and that sometimes exist in tension. These contexts are neither simply social nor material but, rather, always already both” [Harris – Robb 2012: 676].

Thinking in multimodality is nothing else than taking into account socio-material contexts in which specific “bodies” emerge. This approach avoids both naturalism, i.e. the idea of the existence of the ahistoric biological nature as a determining factor, and social constructivism that conceives reality as separate from nature and as its representation only [an approach demonstrated by, e.g. Shilling 2003]. Ontologies are not determined directly, however, by the materiality of the world, but are, nevertheless, constituted depending on it, while it is not possible to determine clear-cut boundaries between human and non-human entities [see Latour 1994; 2004; 2005; cf. Barad 2003].

However, it is not only indigenous non-Western societies that serve as a source of a different “ontological” thinking about corporeality. The need to reflect upon the human body in a new way in relation to non-human and material entities appears at the centre of Western society hand in hand with the technological progress that makes the interconnections between humanity and technology more visible than at any other time in the past. In the area of social sciences, these issues have received significant reflection [see *Hayles 1999; Martin 1992*]. A way out of the hegemony of social discourse about a universal natural body is presented by Donna Haraway, among other things, through the use of the concept of a “cyborg” and the related ethical and political implications [*Haraway 1991*]. In her opinion, there is a need to initiate “politically engaged attacks on various empiricisms, reductionisms, or other versions of scientific authority” [*Haraway 1991: 194*], which means casting doubt on biological essentialism and conceptual dualism. With the use of the metaphor of the hybrid identity of a cyborg, she problematizes the boundaries between humans and animals, between living and non-living entities.

Phenomenology also approaches dualism in the conception of corporeality critically and also provides the foundation for the concept of “embodiment” used by the already mentioned Thomas J. Csordas. This concept presents the view of the body or corporeality as the basis for perception processes that end with objectivization but where the body is not an object in and of itself. It is a source of subjective or inter-subjective experience, which means, in a Heideggerian sense, our “being-in-the-world” [*Csordas 1999: 181*]. The objectivization of the body is the product of ideological knowledge only, be it in the form of colonial Christianity, the natural sciences and medicine of the nineteenth century, as Michel Foucault states in his work *The Birth of the Clinic* [2010], or the culture of consumption [*Csordas 1994: 7*]. “Embodiment” – subjective corporeal experience – is then a mere prerequisite for even the possibility of perceiving anything such as objects at all and creating representations. Csordas then also presents this concept as the foundation for anthropological studies of culture [*Csordas 1990; 1994*].

Although the concept of “embodiment” is critical of traditional Cartesianism, it is still based on the modernist “asymmetrical bifurcation of the world” [*Webmoor – Witmore 2008: 57*], the duality of an object and a subject. This is why the phenomenological approach is the object of Latour’s criticism. He states that if we use a model where the world of nature is an object, the body is a subject and language is the mediator of the interconnection between these two domains, we will again end up with reality divided in two: one that is knowable through objective science only and the other one that exists in an individual’s mind only as a cultural construct. Latour thereby points out that there is no space in this model for the body and it disappears. It is not only insufficient for the description of the dynamics of corporeality, but also highly problematic as it leads to the classification of the representations of reality into more exact ones and less exact ones, which is normative in principle [*Latour 2004: 208–209*].

However, the concept of “embodiment” inspired by phenomenology carries a great significance for current posthuman critical theory. In contrast to the notion of fixed “body-object”, the embodiment is a historical, situated and contextual experience, “enmeshed within the specifics of place, time, physiology, and culture, which together compose enactment. Embodiment never coincides exactly with ‘the body’” [*Hayles 1999: 196*], because it is capable of realization far beyond the boundaries of “body-object” as an organism closed

by the skin. What if is this skin, or even body organs, disrupted by some kind of intervention, operation or modification: To what extent is the concept of body sufficient, when one of its constitutive conditions, integrity, is called into question? The technologically modified body makes the ability of externalization of human embodied experience even more visible, and by that are the concepts of the external and internal sphere as well as first- and third-person perspectives questioned [Wegenstein 2010: 21]. Individuals materialize in various socio-material configurations and performative processes, take many different hybrid and decentralized shapes and engage in many “alternative forms of embodiment” [Ferrando 2014: 2019], that of digital avatars, media images, cybernetic organisms or genetically modified children, etc. The term “body” is evidently unfit to describe the complexity of the current human corporeal condition.

How to Talk about Body

The dualism of modern science has left us with specific vocabulary that restricts the ways we can talk about the body, i.e. in the sense of something that we “have” or that we “are”. Annemarie Mol and John Law suggest speaking about the body that we “do” [2004: 45], about the body as an actor (similarly, e.g. also Arthur Frank on the body as the “epitome of flux” [Frank 1991]) and prefer behaviour or action as superior to knowledge; they are more interested in capturing the dynamics than in a holistic description. Analogically to this, in the Introduction, I mentioned the implications carried by the designation of technological body modifications where the “body” belongs in the world of nature and “modification” in the world of culture [Duarte 2013: 23]. I consider the term bodyhacking more appropriate as it evokes a body that is flexible, dynamic and involved in the process of change and transformation.

The question about how to talk about the body is what Latour also asks, who presents a systematic analysis of how to think and conceptualize the body if we acknowledge that we are not modern and we want to also include non-human and material entities in the equation. The first step is to abandon any efforts to essentialize, to define the body as any kind of substance [Latour 2004: 206]. He defines corporeality in the following way:

[...] to have a body is to learn to be affected, meaning “effectuated”, moved, put into motion by other entities, humans or non-humans. [...] [Body is] an interface that becomes more and more describable as it learns to be affected by more and more elements. The body is thus not a provisional residence of something superior – an immortal soul, the universal or thought – but what leaves a dynamic trajectory by which we learn to register and become sensitive to what the world is made of. [...] By focusing on the body, one is immediately – or rather, mediately – directed to what the body has become aware of. [Latour 2004: 205–206]

Thus, he is not trying to grasp and define in theory the body itself but rather the “body talk” [Latour 2004]. He demonstrates his concept using the example of people in the perfume industry, who learn to distinguish between a broader spectrum of smells. By practising, these specialists learn to have a nose that extends their world by smells that an untrained person cannot distinguish. Their new “body parts” are acquired simultaneously with registering new actualities (“world counter-parts”). Acquiring the body is then a process that produces not only sensory means but also the world perceived [Latour 2004:

207]. In other words, as the body is learning to be sensitive to various impacts, more diverse impacts come into existence. “Reality and artificiality are synonyms, not antonyms” [Latour 2004: 213]. Instead of statements made about objective reality (which are exactly those that imply the normative nature of these statements), we should rather talk about “articulations”, the number of which can be infinite. They do not contradict one another, none of them is more or less “true” because more diversities emerge at the same time as these articulations. He again demonstrates this with the example of the chemical industry and fashion where articulations of perfumes do something to the smells themselves [Latour 2004: 213]. With this concept of corporeality, Latour makes it possible to also introduce artificial and material entities into the equation, an approach which is a contribution to the study of the phenomenon of bodyhacking.

Latour’s concept of “body talk” also brings other advantages. When studying bodyhacking, a question arises about the transformations of corporeality under the influence of contemporary technological implants. The efforts to find a clear definition of what the body is and what it is not for users of hightech implants, proved, however, to be infeasible within the boundaries of established categories of the living and the inanimate. The discourse of bodyhackers then, in this sense, is far from being coherent [Kadlecová 2017; cf. Duarte 2013: 39]. The same incomplete picture is provided by focusing on body modifications as a kind of social, cultural and symbolic investment. The conceptualization of the body as an assemblage of relations between heterogeneous entities, as a place of dynamic change, seems to be more appropriate as it makes it possible to capture a larger number of nuances. A body which is modified (especially when the modification is aimed at extending the sensory or receptive fields of an individual, but not necessarily) is a body that is open to new influences (“learns to be affected”) and in this way brings new articulations [Latour 2004: 210–211; cf. Duarte 2014]. Technologies implanted in bodies then represent new elements extending the “body talk” and the world with new “counterparts” that are registered. They themselves are actors that create new “social” relations. As a conclusion, this posthuman perspective leads me not to deal with the body as the main actor in the body-hacking practices, but instead to address it as one of many actors in the heterogeneous assemblages that create various alternative forms of embodiment.

Body-hacking and Alternative Forms of Embodiment: The Case of NFC Chip User’s

The objective of my research on the practice of bodyhackers in the Czech Republic was to answer the question on the transformations of corporeality under the influence of technological extensions. The results of the research showed, however, that these unconventional body technologies make it complicated to talk about the body unambiguously without falling into the trap of dualist distinctions. Society in the West uses its own concept of the “natural” body which is postulated on the basis of science and technologies, which subsequently undergo a cultural transformation [Rabinow 2005: 99]. This concept of naturality is normative and technological modifications do not fit in this definition. Information technologies have pervaded our everyday life to such a significant extent that we do not realise their impact any longer, while the boundaries between a human and a machine on a physical level – on the level of “biosociality” [Rabinow 2005] – are guarded more

strictly, and their interconnection is still considered by many as unnatural, controversial or, at least, unusual.

Progress in the area of body alterations with the help of technology puts this ideal of the “natural body” under pressure, and the guarded boundary between the animate and the inanimate, the natural and the artificial gradually loses its clear contours. Slowly also the users of the implants themselves reflect critically on the dichotomy between the natural and technological bodies both in theory and in practice, understanding the difference between biology and technology as “given terminologically and artificially” [*Karel J., interviewee statement, 30/10/2016*], although many of them still reproduce the duality to a certain extent in their opinions. The majority of them, when speaking, both confirm and deny it, which is, I argue, a manifestation of the fact that they are unable to distinguish between artificially created concepts and the ways in which they (do not) experience these differences in their everyday lives.

Instead it seems more useful to talk about the body in relation to new articulations, that is new differences that are registered through the modified body. Let us apply this perspective to the example of NFC chips. On the basis of wireless communication, they enable transmit data stored in the chip, for example, a unique identification number. The transmission works only on a short distance, the chip must be put near the reading device. Therefore, they are usually implanted in the hand to be easily used [*Warwick 2017: 63–65*]. They can be applied for example to open doors instead of keys, to unlock computers or mobile phones or to pay in bitcoin currency. They allow their users to interact with the surrounding environment in a way they would not be able to without them. With their help, the user integrates into a specific environment through determining specific intentions and actions. In the words of the users, it is a technology that “gives them a new opportunity” and they want to have it because “it is a new quality of life” [*Martin Z., interviewee statement, 29/10/2016*]. In the words of another user, the chip in the body is similar to “a magical power”, the technology in connection with the body is able to develop “some physical phenomena, or work with them, that the body simply cannot make” and in this way “it can do something extra” [*Martin P., interviewee statement, 12/11/2016*].

The chip is a unique identifier of an individual’s identity, an extension allowing them to enter the world of ones and zeros; for this reason, they are also called “identity implants” [*Warwick 2017: 63*]. In this sense, they are a digital online identity, decentralized “second self” [see *Turkle 2015*]. These “avatars” are a representation of the user, or more accurately (with regard to the etymology of the word avatar) an incarnation of the individual in the digital sphere [*Ferrando 2015: 220*], however, with real impact also in the non-virtual world. These technologies co-create the hybrid space of material and digital reality, as Katherine Hayles [*1999*] characterizes the posthuman condition.

In this respect, the technology need not be physically integrated into the body, but so-called “wearables” (for example, a chip card that we carry in a wallet) also meet the description. This extended definition of the body is what Latour works with, who postulates that the instrument that determines the difference in the behaviour in response to a newly experienced reality is also part of an individual’s corporeality. Unlike Kevin Warwick [*2017*] who focuses on technological extensions of humans not only in theory but mainly in practice, my opinion is that there is no need to connect the technology directly to the human brain to be able to call such an individual “transhuman” or “posthuman”.

Humans have already been altered by digital technologies. They have a huge impact on cognitive abilities and the experience of reality and corporeality, most of our social interactions being determined by technological extensions. They negotiate the interaction between human and nonhuman entities, taking part in creating social relationships as a material object [see *Law 2007*] and also co-creating what we consider to be the body.

Generally, we can say that these implants connect people with what lies “beyond” common human experience. Just as the NFC chips enable their users to engage with the digital sphere, other sensory implants, for example earthquake detector called Seismic Sense of body-hacker Moon Ribas [*Sayej 2016*] or the “eyeborg” antenna of Neil Harbisson [*Warwick 2017: 65*] enable the body-hackers to perceive stimuli, which are not perceivable by human sensory organs, and through that they move them closer to animal experiential world. Socio-material connections beyond what we consider to be the human sphere are created and the boundaries between humans and machines are blurred. This is why it is necessary to also focus our attention on the technologies themselves.

Fluidity of Technologies

If the objective is to point out the interlinking connections between human and nonhuman and material actors in the analysis of bodyhacking, there is a need to approach all the elements of this hybrid grouping in the same way. I am going to focus on the technology of the implants from the point of view provided by heterogeneous constructivism. Analogically to how the fluidity of the body can be understood, it is also possible to conceptualize technologies. This inspiring approach is demonstrated in a study by Annemarie Mol and Marianne de Laet [*2000*] dealing with the “fluidity of technologies” using the example of a water pump in Zimbabwe. They view technologies here as actors, although not in the same sense as actorship is traditionally understood in philosophy and sociology, i.e. as a privilege of a rational human being [*Latour 1994: 33*]. Here, an actor represents the opposite to a fixed entity [*de Laet – Mol 2000: 226*]. They present the view of technology as something more than just a set of material parts that serve a specific function intended by their creator. They abandon efforts at ultimate description of the form and functioning of a specific technology and, instead, recognise the “fluidity” of its boundaries. This does not mean, however, that we necessarily need to sink into vague ideas suggesting that technology can be just anything. The fluidity of boundaries does not mean their nonexistence, for as Mol and de Laet argue, technologies also only have “a limited set of configurations” [*237*].

Such an approach can also be applied to the NFC chip implants. Similar to the case of the water pump, the functionality of the implant is probably what is thematized in common discourse most frequently. At the same time, there is no clear answer to this question. First, there are many variants and adaptations of the implants, second, there are a whole range of functions that the implant can provide for its user. The chip itself is a passive piece of technology that does not have its own power source. It does not serve any function unless it is placed on the external device able to read the content recorded on the microchip. Its function is then defined by the type of data stored on it and there are countless possibilities of what it may be used for, as was already described above.

The technology of the chip and the intention of its user are not the only determinants, however, of the chip’s functionality. It is also impossible to imagine the implant without

a whole range of other entities, with which it not only gets in contact but which also constitute the implant. In bodyhacking it is impossible to think of the implant and the body separate from each other (even if the device is not inside one's body). The body always plays an important part as a case or a carrier and as such it can put limitations on the use of the implant. It is then important where the implant is inserted in the body. A popular area for implantation is the connective soft tissue between the thumb and the index finger on the left hand. This is an otherwise unutilized spot where the chip is protected from shocks and where it is easy to manipulate it. Several chip users have mentioned, however, the limitations they encountered, e.g. the scanner was not adapted for placing a hand on it because it was in a narrow space where a hand could not be inserted. There are also other factors related to the body as a case for the microchip, such as the biocompatibility of the materials, the success rate of the implantation procedure, or specific health limitations that determine the quality of the functioning of the implant.

Furthermore, we have already mentioned external scanning devices and mobile phones without which the implant is unusable. Many of the electronic chip users cannot, for example, use their implant due to the lack of an adequately developed infrastructure in their area (scanning devices in institutions) that would be ready for it. At present, most institutions do not allow uploading of identification codes into one's own chip. Another problem can arise at the moment when the scanning device is unable to detect the signal that is weakened by the tissue between the device and the chip.

As concerns the developed infrastructure, it is only the demand and pressure from the side of the community of chip users – bodyhackers that can resolve this problem, they being then another indispensable element of the implant's technology. Czech bodyhackers, however, do not represent a compact group. The individuals might know each other but they do not necessarily. They mostly share similar values, ideological or political views. Their "sociality" is constituted mainly by sharing the specific experience of using technological implants, as described above. Apart from the users themselves, we need to take into account another part of bodyhacking – the entire network of people directly or indirectly involved in the production, offer and distribution of the implants and in the implantation procedure. It is certain that the increased popularity of implants in the population and their spreading beyond the boundaries of subcultures keen on extreme body modifications has been caused by the systemization of the design, production and sales. Bodyhacking then, in most cases, is not the matter of an individual any longer, as the testing and development of functional body technologies are carried out collectively, be it through international conferences and professional development companies, or through web forums. All this enables the accumulation of knowledge and further progress. According to the statements of the respondents, each user perceives his or herself as part of technological development because each user, in fact, voluntarily undergoes an experiment on their own body. As one of the chip users states, "[t]hat is what the progress is all about. [...] Without someone starting to try it, nothing would be invented. [...] And that's what's important, yes, that there is a community of people who are talking about it, dealing with it, whether it's economic or technical stuff" [Dominik S., interviewee statement, 9/11/2016]. Through these practices, bodyhackers refuse to be passive subjects who are subject to the standards imposed by society or the authority of the government [Pitts-Taylor 2003: 155], but instead actively and creatively use technologies on their own terms. In conclusion, it is obvious that

bodyhacking represents a truly broad phenomenon that does not end with just the body and many different associations can be traced if we focus also on the technological actors as mediators of specific experiences and behaviors, and as initiators of change.

Conclusion

In my research the original question concerning the transformations of the body through the influence of technologies, paradoxically led to the transformation of my view of the body and technologies as such. This text's objective was to critically reflect upon empirical data from research about Czech body-hackers and propose a new way of analysis from the point of view of conceptual approaches based on science and technology studies by Bruno Latour, John Law, Annemarie Mol and on other posthuman approaches that reflect upon entanglements and groupings of people, bodies and technologies instead of pursuing the goal of conceptualization of technology or the body itself. In the area of technological body extensions, a question arises about the dichotomy of nature and culture that cannot be clearly isolated from one other and it is not the objective of anthropological research to do so either [Kobes 2015]. The objective is to find associations between them, mutual relations. Technological extensions may be not of an organic nature, they are not be a part of the body originally, but their effects, the new perceptions they enhance the body with, clearly form their embodiment. It is therefore important to include them in the definition of the body. I finally come to the conclusion that with efforts to conceptualize the corporeality of bodyhackers, it is important not to limit oneself to the cultural constructivist approaches that simply observe the ways in which the culture inscribes in the body discursively but to take into account the communication based on nondiscursive encounters with inanimate entities.

Acknowledgement

This study was written with the support of the Ministry of Education, Youth and Sports, grant project IGA_FF_2018_023 (Social Sciences 2018).

Bibliography

- Barad, Karen [2003]. Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 28 (3): 801–831.
- Blacking, John [1977]. *The Anthropology of the Body*. London; New York: Academic Press.
- Braidotti, Rosi [2017]. Posthuman Critical Theory. *Journal of Posthuman Studies* 1 (1): 9–25.
- Butler, Judith [1993]. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. New York: Routledge.
- Csordas, Thomas J. [1990]. Embodiment as a Paradigm for Anthropology. *Ethos* 18 (1): 5–47.
- Csordas, Thomas J. (ed.) [1994]. *Embodiment and Experience: The Existential Ground of Culture and Self*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Csordas, Thomas J. [1999]. The Body's Career in Anthropology. In: Moore, Henrietta (ed.). *Anthropological Theory Today*. Cambridge – Malden, MA: Polity Press, pp. 172–205.
- de Laet, Marianne – Mol, Annemarie [2000]. The Zimbabwe Bush Pump: Mechanics of a Fluid Technology. *Social Studies of Science* 30 (2): 225–263.
- Descola, Philippe [2014]. *Beyond Nature and Culture*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

- Douglas, Mary [1996]. *Natural symbols: Explorations in Cosmology*. London – New York: Routledge.
- Duarte, Bárbara N. [2013]. The Body Hacktivism Movement: A Talk About the Body. *PsychNology Journal* 11 (1): 21–42.
- Duarte, Bárbara N. [2014]. Entangled Agencies: New Individual Practices of Human-Technology Hybridism Through Body Hacking. *NanoEthics* 8 (3): 275–285.
- Dudziaková, Máša [2014]. Kyberpunkové maso po česku: funkční kyberpunkové tělesné modifikace v České republice. In: Soukup, Martin (ed.). *Tělo: Čichat, česat, hmatat, propichovat, řezat*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, pp. 151–179.
- Ferrando, Francesca [2014]. The Body. In: Ranisch, Robert – Sorgner, Stefan L. (eds.). *Post- and Transhumanism. An Introduction*. Frankfurt am Main – New York: Peter Lang D, pp. 213–226.
- Foucault, Michel [1999]. *Dějiny sexuality. Díl 1: Vůle k vědění*. Prague: Herrmann & synové.
- Foucault, Michel [1994]. *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. New York: Vintage Books.
- Foucault, Michel [2010]. *Zrození kliniky*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Frank, Arthur [1991]. For a Sociology of the Body: An Analytical Review. In: Turner, Bryan – Hepworth, Mike – Featherstone, Mike (eds.). *The Body: Social Process and Cultural Theory*. London: SAGE Publications, pp. 36–102.
- Geertz, Clifford [2000]. *Interpretace kultur: vybrané eseje*. Prague: Sociologické nakladatelství.
- Haraway, Donna [1991]. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Harris, Oliver J. T. – Robb, John [2012]. Multiple Ontologies and the Problem of the Body in History. *American Anthropologist* 114 (4): 668–679.
- Hayles, Katherine [1999]. *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. Chicago, Ill.: University of Chicago Press.
- Hess, David J. [1997]. *Science Studies: An Advanced Introduction*. New York: New York University Press.
- Holbraad, Martin – Pedersen, Morten A. [2017]. *The Ontological Turn: An Anthropological Exposition*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Ingold, Tim [2000]. *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling & Skill*. London – New York: Routledge.
- Ingold, Tim – Pálsson, Gísli (eds.). [2013]. *Biosocial Becomings: Integrating Social and Biological Anthropology*. New York: Cambridge University Press.
- Kadlecová, Jana [2017]. Body-hacking na české scéně: Politika těla nositelů čipových implantátů. In: Soukup, Martin (ed.). *Tělo 2.0: Hranice těla a podoby bolesti*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, pp. 99–120.
- Kobes, Tomáš [2015]. Když se lidé mění ve lvy: Problém překladu. *Teorie vědy* 37 (3): 303–325.
- Kohn, Eduardo [2013]. *How Forests Think: Toward an Anthropology Beyond the Human*. Berkeley: University of California Press.
- Latour, Bruno [1993]. *We Have Never Been Modern*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Latour, Bruno [1994]. On Technical Mediation. *Common Knowledge* 3 (2): 29–64.
- Latour, Bruno [2004]. How to Talk About the Body? The Normative Dimension of Science Studies. *Body & Society* 10 (2–3): 205–229.
- Latour, Bruno [2005]. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Law, John [2004]. *After Method: Mess in Social Science Research*. London – New York: Routledge.
- Law, John [2007]. *Actor Network Theory and Material Semiotics*. Retrieved from: <<http://www.heterogeneities.net/publications/Law2007ANTandMaterialSemiotics.pdf>> [15. 7. 2018].
- Leenhardt, Maurice [1979]. *Do Kamo: Person and Myth in the Melanesian World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lupton, Deborah [2014]. Critical Perspectives on Digital Health Technologies: Digital Health Technologies. *Sociology Compass* 8 (12): 1344–1359.
- Macek, Jakub [2003]. Tělesnost a kyberkultura. *Revue pro Média* (5): 1–11.
- Martin, Emily [1992]. The End of Body? *American Ethnologist* 19 (1): 121–140.
- Mauss, Marcel [1973]. Techniques of the Body. *Economy and Society* (2): 70–88.
- Michael, Mike [2000]. *Reconnecting Culture, Technology and Nature: From Society to Heterogeneity*. London; New York: Routledge.

- Mol, Annemarie – Law, John [2004]. Embodied Action, Enacted Bodies: The Example of Hypoglycaemia. *Body & Society* 10 (2–3): 43–62.
- Pitts-Taylor, Victoria [2003]. *In the Flesh: The Cultural Politics of Body Modification*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rabinow, Paul [2005]. Artificiality and Enlightenment: From Sociobiology to Biosociality. In: Ina, Jonathan X. (ed.). *Anthropologies of Modernity*. Oxford, UK: Blackwell Publishing, pp. 179–193.
- Sanders, Rachel [2017]. Self-tracking in the Digital Era: Biopower, Patriarchy, and the New Biometric Body Projects. *Body & Society* 23 (1): 36–63.
- Sayej, Nadja [2016]. The World's First Cyborg Artist Can Detect Earthquakes with Her Arm. *Vice*, 23. 11. 2016. Retrieved from: <https://www.vice.com/en_us [20. 8. 2019].
- Serres, Michel – Latour, Bruno [2008]. *Conversations on Science, Culture, and Time*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press.
- Shilling, Chris [2003]. *The Body and Social Theory*. London; Thousand Oaks, Calif: SAGE Publications.
- Scheper-Hughes, Nancy – Lock, Margaret [1987]. The Mindful Body: A Prologomenon to Future Work in Medical Anthropology. *Medical Anthropology Quarterly* 1 (1): 6–41.
- Turkle, Sherry [2005]. *The Second Self: Computers and the Human Spirit*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Warwick, Kevin [2017]. A Practical Guide to Posthumans. *Journal of Posthuman Studies* 1 (1): 61–74.
- Warwick, Kevin [2016]. Meet The Biohackers Letting Technology Get Under Their Skin. *The Conversation*, 27. 6. 2016. Retrieved from: <<https://theconversation.com/uk>> [11. 11. 2018].
- Webmoor, Timothy – Witmore, Christopher L. [2008]. Things Are Us! A Commentary on Human/Things Relations under the Banner of a “Social” Archaeology. *Norwegian Archaeological Review* 41 (1): 53–70.
- Wegenstein, Bernadette [2010]. Body. In: Mitchell, W. J. T. – Hansen, Mark B. N. (eds.). *Critical Terms for Media Studies*. Chicago – London: The University of Chicago Press, pp. 19–34.

Jana Kadlecová (*1990) received her Master's degree in cultural anthropology from Palacký University of Olomouc, where is she currently studying for Ph.D. in the same discipline. Her main fields of interest are anthropology of the body, cyberanthropology and posthumanism, in her research she focuses on technological body modifications and Czech body-hacking scene. She is author of a chapter dedicated to this topic in a collective monography Tělo 2.0 (Soukup, M. ed., Pavel Mervart, 2017).

Marxismus a česká historiografie: příklad pojmu *manufaktura*, 1866–1956

ZDENĚK NEBŘENSKÝ *

Marxism and Czech Historiography: Example of the Concept *manufaktura*, 1866–1956

Abstract: This article deals with the history of the concept *manufaktura* that came about in the Czech historiography after 1948. Based on an examination of period economic, dictionary and historical writing samples from 17th–20th century, the article shows which intellectual traditions this term is based upon and which ones it developed. At a general level, it deals with the construction of the terms that historians use and the synonyms that are (not) to be found in the sources. This article attempts to show that the concept of manufactory was not only the result of ideological hegemony in the social sciences and humanities, which was enforced in Eastern Europe after the Second World War. Nor can it be dismissed with references to “ideological ballast” with “extensive factographic heuristics” behind it, as the Marxist historiography is sometimes interpreted. Rather than by adopting the binary view which distinguishes between a “Marxist veneer” and “factography” within the history of historiography, this study shows that a concept of manufactory builds upon a number of texts (and contexts) that came about long before the Communist coup d'état.

Keywords: Marxist historiography; Bohemian Lands; 17th–20th century; manufactory; factory

DOI: 10.14712/23363525.2020.5

Úvod

V prvním dvojčíslí nového časopisu věnovanému hospodářským a sociálním dějinám zveřejnila v roce 1946 členka redakční rady Marie Husová příspěvek k historickému pojmosloví. Zabývala se otázkou, zda je nutné při studiu hospodářských dějin 18. století rozlišovat mezi manufakturou a továrnou nebo zda mají oba výrazy stejný význam. Husová píše, že

v písemných pramenech a ve starých tištěných pojednáních o českých průmyslových dějinách užívá se jich smíšeně a nebývají mnohdy přesně rozlišovány ani v novější historické literatuře. Obdobný problém vyskytuje se ovšem i v jiných jazycích a byl pocíťován už v 18. století [...] první všestranný rozbor vývoje obou těchto jevů, jak se jevil do poloviny minulého století v západní Evropě, podal Karel Marx v „Kapitálu“. V jeho pojetí představují manufaktura a továrna dvě vývojová stadia kapitalistické výroby. Po Marxovi zabýval se vztahem těchto pojmů zvláště W. Sombart. Ačkoliv je blíže historicky nedefinuje a nevysvětluje, neváhá tvrdit, že Marx se tu dopustil „jednoho ze svých nejtěžších a nejosudnějších omylů“. Sombart se domnívá, že průmyslová velkovýroba se vyvíjela současně ve formě manufaktur i továren. [Husová 1946: 63]

O téměř deset let později vyšla kniha *Manufakturní období v Čechách*, ve které její autor Arnošt Klíma pracoval s marxistickým pojetím manufaktury. Podle Klímy existovala v Čechách v 17. a 18. století rozvětvená domácká výroba, která nebyla ničím jiným

* Mgr. Zdeněk Nebřenský, Ph.D., Ústav hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1. E-mail: zdenek.nebrensky@ff.cuni.cz

než rozptýlenou manufakturou. Doložit lze i koncentrované manufaktury, ve kterých se prosadily kapitalistické vztahy. Problémem bylo, že

prací českých historiků o manufakturách a průmyslovém vývoji Čech 17. a 18. století je málo [...] Mnohdy přejali čeští badatelé hodnocení cizích buržoasních historiků a ekonomů, zvláště Kulischera, Schmollera a Sombarta. Mnohé základní nedostatky, na příklad ztotožnění manufaktury s továrnou, se vyskytují jak u českých, tak i u německých historiků. [Klíma 1955: 9]

Klíma prohlašuje, že je důležité rozdíl mezi manufakturou a továrnou objasnit. V návaznosti na zjednodušenou definici Marie Husové tvrdí, že v manufaktuře převládá rukodělná práce, zatímco v továrně se při výrobě používají mechanické stroje [Klíma 1955:10; Husová 1946: 70]. Vedle této definice hledá Klíma pro svoje pojetí také oporu v pramenech, zvláště v historických spisech kameralistů (merkantilistů). Píše, že

všichni merkantilisté, Becher, Schröder a Hörnigk byli rozhodně pro to, aby suroviny byly zpracovány v zemi a aby výrobky byly v zemi prodávány [...] první hlasy o nutnosti této cesty se ozývají v českých zemích, na Moravě. Po Morgenthalerovi to byl brněnský zemský advokát F. Š. Malivský z Maliv. [Klíma 1955: 104]

Klíma mimoděk nabízí čtenářům neortodoxní hypotézu, že vedle materiálních předpokladů, podporovaly zakládání manufaktur v rakouských a českých zemích také kameralistické ideje, přesněji řečeno činnost kameralistů, kteří své představy prosazovali v administrativní, vzdělávací a hospodářské praxi [Klíma 1955: 107–116; Wakefield 2009: 2–16].

Je zřejmé, že s pojmem manufaktura jsou spojeny analytické a interpretační obtíže. V písemných pramenech i kameralistických spisech ze 17. a 18. století se objevovaly výrazy manufaktura i továrna („fabrika“) a nebylo jednoduché určit jejich přesný význam. Rakouští, čeští i němečtí „buržoazní“ historici a národohospodáři 19. století označovali rané novověké podniky dobovou terminologií jako „fabriky“, což bylo později pro jejich marxisticky orientované následovníky matoucí.

Terminologický zmatek navíc prohloubil Werner Sombart, který odmítl Marxovu představu o manufaktuře a továrně jako samostatných etapách „kapitalistické výroby“ a tvrdil, že se oba způsoby prolínaly a doplňovaly. Marxističtí historici sice trvali na důsledném rozlišení mezi manufakturou a továrnou, ale pro svoje přesvědčení nenacházeli v pramenech jednoznačnou oporu. O tom, jaký podnik byl nebo nebyl manufakturou, rozhodovali často libovolně, pomocí narativní zkratky či citátem klasiků.

Pojem manufaktura má velmi spletité dějiny. V mnoha didaktických i odborných textech se s ním čtenáři a čtenářky setkávají dodnes. Je proto důležité podívat se, z jakých myšlenkových tradic vychází. Historiografie dosud zkoumala především dějiny *politických pojmů*, ať už ve variantě německých *Begriffsgeschichte* či angloamerických *history of concepts* [Ira 2004]. Politickými pojmy se ale možnosti tohoto historického přístupu zdaleka nevyčerpávají. Neméně zajímavé výsledky přináší zkoumání pojmů, s kterými pracují historici [Nešpor 1999: 214–227]. Také jejich obsah se během určitého časového úseku proměňoval a často i nadále proměňuje. Historické pojmy navíc odkazují na ekvivalenty, které se nachází (nebo také nenachází) v historických pramenech [Myska 2010: 127–130].

Prostřednictvím pojmů (např. manufaktura) historici tyto prameny strukturují a analyzují. Během této intelektuální operace se však může kvalitativně proměnit vztah těchto pojmů ke skutečnosti: například zavedením pojmu manufaktura bylo v hospodářských

dějínách novověku vymezeno období, které předcházelo nástupu továrního systému. Marxističtí historici psali o tzv. manufakturním období charakterizovaném akumulací kapitálu, nákladnickým systémem a rozvinutou dělbou práce. Historici techniky zase rozlišovali mezi „proto-továrnou“ a strojovou výrobou [Paulinyi 2002: 219–233]. Nemělo by se proto zapomínat, že s proměnou historických pojmů se proměňuje to, co si historici z „pramenů“ vybírají, jak prameny interpretují a jak díky nim zobrazují historickou realitu [Horský 2015: 77–79]. Tato proměna však nemusí být definitivní: v závislosti na „pramenech“ se proměňují pojmy a s nimi i historická realita.

V neposlední řadě nezkoumají dějiny pojmů pojem sám o sobě. V dobovém zvýznamnění může pojem odkazovat k specifickému znaku jisté kulturní konstelace [Řezníková 2018: 35]. I když je možné zkoumat dějiny pojmu manufaktura pouze na základě historických pramenů (učeneckých spisů, archivních dokumentů, vyobrazení atd.) a v tomto ohledu převažuje v práci historiků textová (méně vizuální) komponenta, bylo by samoučelné omezovat historickou analýzu na rozkrývání tropů a figur, které se v textech a obrazech objevují. Pokud bychom se chtěli odlišit od klasických *Begriffsgeschichte* či *history of concepts*, neměly by dnes dějiny pojmů ztrácet ze zřetele své zakotvení v širším sociálně-ekonomickém rámci. Manufaktura nebyla pouze pojmem učeneckých spisů, nýbrž také praktických příruček, úřední korespondence, reprezentativních vyobrazení. Je otázka, jakým způsobem zkoumat objektivní historickou realitu, která existovala nezávisle na subjektivitě autorů historických pramenů.

Přestože se v československé historiografii prosadil pojem manufaktura v padesátých letech 20. století, nebyl pouze výsledkem stalinské ideologie [Redlich – Freudenberger 1964]. Jeho používání se nedá odbýt ani poukazem, že byl „ideologickým balastem“, za kterým stála „bohatá faktografická heuristika“, jak se stalinistická historiografie někdy interpretuje [Nodl 2007: 112; Nodl 2007: 153].¹ Spíše než prostřednictvím binární představy, která v dějínách historiografie rozlišuje mezi „marxistickým nátěrem“ a „faktografií“, je možné na jeho příkladu ukázat, že českoslovenští marxističtí historici navazovali na řadu textů (a kontextů), které stalinismu předcházely a vznikaly dlouhá desetiletí před komunistickým coup d'état.

Stalinismus, včetně historiografie této doby nebyly historickým zlomem či dějinnou diskontinuitou. Byly integrální součástí české a středoevropské vědy a výzkumu. Tato historiografie nezačínala v roce nula resp. 1948, nýbrž vycházela z určitých historických podmínek. Byla důsledkem historického jednání konkrétních osob, které mělo své příčiny. Stalinisté nebyli nepopsaným listem papíru, třebaže mohli na konci čtyřicátých let teprve studovat. Měli nejrůznější, historické (ale samozřejmě i aktuální) motivace, s kterými ke studiu, práci i politice přistupovali [Seidlerová 2004: 16–17; Jiroušek 2004: 24–32; Jiroušek 2008: 14–16; Kábová 2008: 113–144; Rákosník 2008: 292–293; Morávková 2013: 25–32; Górný 2018: 35–43].

Jak naznačují úvodní citace, lze zhruba rozlišit tři základní období, ve kterých se o manufaktuře resp. továrně diskutovalo. První období tvoří spisy a experimenty rakouských (popř. moravských) kameralistů z druhé poloviny 17. a počátku 18. století, ve kterých patřila manufaktura k důležitým tématům. Druhé období zahrnuje zkoumání rakouských

¹ Další problém je, že termín „ideologický balast“ používali stalinisté k denunciaci svých ideových a politických odpůrců.

resp. česko-německých historiků a národohospodářů z přelomu 19. a 20. století, kteří se drželi pramenné terminologie a rozlišovali mezi manufakturou a „fabrikou“. Třetí období se týká československých meziválečných a poválečných historiků, kteří ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století přijali marxistické pojetí, byť to mohlo být v umírněné „sombartovské“ variantě. Manufaktura byla redukována na místo s pokročilou dělbou práce, na kterém se provádí nepřilíš náročné pracovní operace a využívají jednoduché stroje.

Tato periodizace vyplývá z relevance manufaktury, resp. továrny pro ekonomickou a sociální praxi. Ve druhé polovině 17. století a na počátku 18. století se v rakouských a českých zemích objevují nové výrobní postupy, které narušují stávající poměry. Cechovní zřízení čelí novým výzvám ze strany dvorských úřadů i šlechtických podnikatelů. V zemi se objevují zahraniční obchodníci a experti nekatolického vyznání. Vybrané skupiny poddaných, kteří jsou zaměstnáni v „komerční výrobě“, dosahují vyšší geografické a pracovní mobility. Některé regiony jsou zapojeny ve větší míře než v minulosti do dálkového obchodu [Ingrao 1994: 91–94].

Výrazné změny jsou charakteristické také pro druhou polovinu 19. století, během které české země prochází zrychlenou industrializací. Je zrušeno poddanství, vytvořen jednotný celní prostor, odstraněna cechovní reglementace, ukončeny tovární monopoly a podpořena volná tržní konkurence. Alfou a omegou hospodářského života se stává průmyslová výroba v továrnách [Good 1984: 13, 129–134; Deak 2015: 132–133].

Ve třicátých letech 20. století dochází k posunu k marxistickému pojetí manufaktury. Jedná se o období velké hospodářské krize, výrazné politické a sociální polarizace a silící kritiky (industriálního) kapitalismu. Fenomény, které již dříve popsal Marx a kterým se opakovaně dostávalo široké publicity, se obnažují v plné síle. Nadvýroba, inflace, pokles reálné mzdy a masová nezaměstnanost zpochybňují legitimitu hospodářského řádu (včetně tovární výroby) a ospravedlňují státní intervence do ekonomiky. Vítězství sovětského Ruska ve druhé světové válce a vlna zestátnění, které se po roce 1945 přelila Evropou, se zdá být naplněním marxistických předpovědí [Berend 2006].

Studie pokrývá poměrně dlouhé časové období od raného novověku po pozdní industriální modernu. Zatímco výchozí mezník lze určit jen přibližně podle data vydání kamealistických spisů, závěrečný mezník představuje rok 1956. O českojazyčném označení manufaktury (a odtud i o české historiografii) lze v zásadě mluvit až s vydáním první českojazyčné obecné encyklopedie – Riegrova naučného slovníku. V jeho druhém díle, vydaném v roce 1866, se objevila i definice manufaktury, která však byla podrobně vymezena teprve studii Jindřicha Šebánka a Bedřicha Mendla ve třicátých letech 20. století. Ve čtyřicátých letech 20. století dochází k proměně obsahu pojmu manufaktura, který zahrnuje politickou instrumentalizaci, ale i další operacionalizaci v historickém výzkumu. S několika menšími exkurzy důležitými pro plynulost argumentace nepřesahuje tato studie rok 1956. Po tomto roce získává manufaktura v české historiografii více méně stálý význam, na kterém se většina české historické obce shoduje [srov. Smutný 2002].

Nabízí se otázka, proč zkoumat pojem *manufaktury* právě v české historiografii. Na rozdíl od jiných středo- a východoevropských zemí vykazovaly české země od raného novověku pozoruhodnou míru hospodářské a sociální dynamiky, alespoň pokud jde o tzv. proto-industrializaci [Myška 1979; Cerman – Ogilvie 1994] a velmi různorodé prosazování tzv. člověčenství [Cerman 2002: 185–190; Himl 2003: 53–57, 74–79; Štefanová 2009: 151, 164; Velková 2009: 406–415; Pražáková-Seligová 2015: 111–147]. Zatímco z východoevropské

perspektivy patřily české země mezi rychle se rozvíjející region, ze západoevropského pohledu lze mluvit o přetrvávajícím vlivu tzv. druhého nevolnictví a „opožděném“ nástupu *laissez-faire*. Tento ambivalentní „přechod od feudalismu ke kapitalismu“ byl zajímavý pro československé historiky, kteří se po roce 1948 pokusili ve svém výzkumu uplatnit marxistické kategorie. Neméně pozornost vyvolal o deset let později také mezi západními historiky [Freudenberger 1958; Hroch 1961; Myška 2013].

Nicméně s překladem Marxovým textů do češtiny se po roce 1953 objevily historické práce, které se snažily ve výzkumu uplatnit původní marxistické pojmy [Klíma 1955; Novotný 1956; Hroch 1956; Válka 1956]. Na rozdíl od východoněmecké historiografie se jich čeští historici nemuseli ortodoxně držet, ale mohli je v dílčích aspektech revidovat [srov. Forberger 1958]. S ještě větší volností mohli s těmito pojmy zacházet díky politické liberalizaci polští, maďarští, slovenští či jugoslávští historici. Ti byli i kvůli převážně agrárnímu charakteru raně novověkého hospodářství v jednodušší pozici. Omezená pramenná základna, malý počet „manufakturních“ podniků a prosazení „nevolnictví“ vymezily marxistickým pojmům zřetelné pole působnosti [Kula 1956; Špiesz 1961; Bičanić 1951].

Západní historici podobná dilemata ve své práci tak intenzivně neřešili: Marxovo pojetí manufaktury odpovídalo podmínkám anglické, francouzské a německé (porýnské) ekonomiky. S pojmem manufaktura zacházeli mnohem variabilněji. Mohli jej využít jako alternativní koncept k hlavnímu proudu dějepisců, konfrontovat s pramennými doklady, přijmout s výhradou či ho prostě považovat za nepřilišitě důležitý [Berg 1994: 61–64; Dobb 1946: 142–149, 259–260; Hobsbawm 1954: 51; Supple 1977: 470–471]. V šedesátých letech 20. století se někteří německo-američtí historici pokusili navrhnout kompromisní pojem „proto-továrna“, který ukazoval na existenci centralizovaných dílen, ve kterých probíhala pokročilá dělba práce a energeticky náročná výroba již na přelomu 17. a 18. století [Redlich – Freudenberger 1964; Mokyr 2003: 247].

Manufaktura v kameralistickém diskursu

V následující části se budu zabývat významem, jaký měla manufaktura ve spisech rakouských kameralistů. V posledních letech historici a historičky plédují za to, aby nebyli tito muži označováni jako merkantilisté, nýbrž jako kameralisté. Na podporu svého tvrzení uvádí, že jejich dílo nebylo pouhou středoevropskou variantou merkantilismu, nýbrž představovalo svébytný přístup. Středoevropští kameralisté odpovídali různým definicím a typologiím merkantilismu pouze částečně. Navíc byli velmi heterogenní skupinou. Jejich intelektuální, profesní i životní dráhy se velmi lišily. Spíše než teoretickými ekonomy raněho novověku byli úředníky, učiteli a podnikateli. Jejich intelektuální i profesní aktivity byly nesmírně rozmanité. Teprve s odstupem dvou století a sepisováním oborových příruček byl předmět jejich činnosti redukován [Wakefield 2009: 2–16]. Není náhodou, že v českém prostředí se jejich jména vyskytují v přehledech k dějinám ekonomického i populačního myšlení [Šubrtová 2006: 102–104]. Spíše než o merkantilistech, je proto přesnější hovořit o kameralistech (správcích, úřednicích či učencích komory – „Kammer“).

V tomto článku se budu držet označení kameralisté. Jak naznačuje úvodní Klímův citát, marxistická historiografie rozlišuje mezi merkantilisty a kameralisty. Snažit se prohlásit merkantilisty 17. století za kameralisty, přispívá často spíše k zmatení, protože zahraniční badatelé trvají na označení kameralisté. Rozdílné chápání manufaktury mezi kameralisty,

jakými byli Morgenthaler, Malivský, Becher, Schröder, Hörnigk a jejich následovníky, kterými byli ve druhé polovině 18. století Justi a Sonnenfels, představuje u zahraničních badatelů zanedbatelnou roli. Významové nuance, například, že se Morgenthaler inspiroval francouzským merkantilismem a Becherovo názvosloví vycházelo částečně z anglických inspirací [Magnusson 2002: 190], neberou příliš v úvahu. Přesto pro středoevropské kameralisty platí podobně jako pro britské merkantilisty závěr, že zahrnovali neobyčejně širokou oblast vědění: věnovali se otázkám moci, peněz, obchodu, surovin, výroby, blahobytu, práce, lidnatosti, morálky apod. [Stern – Wannerlind 2014: 4–17].

Na rozdíl od metodického přístupu, který zkoumá politickou a ekonomickou činnost kameralistů, se v této části omezují na význam pojmu manufaktura v kameralistických spisech. Zatímco kameralistické praxi byla věnována poměrně důkladná pozornost, dějiny kameralistických pojmů byly podřízeny retrospektivnímu přístupu. Historici a historičky 20. století dávali kameralistickým pojmům moderní obsah. Kameralistická koncepce *manufaktury* byla považována ekvivalentní té marxistické.

V této části bych chtěl ukázat, že není zcela přesné kameralistickou koncepcí manufaktury ztotožňovat s fyzickou budovou – výrobní dílnou („koncentrovanou manufakturoou“) či nákladnickým systémem („rozptýlenou manufakturoou“). Pro dílnu či faktorství používali kameralisté jiná označení („Werckhaus“, „Verlag“). Kameralistické chápání manufaktury bylo širší. Na tento fakt upozornil ve své diplomové práci v roce 1956 Karel Novotný [Novotný 1956: 6]. Vzhledem k ideologickému významu, s kterým byla manufaktura v této době (ale i v dalších desetiletích) v Československu spojována, nemohl Novotný svůj poznatek zveřejnit. Ve studii, kterou publikoval s jedenáctiletým odstupem, se jeho „revizionistická“ poznámka neobjevila [Novotný 1967]. Novotný se nikdy později nepokusil tento problém systematictěji ani detailněji sledovat. V práci zveřejněné po roce 1989 respektoval Novotný zavedené (marxistické) pojmosloví [Novotný 1993].

Vzhledem k důrazu, který čeští historici a historičky kladou na Morgenthalerovy, Malivského, Becherovy, Schröderovy a Hörnigkovy politické aktivity [Burian 1961; Maur 1974; Válka 1996; Janák 1999; Šubrtová 2006; Doležalová 2018], omezím svoje zkoumání na tyto osoby. Kameralistické jsou považováni za otce manufakturního podnikání v habsburské monarchii. Kromě vlastního dobového ekonomického kontextu, je pro kameralistické pojetí neméně důležitá návaznost (často nepřiznaná) na předchůdce, opakující se motivy a vzory, přejímání témat. V tomto ohledu stojí na začátku interpretačního řetězce francouzský obchodník, dvořan a učenec Barthélemy de Laffemas (1545–1612). Klíma například píše, že „Morgenthaler hájil v podstatě totéž stanovisko, které přednesl ve Francii B. Laffemas“ [Klíma 1955: 104].

Laffemas pocházel ze zchudlé šlechtické protestantské rodiny z Dauphiné, odkud odešel do Navarry. Původně pracoval jako krejčí, ale záhy začal obchodovat se stříbrem, stal se dvorním dodavatelem a později také rádcem Jindřicha IV. Ve svém díle se zabýval otázkou, jak zvýšit bohatství francouzské koruny a rozhojnit příjmy královské pokladny. Doporučoval rozšířit činnost cechů, zakládat obchodní komory, snížit dovoz zahraničních výrobků a podporovat domácí výrobu. Laffemas zformuloval argumenty, které se v různých podobě a souvislostech opakovaly v dílech středoevropských kameralistů [Klíma 1955: 104; Maur 1974: 139; Šubrtová 2006: 102].

Prvotina dolnorakouského rodáka a brněnského rychtáře Pavla Hynka (Paula Ignaze) Morgenthalera byla kompilací Laffemasových spisů [Morgenthaler 1649: 176–177]. V roce

1654 se Morgenthaler obrátil na vídeňský dvůr s návrhem, aby byli do země povoláni výrobci zboží, které se muselo dovážet. Podle Morgenthalera odcházelo kvůli dovozu mnoho peněz za hranice. Na francouzských, holandských a anglických příkladech ukazoval, jak zákaz dovozu přivede do země zahraniční odborníky, kteří naučí domácí obyvatelstvo nové druhy výroby. Dokonalejší výrobky („jemnější zboží“) udrží podle Morgenthalera v zemi peníze [Burian 1961: 84; Válka 1996: 174–175].

Na Morgenthalera navázal brněnský zemský advokát Fabián Šebestián Malivský z Maliv, který v roce 1664 poslal do Vídně rozklad dokazující, jak je vývoz nezpracovaného zboží a dovoz kvalitnějších výrobků pro monarchii sociálně a ekonomicky nevýhodný. Malivský tvrdil, že systematická podpora nových druhů výroby umožní zlepšit hospodářskou situaci. Za zmínku rovněž stojí, že Morgenthaler i Malivský zdůrazňovali význam textilní výroby [Klíma 1955: 104–105]. V memorandu, které bylo součástí Malivského rozkladu bylo uvedeno, že zahraniční kupci neměli zájem na tom, aby se určité druhy zboží v dědičných zemích vůbec vyráběly. Chtěli si udržet výhody, které jim z dálkového obchodu plynuly. Naproti tomu autor memoranda plédoval za to, aby se do tohoto obchodu zapojily také další země. Bylo proto žádoucí,

uvést v činnost takové *Manufacturn*, aby to jeho císařský majestát nestálo nejmenší výdaje, nýbrž o nich nechat zpravit příslušné země, což v nich povede jeho nejjasnější milosti k jejich lepšímu přijetí [...] aby neodcházelo do cizích zemí tolik peněz za zahraniční zboží, je třeba zavést všechny druhy cizích *Manufacturen* a obdařit každou zemi jeho nejjasnější milostí privilegii.²

Z citované ukázky (a dalších úryvků v memorandu) není zřejmé, jak manufaktury vypadaly. Memorandum popisuje manufaktury velmi obecně a metaforicky. Jsou zdrojem bohatství. Dokáží v zemi udržet peníze. Mohou v jednotlivých dědičných zemích přeměnit místní suroviny ve zboží, které se musí drazé dovážet ze zahraničí. V memorandu nemají manufaktury jednotné číslo. Vystupují v plurálu. Na některých místech autor rozlišuje mezi *Manufacturn* a *Manufacturen*. Memorandum neříká nic o jejich založení nebo stavbě. Dozvídáme se, že manufaktury lze v zemi zavést popřípadě do země uvést. Nepřímo souvisí s prací a obchodem. Důležitou podmínkou bylo, aby zavedení cizích manufaktur (výrobních odvětví) bylo podpořeno císařskými privilegii. Ve vybraných městech a panstvích měli být do manufaktur přivedeni zahraniční řemeslníci, které měla mít na starosti císařská komise [srov. Klíma 1955: 105–106].

Nedostatek adekvátních pramenů a podrobnějších zkoumání neumožňuje odpovědět na otázku, co vedlo právě brněnské měšťany k tomu, že se na základě svých vlastních zkušeností s manufakturním podnikáním pokusili zformulovat doporučení obecnější povahy. Důležitou okolností bylo, že vídeňské úřady po opakovaných urgencích Malivskému jménem císaře Leopolda I. odpověděly a vyzvaly moravský Tribunál, aby se problematikou výroby („comercien“) zabýval. Navíc Vídeň nechala prošetřit výrobní záležitosti také v ostatních korunních zemích. Malivský vycházel ze svých praktických zkušeností: v Brně na Radlase, v Ivančicích a Tišnově provozoval podloudně textilní podniky. Ty však po jeho smrti zanikly [Klíma 1955: 106; Válka 1996: 174–175].

V době, kdy se dvorští hodnostáři zabývali Malivského memorandem, bylo ve Vídni v roce 1665 založeno komerční kolegium (*Commerzkollegium*). Kolegium se mělo

² Moravský zemský archiv (MZA), Fascikl Fabián Šebestián Malivský z Maliv, ka. 1253, sign. M106, f. 97.

zabývat obchodem, řemeslem a výrobou. Řemeslná a zemědělská výroba vyčerpala své možnosti a dvorské kruhy hledaly další prostředky, ze kterých by bylo možné financovat vojenské a velmocenské výzvy [Schindler 1904: 7–8, 13–19; Klíma 1955: 86–89, 107]. Předním členem kolegia byl Johann Joachim Becher, který se ve svém díle *Politischer Discurs* manufakturám zevrubně věnuje. V prvním vydání z roku 1668 Becher tvrdí, že přišel do Vídně:

abych nikoliv ke škodě, nýbrž k užitku jsem přispěl; zvláště tak, aby to bylo možné, všemi druhy *manufacturen*, ze kterých nyní mnoho peněz do ciziny odchází, v císařských dědičných zemích se zabýval [...] Poté byla moje maličkost jmenována do kolegia a v rámci něj mi byla dána komise, aby zavedla několik *manufacturen*, kterým jeho císařský majestát také milostivě privilegia udělil, což bylo mezi kupci známo; nelze věřit ani popsat, kolik uvedených *manufacturen* obchodníkům neškodilo, ani nepřekáželo. [Becher 1668: *Dedicatio* nestránkováno]

Citát naznačuje, že již před příchodem Bechera v dědičných zemích existovaly *manufacturen*, ze kterých plynuly do zahraničí finanční prostředky. Becherovým úkolem bylo zavést, popř. uvést do země několik *manufacturen*, aby tomuto odlivu peněz do ciziny zabránil. Pokud chápeme manufaktury výhradně jako dílny, nedává Becherova výpověď příliš smysl. Když ale připustíme, že termínem *manufacturen* mohl Becher myslet různé druhy výroby, popř. výrobní odvětví, které produkovaly nové výrobky, dostane Becherovo prohlášení další význam. Becherovy *manufacturen* odkazují k latinské etymologii, resp. k dobovému anglickému úzu, ze kterého termín přejal [Teich 2015: 116].

Z Becherova používání termínu *manufacturen* (nebo na dalších stranách knihy také *Manufacturn*) není zřejmé, že jsou jím myšleny velké dílny s mnoha desítkami pracovníků soustředěných pod jednou střechou, jak je manufaktura obvykle v historiografii prezentována. Becher nemluví ani o rozptýlených dílnách, ve kterých se dokončují nehotové výrobky. Pokud explicitně odkazuje na místo, ve kterém se pracuje, používá termín *Zuchthaus* a *Werkhaus*. V souvislosti s odchylem „žbráků, chudáků a sirotků“, mluví o káznících a *werkhauzech*, ve kterých mají být „potulující se čeledi přistřižena křídla“. Becherovo zacházení s termínem *manufacturen/Manufacturn* je variabilní [Becher 1668: 5, 132–134, 197–198, 233–237; Becher 1673: 289–292].

Na Becherovo dílo navázal jeho švagr a spolupracovník Phillip von Hörnigk, který ve svém spise *Österreich über alles, wann es nur will* formuloval devět normativních hospodářských zásad pro pozvednutí impéria. Vedle všestranné podpory domácí výroby a zákazu dovážet zahraniční výrobky, věnoval Hörnigk jeden bod také otázkám lidnatosti a pracovitosti. Pokud jde o manufaktury, tak v Hörnigkově spise vystupují jako určitý princip či způsob výroby, který umožňuje zpracování surovin a produkci zboží, jehož prodej přináší do země peníze. Naopak zboží zahraniční výroby („*auswärtige Manufacturen*“) zemi poškozovalo. Hörnigk navrhoval, aby byla zakázána

[zahraniční] vlněná manufaktura jako je sukno, látka nebo pletená práce; s výjimkou pytlovníny do komory na chleba, jejíž výroba se na pár let v dědičných zemích pozvedla. Za druhé všechno lněné zboží ze zahraničí pokud je to možné; za třetí hedvábná manufaktura ve všech jejích stupních. Za čtvrté všechno co je vedeno pod značkou francouzských manufaktur [...] Jisté je, že tyto čtyři manufaktury jsou jako čtyři nevhodné šelmy, které samotné nám každoročně odnášejí z měšce šestnáct a více milionů zlatých. [Hörnigk 1684: 144–146]

V souvislosti s výrobou módního zboží, které se do střední Evropy šířilo především z Francie, používá Hörnigk termín *fabrica*. Podobně jako manufaktura, také fabrika není přesně určeným místem, ale spíše způsobem výroby. Ještě jiný význam mají *Fabriquen*, které je možné s jistotou mírou zjednodušení považovat za výrobní jednotky. Kromě toho popisuje Hörnigk také zařízení, která měla nepřehlédnutelné prostorové dispozice, nebyla však manufakturami ani fabrikami. Hörnigk doporučuje výstavbu hal a skladů, ve kterých mělo být uloženo plátno a sukno, aby mohly úřady kontrolovat jeho kvalitu. Hörnigk tvrdí, že toto opatření přispěje k vyššímu prodeji domácích výrobků, protože kupci budou mít jistotu, že nebudou podvedeni [*Hörnigk 1684: 182, 234*].

Mezi další hojně citované autory patří Wilhelm von Schröder, jehož práce *Fürstliche Schatz- und Rentkammer* se zařadila mezi oblíbené učebnice politické ekonomie a byla opakovaně vydávána až do začátku 19. století. Podle Schrödera tvoří manufaktury základ bohatství každé země. Schröder používá termín manufaktura převážně ve smyslu výrobního odvětví nebo skupiny řemesel. V kapitole týkající se zavedení „manufakturního inventáře“ a „celního registru“ Schröder uvádí, že nejprve je nutné zjistit

která manufaktura by byla zemi více ku prospěchu. Aby bylo možné se toto dozvědět, musí se nejdříve vidět, zda se manufaktura v zemi užívá; předem je nutné takovou manufakturu se naučit [...] potom musíme také zvážit, co a jak tato manufaktura splétá, neboť čím více peněz jedna manufaktura z jedné země do jiné přinese, tím užitečnější té zemi je. [*Schröder 1752: 73–75*]

Schröder doporučuje panovníkovi, aby zřídil manufakturní úřad („Manufakturamt“), který bude pečlivě evidovat řemeslníky, obchodníky a výrobce. Pojetí manufaktury jako dílny či skupiny dílen, umístěných v jednom objektu se blíží manufakturní dům („Manufakturhaus“), který ovšem Schröder zároveň chápe jako vzdělávací a výchovné zařízení. V neposlední řadě představuje manufaktura, popř. manufakturní dům prostředek pro nápravu lidí na okraji – tuláků, žebráků, sirotků a povalečů. Podobně jako Becherův a Hörnigkův spis, také Schröderova příručka tak spojuje ekonomiku a výrobu s morálkou [*Schröder 1752: 80*].

S válkami o rakouské dědictví se začala psát nová kapitola střeoevropského kameralismu. Vedle starší tradice, o které byla řeč na předchozích stranách, recipovali kameralisté myšlenky francouzských fyziokratů, kteří plédovali za liberalizaci vnitřního obchodu a rozvoj zemědělství. Dvorské kruhy se opakovaně zabývaly problémem, jak lépe využít potenciál spočívající v početném poddanském obyvatelstvu. Úředníci konstatovali, že lidé v dědičných zemích jsou chudí a nemají dostatečnou ekonomickou ani kupní sílu, aby mohli podporovat trh s průmyslovým zbožím. Velkým tématem se stal všeobecný „blahobyt“, dodržování právního řádu, ochrana soukromého vlastnictví a poměr mezi jednotlivcem a společností [*Freudenberger 2003: 87–89*].

Pojem „fabrika“ a „továrna“ v česko-německé historiografii poslední třetiny 19. a první třetiny 20. století

Jak zaznělo v úvodním citátu, vyčítá Klíma českým badatelům, že přejali hodnocení „cizích“ historiků a ekonomů. Konkrétně jmenuje Hermanna Hallwicha, Josefa Helferta, Antona A. Paudlera, kteří podle něj chybně ztotožňovali manufakturu s továrnou. Na několik dalších rakouských „buržoazních“ předchůdců Klíma odkazuje ve své knize.

Reviduje závěry či polemizuje s výsledky bádání Christiana d'Elverta, Augusta Fourniera, Alfreda F. Příbrama a Karla Příbrama, abych uvedl ty nejcitovanější. Dříve než bude možné zjistit, v čem spočívalo „chybné“ ztotožnění manufaktury a továrny, bude vhodné připomenout, prostřednictvím jakých pojmů zkoumali tito pánové hospodářské dějiny raného novověku.

Zjednodušeně lze říci, že česko-němečtí historici, politici a národohospodáři neoznačovali raně-novověké podniky jako manufaktury, nýbrž jako fabriky. Přívlastek manufakturní měly úřady a úředníci, kteří se agendou fabrik zabývali. Moravský liberální politik a historik Christian d'Elvert ve svých „kulturních dějinách“ Moravy a Rakouského Slezska popisuje, jak vláda v šedesátých letech 18. století zřídila v Brně s velkými náklady *fabriku* na jemná sukna na předměstí Velká Nová (dnešní Lidická ulice). Významným podnikem byla podle d'Elverta také „fabrika“ na plyš, pro kterou císařovna koupila a nechala rozšířit dům na Švábce [d'Elvert 1870: 71]. Profesor obecných a rakouských dějin na Německé univerzitě v Praze August Fournier označuje ve svých dějinách rakouské komerční politiky hornolitvínovskou manufakturu jako fabriku a největší rakouské podniky v Linci a Schwechatu nazývá „fabrikami“ [Fournier 1886: 342–352]. Profesor novověkých dějin na Vídeňské univerzitě Alfred F. Pribram charakterizuje první podniky v Linci a Vídni jako fabriky [Pribram 1898: 10; srov. Luschin von Ebengreuth 1896: 488–489]. Docent politické ekonomie a pozdější profesor hospodářských věd Karl Příbram píše, že nejstarším průmyslovým podnikem v Rakousku byla linecká fabrika na vlněné zboží, založená v roce 1672. V Čechách patřila podle Příbrama k předním podnikům Valdštejnova fabrika na sukna v Horním Litvínově [Příbram 1907: 15–16].

Toto „chybné“ názvosloví přejal i český národohospodář Emanuel Schindler, podle kterého byl podnik, založený v Linci místním měšťanem Kristiánem Sindlem, fabrikou na výrobu jemného sukna anglického a holandského druhu [Schindler 1904: 25]. S odkazem na *Codex Austriacus* Schindler konstatuje, že tento „ein dem Publico nützlichers Werck“, titulovaný jako „keyserliche Fabrica und Manufacturs-Handlung“ či „Land-Fabrica“ obdržel řadu dvorských výsad [Codicis Austriaci: 271–274]. Významový posun zaznamenaly historické pojmy u Josefa Pekaře, který v předválečném i poválečném vydání své středoškolské učebnice označuje raně-novověké podniky továrnami: včetně „továrny“ založené v roce 1715 v Horním Litvínově [Pekař 1914: 112; Pekař 1921: 101].

Důležitým kritériem pro označení raně novověkých podniků fabrikami byla terminologie pramenů. Například Loscaniho relace o komerčních poměrech v Čechách v polovině 18. století, která byla publikována v roce 1887 v archivu pro rakouské dějiny, se v nadpise zmiňuje o povznesení různých druhů manufaktur („Relation über alle in folgenden fünf Commercialkreisen erhobenen Manufacturs-Gattungen“). Ve vlastním textu se však objevují funkční označení jednotlivých podniků, např. bělidlo, valcha, barvírna, huť, hamr apod. V popisu litoměřického kraje jsou potom doslovně uvedeny fabriky na vlněné látky a sukna („Wollen-Zeug-Fabrique“, resp. „Tuch-Fabrique“). Dále je zmíněna fabrika na výrobu flanelu v Herálci u Humpolce („Flanell-Fabrique“) [Loscani 1756: 475, 481].

Také Příbramem vydaná zpráva Stefana Josefa Handera z roku 1729 o stavu slezských, moravských a českých soukenických fabrik a manufaktur („Bericht über Status schlesischer, mährischer und böhmischer Tuchfabriken und Tuchmanufacturen“) má v názvu oba výrazy. Jakmile však začne Hander popisovat podniky na jednotlivých místech, která navštívil, termín manufaktura již nepoužívá. Podle všeho se zdá, že manufakturu míní

Hander textilní výrobu mnoha desítek jednotlivých soukeníků, od kterých odebírali zboží faktoři a nákladníci. V tomto ohledu se Hander v Novém Jičíně, Fulneku nebo Liberci s žádnou fabrikou nesetkal. Snad by mohl být tento způsob kooperace synonymem pro označení rozptýlené manufaktury. Naproti tomu Broumov, Česká Lípa nebo Horní Litvínov se pyšnily soukenickými fabrikami, barvírny a výrobny. Sukno bylo vyráběno ve fabrických domech [*Přibram 1898: 231–237*].

Rozdíl mezi odborným historickým a národohospodářským označením továrny, resp. manufaktury na jedné straně a používáním těchto termínů v ekonomické praxi dokládá vyjádření obchodní a živnostenské komory z června 1912. Představitelé komory uvedli, že

mezi českým „výroba zrcadel“ a německým „Spiegelmanufaktur“ neshledává komora divergence, protože pro podstatné jméno „Manufaktur“ speciálního českého názvu nemáme a obvykle užívá se tu v češtině všeobecnějšího výrazu „výroba“.³

I když se samozřejmě mohlo jednat o ojedinělý případ, jehož zvláštnost podtrhoval překlad z německého do českého jazyka, není bez zajímavosti, že chápání manufaktury jako výroby v nejšířším slova smyslu nebylo nepodobné habsburským kameralistům z přelomu 17. a 18. století. Nelze samozřejmě předpokládat, že stranou učených rozprav, mezi (českými) hospodářskými praktiky, přežíval bez významových změn více než dvě století ojedinělý termín. Nicméně lze dobře doložit, že přinejmenším mezi představiteli pražské živnostenské komory, neměla v roce 1912 manufaktura marxistický význam budovy či pevně ohraničeného místa, na kterém se pod jednou střechou shromažďují zaměstnanci pracující za mzdu.

Někteří česko-němečtí historici pomíjeli pojem manufaktura ještě v meziválečném období. Vycházeli z edice pramenů, která podrobně zachytila komunikaci kolem provozu hornolitvínovského podniku. V těchto pramenech nebyla po manufaktuře ani stopy. Čtenáři se tak mohli například dozvědět, že J. J. Valdštejn požádal v květnu 1715 císařský dvůr o povýšení vsi Horní Litvínov na městys, aby podpořil vznikající fabriku na sukna („zur Förderung der errichtenden Tuchfabrik“). V roce 1718 si v jednom z dopisů stěžuje vídeňský agent, jak je obtížné zajistit vzorek španělské vlny pro „fabriku na sukna jeho nejlaskavější excelence“ („Euer hochgräslichen Exzellenz Tuchfabrik“). O několik měsíců později referuje tentýž agent o tom, jak se zamýšlený manufakturní ředitel „poptával na fabriku jeho nejlaskavější excelence“ („wegen Euer hochgräslichen Exzellenz Fabrik zu unterreden verlange“). V konceptu dopisu z února 1723 děkuje J. J. Valdštejn krajskému hejtmanovi za jeho úsilí při hledání zběhlých soukeníků a vyslovuje přání, aby tito lidé „svoje řemeslo ve fabrice vykonávali s lepším vědomím“ („eine bessere Wissenschaft in ihrem Handwerk in der Fabrik beigelegt“). V srpnu 1727 informuje J. J. Valdštejn komerčního radu, že „jeho fabriku ovšem postihne ten tak dobře míněný projekt“ („übrigens auf das meiner Fabrik so gut gemeinte Projekt zu kommen“), který měl zakázat zahraniční obchod se sukem. Valdštejn varoval předtím, že pokud „by měli Židé vykoupit všechno sukno z mé fabriky“ („nun aber die Juden alle Tücher überhaupt von meiner Fabrik erkaufen sollten“), soukeníci mohou lehce ztratit svoji obživu [*Richter 1933: 232–243*].

³ Státní oblastní archiv (SOA) Praha, fond Krajský soud obchodní Praha, ka. 2066, sign. C III – 115. Za upozornění a nalezení dokumentu děkuji Svatoplukovi Hercovi.

Manufaktura v československé meziválečné a poválečné historiografii

V době, kdy Johann Richter vydal v *Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* sbírku citovaných dokumentů k dějinám hornolitivínovské „fabriky“, začali jeho čeští kolegové testovat analytické možnosti pojmu manufaktura. Nejpodrobnější výzkumy z hospodářských dějin raného novověku publikoval na počátku třicátých let 20. století Jindřich Šebánek, který se zabýval textilními podniky moravských Kouniců. Šebánek s termínem manufaktura pracoval, i když ho dával uvozovkám. Jeho nejistotu, popř. pochybnosti ohledně validity prozrazují závorky, ve kterých Šebánek uváděl dobové výrazy z úředních pramenů („manufakturní dům“, „dílo“, „podnik“) [Šebánek 1931; Šebánek 1932]. Z Šebánkova zacházení s manufakturou však nebylo zřejmé, zda ji přiřkládá stejný význam jako Marx.

Odpověď na tuto otázku poskytují autority, na které se Šebánek odvolává. Ve své úvodní poznámce k pojmosloví Šebánek odkazuje na Bedřicha Mendla a Karla Büchera. Bücherova učebnice národní ekonomie, kterou do češtiny přeložil Josef Gruber, manufakturu jako výrobní jednotku neregistruje. Bücher rozlišuje mezi cechovní, řemeslnou, domáckou a tovární výrobou [Bücher 1897: 76–98]. Naproti tomu u Mendla představují manufaktury spolu s domáckou výrobou jeden z předpokladů továrního průmyslu [Mendl 1931: 126–129]. Podle Mendla se manufaktury způsobem výroby nelišily od dílen cechovních řemeslníků. Vynikaly však rozsahem. Jednomu podnikateli nebo podnikatelské společnosti bylo podřízeno množství pracovníků. Velké podniky byly tzv. továrními privilegii vyjmuty z cechovní organizace a získaly větší ekonomickou svobodu [Mendl 1939: 493].

Nicméně Mendl nevychází ve svém výkladu z Marxe, nýbrž z Wernera Sombarta a Josefa Kulischera. Sombart byl sice v mládí „přesvědčeným marxistou“, později ale tvrdil, že pokud jde o manufakturu, tak se Marx dopustil „jednoho ze svých nejtěžších a nejosudnějších omylů“ [Kan 1952: 27]. Na rozdíl od Marxe nepovažuje Sombart manufaktury za „přechodnou formu“ mezi agrárně-řemeslným a průmyslově-kapitalistickým hospodářstvím. Sombart nespátřuje v manufaktuře něco historicky kvalitativně nového, co by odlišovalo individuální podnik (řemeslnou dílnu) od společenského charakteru výroby (zespolečenštění výroby v továrně). Manufaktury tvoří podle Sombarta samostatný vývojový stupeň kapitalistické výroby. Podle Sombarta koexistují v téže době manufaktury i továrny [Sombart 1902: 38–43]. Mendlovy práce z třicátých let, které do české historiografie uvedly prostřednictvím Sombarta termín manufaktura, ovlivnily díky kontaktům svého autora i další historiky.

Instruktivní se ukázal být také pohled do dobových naučných slovníků, ve kterých se během sedmi desetiletí mění manufaktura z dílny v předchůdkyni továrny. V pátém díle Riegrova slovníku z roku 1866 je u manufaktury uvedeno jediné slovo („rukodílna“) a odkaz viz *fabrika* [Slovník naučný 1866: 99]. Autor hesla v Ottově slovníku naučném uvádí v roce 1900, že manufaktura je „živnost prováděná rukama, popř. se jedná o rukodělné zboží či výrobky textilního průmyslu“ [Ottův slovník naučný 1900: 791]. V Masarykově slovníku z roku 1929 je manufaktura označena jako „rukodílna resp. velká řemeslnická dílna, ve které probíhá výroba ručními nástroji“. Manufaktura je předchůdkyní továrny, která ji po zavedení strojové výroby vytlačila [Masaryk 1929: 725]. Podobný význam má manufaktura v encyklopedickém německo-českém slovníku: německý výraz *Manufaktur*

je přeložen jako „manufaktura“ a „rukodílna“, může být také synonymem fabriky [Sterzinger 1931: 63]. Jestliže slovníky zachycují nejobecnější významy rozšířené v dané době v společenské komunikaci, pak k rozlišení mezi manufakturou a továrnou došlo v českém jazyce na přelomu dvacátých a třicátých let 20. století.

Ve změněné politické a intelektuální atmosféře navázala (velmi kriticky) na meziválečné koncepcce po roce 1945 Marie Husová. Ve své stati se explicitně přihlásila k marxistické definici manufaktury. Husová dala tomuto stále poměrně neurčitému konceptu kategoričnou definici. Spolu s Marxem Husová tvrdí, že manufaktura a továrna představují dvě odlišná vývojová stadia kapitalistické výroby. Autoři (např. Sombart, Kulischer, Gruber), kteří zpochybňují, že raně novověké manufakturní dílny měly kapitalistický charakter, zacházejí podle Husové s pojmy nereflektovaně a libovolně je zaměňují.

Husové nejde o pojmenování jako takové, nýbrž o tzv. obsah pojmu, který se historicky proměňuje. Přestože si je Husová vědoma, že prameny označují raně novověké podniky jako fabriky (*fabric*, *fabrique*, *Fabrik*), tvrdí, že jsou to manufaktury kvalitativně odlišné od továren. S tímto poznatkem by jmenování autoři nepochybně neměli problém: nikdo z nich netvrdí, že se raně novověká a moderní továrna neliší. Stejně tak by souhlasili, že obsah pojmu není statický, jak jim Husová podsouvá. Jediný rozdíl spočívá v jejich kritickém přístupu k Marxově interpretaci manufaktury jako samostatné vývojové etapy kapitalistické výroby, na kterém Husová trvá [Husová 1946].

Její zatvrzelost nebyla pouze výsledkem ideologické ortodoxie, nýbrž také tím, co bychom mohli nazvat „jazykovým determinismem“. Český jazyk totiž nemá pro označení raněnovověkých podniků adekvátní pojmenování. Termín *fabrika* pochází z němčiny a jako takový začal být ve druhé polovině 19. století vnímán jako nečeský a nespisovný. Český obrozenecký neologismus „továrna“, odvozený od „tovaru“ (zboží), byl vytvořen ve dvacátých letech 19. století, tedy v době, kdy se prosazovala průmyslová výroba kvalitativně odlišná od raněnovověkých dílen. Na rozdíl od většiny evropských jazyků, v nichž měla fabrika jistou kontinuitu, neexistoval v češtině pro raně novověké podniky výraz, který by byl srozumitelný a logický.

Podobný problém se objevuje v citované práci Arnošta Klímy *Manufakturní období v Čechách*, ve které jsou raně novověké podniky nazývané manufakturami, přestože v pramenech se objevuje výraz fabrika. Klíma například odkazuje v poznámce pod čarou na zprávu komerčního kolegia, v níž je uvedeno, že v říjnu 1723 se Johanna Gallasová a její hejtman Eliáš Kessler obrátili na císařský dvůr, aby mohli v Hrádku nad Nisou postavit podnik, který by zaměstnával a vyučoval toulavé a žebravé chlapce a dívky („vagerenden Bettelleuthe Knaben und Mägdel aufzuheben, und in die Fabrique was zu erlernen applicieren könne“). Zpráva oceňovala, že podnik byl situován na místě, na kterém byla velká bída a lidem tak mohl obstarat obživu („diese Fabrique an einem solchen Orthe situirt ist, wo wohin nicht das geringste gewesen und also mittels solcher denen im Gebirge wohnenden und durch Spinnen, Woll lessen und anderen zur Fabrique gehörenden sachen der Unterhalt kann verschafft werden“) [Klíma 1955: 243].

Marxistického termínu manufaktura se důsledně držel i František Mainuš, který ve stejné větě současně uváděl označení z pramenů. Mainuš například píše, že v roce 1768 dostala správa pernštýnskému podniku povolení zřídit pro své zaměstnance tzv. tovární cech („Weber-Fabrique-Zunft“), který ve stejné době existoval již v harrachovském podniku v Janovicích u Rýmařova. O dva roky později požádal J. J. Stockhammer dolnorakouský

komerční konses o povolení, aby podnik směl užívat označení *k.k. privilegierte Persteyner Leinwandtfabrik* a prodávat tři roky lněné výrobky ve velkém. Podobnou diskrepanci mezi heuristickými nástroji a dobovou terminologií lze najít i na dalších stranách [Mainuš 1959: 132, 219].

Dalším problémem bylo, že českoslovenští historici prezentovali výsledky své práce v řadě cizojazyčných studií, které byly publikovány v předních anglickojazyčných časopisech [Klíma 1959; Klíma 1965; Klíma 1974; Klíma 1975; Klíma 1977; Myška 1979]. Tyto studie představovaly pro zahraniční publikum dlouhou dobu jediné příspěvky k hospodářským dějinám českých zemí raného novověku. Někteří angličtí a američtí historici marxistické pojetí, včetně pojmu manufaktura („manufactory“) akceptovali. Nepřímo tak zdůraznili specifikum českých hospodářských dějin raného novověku. Jiní pojem nepřijali a ve shodě s anglickou historickou terminologií označovali raně novověké podniky i nadále jako továrny („factories“) [Freudenberger 1960: 389].

„Kapitalistický charakter“ manufaktury?

Vedle mnohoznačnosti představoval problém také postupný vývoj samotného pojmu manufaktura u Marxe. Jednu z prvních reflexí najdeme ve francouzsky psaném spisu *Bída filozofie* z roku 1847. V něm Marx tvrdí, že předpokladem pro vytvoření manufakturního průmyslu byla akumulace kapitálu související se zámořskými objevy a dálkovým obchodem. Dále to byla volná pracovní síla, která se rekrutovala z řad tuláků a rolníků zbavených půdy, kteří disponovali pouze silou svých rukou. V neposlední řadě se jednalo o koncentraci pracovní síly na jednom místě („v jedné místnosti“), ve které docházelo k dělbě práce a provádění jednoduchých specializovaných úkonů [Marx 1950: 119].

Tyto předpoklady zopakoval Marx společně s Engelsem o rok později v *Manifestu komunistické strany*. V něm představili třístupňový model průmyslové výroby. Na jeho počátek postavili řemeslné a cechovní dílny, které vystřídal nákladnický systém a manufaktura a ty pak tovární průmysl. Podle obou klasiků položila manufaktura základy pro kapitalistickou výrobu. Feudální a cechovní způsob výroby nestačil v důsledku zámořských objevů a rozvoje dálkového obchodu reagovat na zvyšující se poptávku a expandující trhy. Cechovní mistři byli vytlačeni manufakturními podnikateli, kteří nahradili dělbu práce mezi řemeslnými korporacemi dělbu práce přímo v jedné dílně [Marx – Engels 1974: 32]. Zatímco Marxovi a Engelsovi předchůdci explicitně neříkají, že manufaktura je místem („dílnou“), jež pro svoji výrobní činnost potřebuje pokročilou dělbu práce, Marx s Engelsem to automaticky předpokládají.

Definitivní podobu da manufaktury příslušná část *Kapitálu*, ve které Marx shrnuje své předchozí postřehy. Manufaktura představuje nový způsob výroby, který v 16. století přispívá k rozšíření „kapitalistického“ hospodářství. Je místem s pokročilou dělbu práce, na kterém se procesy následující po sobě v čase přeměňují s pomocí jednoduchých strojů v procesy probíhající vedle sebe v prostoru. Manufaktura kombinuje práci dříve samostatných řemeslníků, kteří vykonávají dílčí operace pod jednou střechou nebo se vzájemně doplňují při výrobě téhož zboží. Manufaktura podrobuje najaté pracovníky hierarchickému vedení a disciplíně. Potlačuje v lidech jejich sklony a vlohy a pěstuje jednostrannou zručnost. Manufaktura činí tuto jednostrannost dědičnou a přenáší ji z generace na generaci [Marx 1953: 362–388].

Další významové rozdíly přinesl překlad Marxových spisů do ostatních jazyků, zejména do angličtiny. V anglickém vydání *Kapitálu* se manufaktura na několika místech překládá slovem *manufactory* ve smyslu dílny s pokročilou dělbou práce. Většinou se však v textu mluví o *manufacture*, a to i tam, kde se v němčině a češtině užívá výrazu *Manufaktur*, resp. manufaktura. Anglické *manufacture* je obecnější označení pro průmyslovou výrobu a výrobky. Podobně zachází se slovem *manufactory* Adam Ferguson, Adam Smith či Andrew Ure, ze kterých Marx vychází a na něž odkazuje. V jejich díle se slovo *manufactory* vyskytuje ojediněle. Mnohem zásadnější je naproti tomu *manufacture*, která zosobňuje výrobní princip dominantní v dané době [srov. *Ferguson 1819: 200–201, 289, 340, 389; Smith 1843: 116, 136, 156, 187; Ure 1835: 205, 316*].

Ztotožnění manufaktury s místem pokročilé dělby práce, resp. vývojovým stádiem továrny je nejspíše výsledkem kameralistické tradice. Justi jak známo tvrdí, že „pokud jde o manufaktury, dosáhli jsme všeho, čeho jsme si přáli; hlavním předmětem činnosti se proto musí stát fabriky“. Justi spojuje manufaktury s textilní, keramickou, sklářskou výrobou, zatímco „fabriky“ s hutní, železářskou a zbrojní výrobou [*Justi 1758: nestránkovaná předmluva*]. Podobně se vyjadřuje Sonnenfels, který uvádí, že puritáni umí dokonale zacházet se slovy: o manufaktuře mluví tam, kde se nepoužívá „kladivo“ ani „oheň“, například v manufakturách na sukno a bavlnu. Naproti tomu s železem a mosazí se pracuje ve „fabrikách“. Fabrika je podle Sonnenfelse obecnějším termínem, takže lze mluvit také o fabrice na sukno nebo bavlnu [*Sonnenfels 1787: 12*]. Podobně píše Marx v jedné poznámce, že zatímco továrna se v angličtině nazývá *mill* [mlýn], v německých technologických spisech z prvních desetiletí 19. století je název „Mühle“ [mlýn] synonymem nejen pro všechny stroje poháněné přírodními silami, nýbrž i pro všechny manufaktury, v nichž se užívá mechanických přístrojů [*Marx 1978: 346–347*].

Všechny tyto nuance, o kterých Marx píše, spoluutvářely definici historického pojmu manufaktura. Když čeští historici a historičky psali o různých aspektech raněnovověkých podniků, zmiňovali příslušné pasáže z Marxových (zprvu také Stalinových, později již pouze Leninových) spisů. Ať už se jednalo o problém původní akumulace, kupeckého kapitálu, dálkového obchodu, oslabení cechovní organizace, ukázněvání tuláků a bezzemků nebo místa s pokročilou dělbou práce, stačil odkaz na Marxe učinit z raně novověkého podniku manufakturu. Byť se v pramenech mohla vyskytovat pouze „fabrika“.

Bylo by možné se ptát, zda výše zmíněné problémy jsou dostatečným důvodem proto, aby byla raněnovověká manufaktura či fabrika prohlášena za kapitalistický podnik. V příslušné části *Kapitálu* se mimo jiné nachází podkapitola nadepsaná *Kapitalistický charakter manufaktury*. Tato podkapitola poskytuje podle mého názoru klíč, podle kterého je možné určit, zda manufaktury a fabriky měly co do činění s počátky kapitalismu. Jestliže v těchto manufakturách probíhala „přeměna společenských životních prostředků a výrobních prostředků v kapitál“, manufaktury si podrobovaly „individuální pracovní sílu“, pěstovaly u dělníků „jednostrannou zručnost“, potlačovaly „svět produktivních sklonů“, zbavovaly dělníka samostatné činnosti „podle jeho přirozených vloh“, stavěly proti zaměstnancům jejich „znalosti, důvtip a vůli“ apod., měly podle Marxe kapitalistický charakter [*Marx 1953: 386–388*].

Kapitalistický charakter podniku zakládá moment, ve kterém „kapitalista“ zastupuje vůči jednotlivému pracovníkovi jednotu a vůli společenského pracovního tělesa (kolektivu). Jedná se o proces ochuzování pracovníka o individuální produktivní síly

a obohacování pracovního kolektivu (tedy i kapitálu) o společenské produktivní síly. S odkazem na skotského osvícenského filozofa a Smithova učitele Adama Fergusona lze říci, že manufaktury prospívají nejlépe tam, kde je potlačen duchovní život („nevědomost je matkou průmyslu“). Na takovém místě se dílna stává strojem, jehož částmi jsou lidé. Politický ekonom a moralista Adam Smith prohlašuje, že „duševní schopnosti velké většiny lidí se vytvářejí v souvislosti s jejich obvyklým zaměstnáním“. Člověk, který stráví celý život prováděním několika jednoduchých operací a nemá příležitost rozvíjet své duševní schopnosti, pozbývá odvalu. Jednotvárná činnost oslabuje činnost těla a činí ho nezpůsobilým napínat po delší dobu síly při nějakém jiném zaměstnání než při tom, v němž je vycvičen [Smith 1843: 327].

Podíváme-li se podrobně na jednotlivé historické studie, tak málokterá z nich pracuje s „kapitalistickým charakterem“ manufaktury. Většinou mechanicky označují podniky z 18. století za manufaktury, protože odpovídají zavedenému marxistickému určení manufakturního období. Dalším znakem manufaktury je převaha rukodělné výroby, která využívala zvířecí a lidskou sílu. Naproti tomu místa, na nichž se objevuje mechanická hnací síla, parní pohon a důmyslnější strojní zařízení, se automaticky považují za kapitalistickou továrnu [Komlosy 1988: 157].

Na tento problém upozornil ostatně již Weber, podle kterého byla představa o manufaktuře jako objektu či budově založena na marxistické definici. Ta omezuje manufakturu na velkou dílnu, ve které se bez použití dokonalejších technických prostředků poprvé uplatnila svobodná práce a disciplinace dělníků. Weber poukazuje na to, že Marxova kazuistika vycházela z textilní výroby v Anglii. Přejít mezi manufakturu a továrnu (fabrikou) byl podle Webera mnohem plynulejší. Vzhledem k tomu, že se Marxova definice dala vztáhnout na mnohem více případů z minulosti i ze současnosti, bylo obtížné považovat manufakturu za svébytný, historický „stupeň“ výroby [Weber 1923: 149; Uhl 2015].

Jak je zřejmé z edic pramenů, zkoumání kapitalistického charakteru raně novověkých podniků nebylo často možné kvůli mezerovitému charakteru pramenů, ve kterých navíc převládalo označení fabrika [Otruba 1981]. Pro analýzu ekonomických, společenských a morálních poměrů v jednotlivých manufakturních a fabrikách jsou vhodné jiné typy pramenů. Zejména ty, které zohledňují životní dráhu jednotlivých pracovníků nebo v ideálním případě zprostředkují jejich subjektivní pohled. Jak jinak zjistit individuální podrobení, potlačení různorodých vloh nebo zbavování přirozených sklónů? Například Johann Richter reprodukuje vyšetřovací protokol zběhlých tkalců z hornolitvínovského podniku. Ti si údajně stěžovali, že s nikým „nemohli mluvit česky, dostali malý plat a špatnou postel [...] a obávali se, že nenatrefí na jemnější práci“ [Richter 1933: 231]. Dokud nebudou zohledněny další takové prameny, bude používání pojmu manufaktura vyvolávat terminologický zmatek, analytické těžkosti a interpretační pochyby.

Závěr

V marxistickém pojetí tvořila manufaktura jednu etapu historického procesu („kapitalistické výroby“). Pokud tento proces omezíme na dějiny výrobních prostředků a výrobních sil (tzn. na otázku, jaké výrobní nástroje se používaly popřípadě, jakým způsobem byla výroba organizována v dané době), lze ho s pomocí tohoto pojmu celkem dobře periodizovat. Při vlastní analýze historické reality už tolik nápomocný být

nemusí. O tom, jaký podnik byl nebo nebyl manufakturoou, rozhodovali totiž sami historici, někdy velmi libovolně, pomocí narativní zkratky a navzdory pramenům, v nichž nebylo možné samotný termín doložit, resp. byly s ním spojeny další významy. V různých evropských jazycích, obdobích a výrobních odvětvích označovala manufaktura vždy trochu něco jiného. Hranice mezi označeními byla dlouho nejasná a propustná [Purš 1973: 32–52; Pollard 1981: 78]. V každodenní komunikaci byla manufaktura zaměnitelná s fabrikou [Hilger 1975: 232].

Obrat k jazyku, včetně pečlivého zacházení s prameny, které zaznamenala historiografie v posledních desetiletích, nabádá k vyšší citlivosti vůči dobovému pojmosloví. Přinejmenším sémanticky je výraz *manufakturní dům, dílna, pracovna* nebo *fabrika* přesnější a korektnější označení, které respektuje historickou realitu. Jsem si vědom, že historici a historičky jsou ve svém zkoumání, vždy vedeni výchozí politickou, společenskou, kulturní situací apod. Historickou realitu nemohou nikdy v úplnosti poznat ani rekonstruovat. Nechci také tvrdit, že by měli svoje poznání omezit pouze na sémantické prostředky historických pramenů, které jsou ostatně jejich konstruktem, resp. zlomkem, stopou či pozůstatkem minulosti. V tomto ohledu se jedná vždy o redukci komplexity. Přesto bych rád upozornil, že pečlivé, kritické a reflektované zacházení s dobovou terminologií může přinést přesnější a přesvědčivější zjištění.

Každá učebnicová či historická definice, manufaktury nevyjímaje, je velmi obecná a široká. Musí zahrnovat množství empirických příkladů, které by měla smysluplně analyzovat. Měla by být ideálním typem v tom nejlepším slova smyslu, jak na to upozornil samotný Weber, který se problematice manufaktur věnoval v souvislosti s dějinami moderního kapitalismu. V tomto ohledu se zdá zajímavější analytický nástroj poskytovat dobový termín. To vůbec nevyklučuje, že na konci zkoumání lze přistoupit k zobecnění nových poznatků a nové definici pojmu, jak doporučuje například berlínská historička Margit Pernau [Pernau 2018: 15, 25–27]. Kromě toho je žádoucí přihlídnout k výskytu toho kterého termínu v každodenních situacích – sociálních interakcích, v nichž lidé tyto termíny používají. Vzhledem k tomu, že většina historických pramenů je pozůstatkem sociální komunikace, stojí za to být pozornější k jejich sdělení. Potom snad budeme schopni této komunikaci (a historii vůbec) lépe porozumět.

Poděkování

Tento text je výsledkem standardního projektu č. 18-03921S, Sociální otázka in situ: sociální politika průmyslových podniků v českých zemích, 1879–1914, který podpořila Grantová agentura České republiky.

Literatura

- Aubin, Gustav [1937]. Aus der Entstehungsgeschichte der nordböhmischen Textilindustrie. *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 2 (1): 353–377.
- Baumann, Bedřich a kol. [1951]. *Učební texty pro dějepis: část II. Dějiny nové a nejnovější doby*. Státní nakladatelství v Praze.
- Becher, Johann Joachim [1668], *Politischer Discurs: von den eigentlichen Ursachen des Auf- und Abnehmens der Städte, Länder und Republicken in specie, wie ein Land Volkreich und Nahrfaht zu machen und in*

- eine rechte Societatem civilem zu bringen*. Frankfurt am Main: Johann David Zunners. Dostupné z: <http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/becher_discurs_1668?p=5> [14. 10. 2018].
- Becher, Johann Joachim [1673]. *Politischer Discurs: von den eigentlichen Ursachen des Auf- und Abnehmens der Städte, Länder und Republicken in specie, wie ein Land Volkreich und Nahrhaft zu machen und in eine rechte Societatem civilem zu bringen*. Frankfurt am Main: Johann David Zunners. Dostupné z: <https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11281892_00007.html> [14. 10. 2018].
- Berend, Ivan T. [2006]. *An Economic History of Twentieth-Century Europe: Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*. New York – Cambridge: Cambridge University Press.
- Berg, Maxine [1994]. *The Age of Manufactures, 1700–1820: Industry, Innovation and work in Britain*. London – New York: Routledge.
- Bičanić, Rudolf [1951]. *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750–1860)*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Bücher, Karel [1897]. *Vznik národního hospodářství: šest přednášek*. Přeložil Josef Gruber. Praha: Jan Laichter.
- Burian, Vladimír [1961]. První moravský merkantilista Pavel Hyneček Morgentaller: život a dílo. In. *Brno v minulosti a dnes 3* (III): 72–92.
- Cerman, Markus – Ogilvie Sheilagh C. [1994]. *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikzeitalter*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Cerman, Markus [2002]. Soziale Differenzierung, proto-industrielle Entwicklung und Gutherrschaft in Frydland und Liberec, 16.–18. Jahrhundert. In. Markus Cerman – Hermann Zeithoffer, *Soziale Strukturen in Böhmen: ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, s. 174–190.
- Deak, John [2015]. *Forging multinational state: state making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*. Stanford: Stanford University Press.
- Designation Iconographica Oberleutensdorfenses Pannarias Officinas Vvlgō Fabricas Penicilli arbitrio Representans* [1728]. Prag: s. n. Jan Josef Valdštejn. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=IkNdAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gsbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> [14. 10. 2018].
- Dobb, Maurice [1946]. *Studies in the Development of Capitalism*. London: George Routledge & Sons.
- Doležalová, Antonie [2018]. *A History of Czech Economic Thought*. London: Routledge.
- von Ebengreuth, Arnold Luschin [1896]. *Österreichische Reichsgeschichte (Geschichte der Staatsbildung, der Rechtsquellen und des öffentlichen Rechts). Ein Lehrbuch*. Bamberg: C. C. Buchner Verlag.
- d'Elvert, Christian [1870]. *Zur Cultur-Geschichte Mährens und Oest. Schlesiens*, 3. Theil. Brünn: Commission der Buchhandlung A. Ritsch. Dostupné z: <<http://www.digitalniknihovna.cz/svkos/view/uuid:ec1ce2e0-1730-11e0-aa9e-0013d398622b?page=uuid:cf3a1b10-1727-11e0-9b5c-0013d398622b>> [12. 10. 2018].
- Ferguson, Adam [1819]. *An Essay on the History of Civil Society*. Philadelphia. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=04uAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=adam+ferguson&redir_esc=y#v=onepage&q=intellectual&f=false> [24. 9. 2018].
- Forberger, Rudolf [1958]. *Die Manufaktur in Sachsen vom Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts*. Berlin: Akademie Verlag.
- Fournier, August [1887]. Handel und Verkehr in Ungarn und Polen um die Mitte des 18. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der österreichischen Commercialpolitik. In. *Archiv für Österreichische Geschichte* LXIX (1887): 319–465.
- Freudenberger, Herman [1958]. The Manufacturing Period in Bohemia by Arnošt Klíma. *The Journal of Economic History* 3 (18): 363–364.
- Freudenberger, Herman [1960]. The Woolen-Goods Industry of the Habsburg Monarchy in the Eighteenth Century. *The Journal of Economic History* 3 (20): 383–406.
- Freudenberger, Herman [2003]. *Lost Momentum: Austrian Economic Development, 1750s–1830s*. Vienna: Böhlau.
- Freudenberger, Herman – Redlich, Fritz [1964]. The Industrial Development of Europe. Reality, Symbols, Images. *Kyklos* 3 (17): 372–400.

- Good, David F. [1984]. *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Górny, Maciej [2018]. *Mezi Marxem a Palackým: historiografie v komunistickém Československu*. Praha: Volvox Globator.
- Guarient und Raall, Franz Anton von [1704]. *Codicis Austriaci ordine alphabetico complilati pars prima*. Wien: Leopold Voigt, Univers. Buchdruckern. Dostupné z: <<https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/codexaustriacus1704bd1/0279/image>> [27. 1. 2019].
- Hallwich, Herrmann [1869]. *Die erste Fabrik in Reichenberg*. Reichenberg: In Commission bei Franz Jannasch.
- Hilger, Dietrich [1975]. *Fabrik, Fabrikant*. In: Koselleck, Reinhart – Meier, Christian Meier (ed.). *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett-Cotta, s. 229–252.
- Himl, Pavel [2003]. *Die „armen Leüte“ und die Macht: die Untertanen der südböhmischen Herrschaft Český Krumlov / Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680–1781)*. Stuttgart: Lucius & Lucius.
- Hobsbawm, Eric J. [1954]. The Crisis of the 17th Century – II. *Past & Present* 6 (3): 44–65.
- Hörnigk, Philipp Wilhelm von [1684]. *Oesterreich uber alles wann es nur will: das ist wohmeinender Fürschlag, wie mittelst einer wolbestellten Lands-Oeconomie die Kayserl. Erbland in kurzem über alle andere Staat von Europa zu erheben und mehr als einiger derselben von denen andern independent zu machen*. Nürnberg: Durch einen Liebhaber der Kayserl. Erbland Wolfahrt. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=6LkAAAAAcAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> [14. 10. 2018].
- Horský, Jan [2015]. *Teorie a narace: k noetice historické vědy a teorii kulturního vývoje*. Praha: Argo.
- Hroch, Miroslav [1956]. *Severoněmecká přístavní města a Albrecht z Valdštejna: příspěvek k pokusům o nový rozvoj hansovních měst v letech 1627–1630*. Praha: FF UK (rkp. diplomové práce).
- Hroch, Miroslav [1961]. Wallensteins Beziehungen zu den wendischen Hansestädten. *Hansische Studien* 1 (8): 135–161.
- Husová, Marie [1946]. Manufaktura a továrna: příspěvek k historickému pojmosloví. *Studie k hospodářským a sociálním dějinám* 1–2 (1): 63–72.
- Ingrao, Charles W. [1994]. *The Habsburg Monarchy: 1618–1815*. New York: Cambridge University Press.
- Ira, Jaroslav [2004]. Dějiny politických pojmů: nové roviny, nové přístupy a nové otázky. *Dějiny – teorie – kritika* 2 (1): 213–236.
- Janák, Jan [1999]. *Dějiny Moravy. Díl 3/1, Hospodářský rozmach Moravy, 1740–1918*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost.
- Jiroušek, Bohumil [2004]. *Josef Macek. Mezi historií a politikou*. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy.
- Jiroušek, Bohumil a kol. [2008]. *Proměny diskurzu české marxistické historiografie (Kapitoly z historiografie 20. století)*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta, Historický ústav.
- Justi, Johann Heinrich Gottlob [1758]. *Vollständige Abhandlung von denen Manufakturen und Fabriken*. Kopenhagen: Auf Kosten Rothenschen Buchhandlung. Dostupné z: <<https://books.google.cz/books?vid=NKP:1002596858&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>> [12. 10. 2018].
- Kábová, Hana [2008]. Mladý Jan Pachta. In: Jiroušek, Bohumil a kol. *Proměny diskurzu české marxistické historiografie (Kapitoly z historiografie 20. století)*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta, Historický ústav.
- Kan, Sergej Borisovič [1952]. *Dvě povstání slezských tkalců 1793–1844*. Praha: Rovnost.
- Klíma, Arnošt [1955]. *Manufakturní období v Čechách*. Praha: Academia.
- Klíma, Arnošt [1959]. English Merchant Capital in Bohemia in the Eighteenth Century. *The Economic History Review* 2 (12): 34–48.
- Klíma, Arnošt [1965]. Mercantilism in the Habsburg Monarchy – with special reference to the Bohemian Lands. *Historica: Historical Sciences in Czechoslovakia* 2 (11): 95–119.
- Klíma, Arnošt [1974]. The Role of the Rural Domestic Industry in Bohemia in the 18th Century. *Economic History Review* 1 (27): 48–56.

- Klíma, Arnošt [1975]. The Beginning of the Machine Building Industry in the Czech Lands in the First Half of the XIXth Century. *The Journal of European Economic History* 1 (4): 49–78.
- Klíma, Arnošt [1977]. Industrial Growth and Entrepreneurship in the Early Stages of Industrialization in the Czech Lands. *The Journal of European Economic History* 3 (6): 549–574.
- Komlosy, Andrea [1988]. *An den Rand Gedrängt: Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Oberen Waldviertels*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Kula, Witold [1956]. *Szkice o manufakturach w Polsce 18 wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kulischer, Josef [1954]. *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. Berlin: Rütten & Loening.
- von Loscani, Otto Ludwig [1756]. Relation über alle in folgenden fünf Commercialkreisen, benanntlich Königgratzer, Saatzter beide Antheile, Bunzlauer, Leutmeritzer und Stadt Prag, erhobenen Manufacturs-Gattungen. In: *Archiv für österreichische Geschichte* 68–69 (1886–87): 466–481.
- Magnusson, Lars [2002]. *Mercantilism: The Shaping of an Economic Language*. London – New York: Routledge.
- Mainuš, František [1959]. *Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století*. Ostrava: Krajské nakladatelství.
- Marx, Karel – Engels, Bedřich [1974]. *Manifest komunistické strany*. Praha: Svoboda.
- Marx, Karel [1950]. *Bída filosofie*. Praha: Svoboda.
- Marx, Karel [1953]. *Kapitál: kritika politické ekonomie – díl první*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Masarykův slovník naučný*, díl IV [1929]. Praha: nákladem „Československého kompasu“.
- Maur, Eduard [1974]. Populační teorie a populační politika v českých zemích za feudalismu. *Demografie* 2 (16): 133–146.
- Mendl, Bedřich [1931]. *Hospodářský vývoj Evropy*. Praha: Státní nakladatelství.
- Mendl, Bedřich [1939]. Koloniální zápasy a nové směry hospodářské. In: Šusta, Josef a kol. *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku: bronzová skála moci státní 1650–1789*. Praha: Melantrich.
- Mokyr, Joel [2003]. *The Oxford Encyclopedia of Economic History*, 2. Oxford: Oxford University Press.
- Morávková, Naděžda [2013]. *František Graus a československá poválečná historiografie*. Praha: Academia.
- Morgenthaler, Paul Ignaz [1649]. *Generales Florentis et Intereuntis Reipublicae Causae*. Viennae Austriae: Typis Matthaei Rictij.
- Myška, Milan [1979]. Pre-Industrial Iron-Making in the Czech Lands: the Labour Force and Production Relations, 1350–1840. *Past & Present* 1 (82): 44–72.
- Myška, Milan [2010]. *Z díla hospodářského historika*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.
- Myška, Milan [2013]. Vzpomínky prof. Arnošta Klímy na Mezinárodní kongres historiků ve Stockholmu v roce 1960. *Historica – revue pro historii a příbuzné vědy* 1 (4): 87–95.
- Nešpor, Zdeněk R. [1999]. Pojmy „církve“ a „sekta“ v českém předmarxistickém dějepisectví. In: Horský, Jan. *Kulturní a sociální skutečnost v dějepzptném myšlení*. Ústí nad Labem: Albis International.
- Nodl, Martin [2007]. *Dějepisectví mezi vědou a politikou: úvahy o historiografii 19. a 20. století*. Brno: CDK.
- Nodl, Martin [2007]. Die hussitische Revolution. Zur Genese eines Forschungsparadigmas in der Tschechischen Historiografie der 1950er und 1960er Jahre. *Bohemia: Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder* 1 (47): 151–171.
- Novotný, Karel [1956]. *Klášterní manufaktura v Oseku v 18. století*. Praha: FF UK (rkp. diplomové práce).
- Novotný, Karel [1967]. Klášterní manufaktura v Oseku v 18. století. *AUC Philosophica et historica* (3): 8–83.
- Novotný, Karel [1993]. *Severočestí tiskaři kartounu v první polovině 19. století. Díl 1*. Praha: Karolinum.
- Otruba, Gustav hrsg. unter Mitarbeiten von Lang, Manfred, Steindl, Harald [1981]. *Österreichische Fabrikprivilegien vom 16. bis 18. Jahrhundert und ausgewählte verwandte Quellen zur Frühgeschichte der Industrialisierung*. Wien: Böhlau.
- Ottův slovník naučný*, šestnáctý díl [1900]. Praha: vydavatel a nakladatel J. Otto v Praze.
- Paulinyi, Ákoš [2002]. *Průmyslová revoluce: o původu moderní techniky*. Praha: ISV.
- Pekař, Josef [1914]. *Dějiny naší říše se zvláštním zřetelem ke královstvím a zemím v říšské radě zastoupeným*. Praha: Nákladem Historického klubu v Praze.
- Pekař, Josef [1921]. *Dějiny československé*. Praha: Nákladem Historického klubu v Praze.

- Pernau, Margit [2018]. Einführung: Neue Wege der Begriffsgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft* 1 (44): 5–28.
- Pollard, Sidney [1981]. *Peaceful Conquest: the industrialization of Europe, 1760–1970*. Oxford: Oxford University Press.
- Pražáková-Seligová, Markéta [2015]. *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba? K demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police*. Praha: Toga.
- Přibram, Alfred Francis [1898]. *Das böhmische Commerzkollegium und seine Tätigkeit*. Prag: Verlag für Geschichte der Deutschen in Böhmen.
- Přibram, Karl [1907]. *Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860*. Erster Band, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- Purš, Jaroslav [1973]. *Průmyslová revoluce: vývoj pojmu a koncepce*. Praha: Academia.
- Rákosník, Jakub [2008]. Třídní boj v marxistické historiografii. In: Jiroušek, Bohumil. *Proměny diskurzu české marxistické historiografie (Kapitoly z historiografie 20. století)*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta, Historický ústav.
- Richter, Johann [1933]. Materialien zur Geschichte der Duxer Manufaktur. *Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 3–4 (71): 228–251.
- Řezníková, Lenka [2018]. *Ad majorem evidentiā: literární reprezentace „zřejmého“ v textech J. A. Komenského*. Praha: Filosofía.
- Seidlerová, Irena [2004]. Válečná zkušenost Františka Grause. In: Beneš, Zdeněk – Jiroušek, Bohumil – Kostlán, Antonín. *František Graus – člověk a historik*. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy.
- Schindler, Emanuel [1904]. *Merkantilismus a státní praxe v Rakousku za Leopolda I*. Praha: Česká grafická společnost „Unie“.
- Schröder, Wilhelm von [1752]. *Fürstliche Schatz- und Rentkammer, nebst seinem Tractat vom Goldmachen, wie auch vom Ministrissimo oder Oberstaatbedienten*. Königsberg – Leipzig: Verlegts Johann Heinrich Hartung. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=XVQKPl6KOTOC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> [12. 10. 2018].
- Smith, Adam [1843]. *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Edinburgh: Thomas Nelson. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=8k_K8rf2fnUC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=manufactory&f=false> [12. 10. 2018].
- Smutný, Bohumír [2002]. *Potštejnská manufaktura na česko-kladském pomezí. Studie o východočeském plátenictví v letech 1754–1761*. Hradec Králové: Kladský sborník. Supplementum 4.
- Slovník naučný*, díl pátý [1866]. Praha: nákladem knihkupectví I. L. Kobra.
- Sombart, Werner [1902]. *Der moderne Kapitalismus*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Sonnenfels, Joseph [1787]. *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz*. Wien: Kurzbek. Dostupné z: <https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11347416_00005.html> [12. 10. 2018].
- Stern, Philip J. – Wennerlind, Carl [2014]. *Mercantilism Reimagined: Political Economy in Early Modern Britain and Its Empire*. Oxford: Oxford University Press.
- Sterzinger, Josef V. [1931]. *Encyklopedický německo-český slovník*. III. díl. Praha: nakladatelství J. Otto.
- Supple, Barry [1977]. The Nature of Enterprise [1977]. In: *The Cambridge Economic History of Europe, Volume V*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šebánek, Jindřich [1931]. Textilní podniky moravských Kouniců. Z dějin industrialisace na Moravě na počátku 18. století. *Časopis Matice Moravské* 55: 95–168, 418–468.
- Šebánek, Jindřich [1932]. Textilní podniky moravských Kouniců. Z dějin industrialisace na Moravě na počátku 18. století. *Časopis Matice Moravské* 56: 101–180.
- Špiesz, Anton [1961]. *Manufaktúrne obdobie na Slovensku, 1725–1825*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Štefanová, Dana [2009]. *Erbschaftspraxis, Besitzertransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft: Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Šubrtová, Alena [2006]. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha: Česká demografická společnost.

- Teich, Mikuláš [2015]. *The Scientific Revolution Revisited*. Cambridge: Open Book Publishers.
- Uhl, Karsten [2015]. Räume der Arbeit: Von der frühneuzeitlichen Werkstatt zur modernen Fabrik. In: *Europäische Geschichte Online (EGO)*, 11. 3. 2015. Dostupné z: <http://ieg-ego.eu/?set_language=de> [13. 10. 2018].
- Ure, Andrew [1835]. *The Philosophy of Manufactures: or An Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain*. London: Charles Knight. Dostupné z: <<https://archive.org/details/philosophymanuf01uregoog/page/n5> [13. 10. 2018].
- Válka, Josef [1956]. *K otázce původní akumulace kapitálu v Čechách a na Moravě v 16. stol.* Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: řada historická (C) 3 (5): 103–122.
- Válka, Josef [1996]. *Dějiny Moravy – Díl 2: Morava reformace, renesance a baroka*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost.
- Velková, Alice [2009]. *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a v první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha: Historický ústav.
- Wakefield, Andre [2009]. *The Disordered Police State: German Cameralism as Science and Practice*. Chicago: University of Chicago Press.
- Weber, Max [1923]. *Wirtschaftsgeschichte – Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. München – Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.

Zdeněk Nebřenský se zabývá sociálními a kulturními dějinami střední Evropy v 19. a 20. století, zejména dějinami polské a československé inteligence v padesátých a šedesátých letech 20. století a dějinami textilních továren v habsburské monarchii ve druhé polovině 19. století.

Welfare kapitalismus: koncepty a motivace podnikatelů při řešení sociální otázky, 1900–1930

SVATOPLUK HERC *

Welfare Capitalism: Entrepreneurs' Conceptions and Motivations in Dealing with the Social Question, 1900–1930

Abstract: The social question emerged in the 19th century, and there were three basic ways to deal with it. The position of the working class could be improved either by the state or by the workers' movement and the unions, while the third possible actor was the entrepreneurial class itself. The principle whereby it took upon itself the obligation to look after the social security of its workers is described, particularly in American literature, as welfare capitalism, which was particularly widespread in the United States of America. Its heyday was the 1900–1930 period. This study presents a definition of this term and analyses the question of the motives and motivations behind the American entrepreneurs who started taking social care of their employees. The article shows that these motives were very diverse. Although welfare capitalism is primarily understood to be a pragmatic concept, the philanthropic motives involved also had some weight. It is pointed out that American welfare capitalism shared a number of features with the industrial paternalism that was widespread throughout Europe. Hence usage of the concept of welfare capitalism can also enhance research into the social policy of industrial works in the Czech lands. The text also provides a lively discussion of the success or failure of welfare capitalism and of its duration.

Keywords: welfare capitalism; industrial paternalism; United States of America; industrial relations; entrepreneur; worker

DOI: 10.14712/23363525.2020.6

Úvod

Překotný rozvoj industrializace a urbanizace v 19. století stál za vznikem sociální otázky. Tímto termínem obvykle označujeme soubor společenských, ekonomických, mravních a politických problémů, ohrožující stabilitu tehdejšího společenského a politického řádu. Nejpalčivější součástí sociální otázky byla otázka dělnická, vyvolaná přechodem k tovární výrobě a zrodem moderního proletariátu [Petrusek 1996; Hlavačka 2015: 14; Bráf 1893: 216–220; Rákosník 2014: 509].

Pokud nebereme v potaz stále více odmítaný důsledný liberalismus, založený na svobodě smluvního vztahu mezi podnikatelem a dělníkem,¹ existovaly v zásadě tři způsoby, jak sociální, resp. dělnickou otázku řešit. Hmotné a kulturní povznesení dělnictva mohlo být docíleno jednak intervencí státu a ostatních veřejnoprávních korporací skrze legislativu

* Mgr. et Bc. Svatopluk Herc, Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i., Gabčíkova 2362/10, 182 00 Praha 8. E-mail: herc@mua.cas.cz

¹ Náplň, způsob provádění a ohodnocení práce dělníka záviselo na smlouvě uzavřené mezi ním a podnikatelem. V sociálně reformních kruzích však panovalo přesvědčení, že ačkoliv si mohl dělník teoreticky vyjednat jakékoliv pracovní podmínky, v praxi se musel prakticky vždy podrobit podmínkám nadiktovaných podnikatelem, jako straně nepochybně hospodářsky silnější [Bráf 1893: 218–219].

a další regulační a redistribuční opatření. Tento směr se nejvýstižněji uplatnil v evropských sociálních státech (*welfare states*) druhé poloviny 20. století. Další možností bylo dělnické spolčování a formování dělnického hnutí, jehož vrcholem bylo vytvoření masových odborů a sociálnědemokratických stran. Síť vlastních zájmových organizací zmírnila sociální rizika a zároveň se stala vlivnou společenskou a politickou silou aktivně usilující o zlepšení postavení dělnické třídy jako celku. Posledním možným aktérem bylo samo podnikatelstvo [Jacoby 1997: 3–4; Bráf 1893: 220–225; Rákosník 2014: 509–510]. Princip, kdy na sebe vzalo závazek pečovat o sociální zabezpečení svých dělníků i jiných zaměstnanců, je označován – a to zejména v americké literatuře – jako *welfare kapitalismus* (*welfare capitalism*) [Brody 1980: 61].²

Zde je třeba menší terminologická odbočka. *Welfare kapitalismus* je v současném anglickojazyčném diskurzu používán rovněž jako synonymum pro sociální stát (*welfare state*) [např. Esping-Andersen (1990) 2015; Hicks 1999; Ebbinghaus – Manow 2001], tedy pro způsob vlády, kdy stát hraje určující roli při zajišťování slušné životní úrovně pro všechny občany. Toto významové rovnítko mezi *welfare kapitalismem* a sociálním státem vyplývá z přesvědčení, že sociální státy se omezují na kapitalistické tržní ekonomiky západních společností [Esping-Andersen (1990) 2015: 5; Holubec 2008: 142]. Nakládání s pojmem *welfare kapitalismus* tedy vyžaduje zvláštní obezřetlost jak ze strany autora, tak čtenáře. Jeho dvě definice totiž stojí ve vzájemném rozporu. V prvním, původním významu je záležitostí soukromého sektoru, ve významu druhém úkolem státu [srov. Tone 1997: 38]. V této studii je termín *welfare kapitalismus* chápán výlučně jako specifická politika podnikatelů vůči vlastním zaměstnancům vyznačující se humánními rysy.

Odborná literatura v anglosaském prostředí se věnuje *welfare kapitalismu* komplexně. Zkoumá jej z celé řady úhlů a věnuje se mnoha jeho aspektům. Mě však z těchto témat bude primárně zajímat otázka motivů a motivací, jež stály za tím, že podnikatelé ve Spojených státech amerických začali sociálně pečovat o své zaměstnance. Badatelé vysvětlují vznik amerického *welfare kapitalismu* jako reakci některých firem na škálu strukturálních ekonomických, sociálních, politických a dalších problémů, které nastaly s nástupem korporátního kapitalismu [Zahavi 2013: 388]. Zmínky o tom jsou však roztroušeny v mnoha publikacích a jejich závěry si někdy i odporují. Co chybí, je systematické zpracování této otázky a utřídění nejdůležitějších motivů do tematických a problémových okruhů. Tato studie se pokusí tuto mezeru částečně odstranit. Otázka motivů je důležitá, neboť nám přibližuje, co *welfare kapitalismus* vlastně byl.

Po této analytické části bude následovat část přehledová. Za cíl si klade představit živou diskusi zabývající se otázkou, do jaké míry *welfare kapitalismus* jako jedno z možných řešení sociální otázky uspěl, a také o tom, do kdy *welfare kapitalismus* vlastně trval. Uvedená debata je zajímavá, neboť pozice jednotlivých autorů jsou odlišné. Ukazuje to na rozporuplné vnímání odkazu *welfare kapitalismu* a jeho jistou kontroverznost. V závěru se zamyslím, do jaké míry je koncept *welfare kapitalismu* aplikovatelný i na české prostředí s jeho odlišnými společenskými, ekonomickými, politickými a kulturními podmínkami oproti Spojeným státům. Česká historiografická produkce o sociální otázce je velmi bohatá [srov. Rákosník 2014]. I samotný výzkum o sociální

² V českojazyčné odborné literatuře je někdy překládán jako „kapitalismus blahobytu“ [Ševeček 2009: 71]. Já jsem se však rozhodl v tomto konkrétním případě slovo *welfare* nepřekládat.

činnosti podnikatelů z českých zemí vůči zaměstnancům má dlouholetou tradici.³ Žádáný z autorů však s konceptem welfare kapitalismu nepracuje, maximálně namátkou zmiňuje, že existuje.

Definice

Pojem welfare kapitalismus se podle Andrey Tone zrodil ve 30. letech 20. století. Zpětně jím bylo pojmenováno to, co se od počátku tohoto století označovalo jako sociální práce (*welfare work*) [Tone 1997: 2, 37–39]. Konstituujícím znakem welfare kapitalismu bylo přesvědčení podnikatelů, že otázka pracovní síly a chování vůči ní je výhradním vnitřním problémem dané firmy, zaměstnavatel si vyhrazoval právo rozhodovat o svých zaměstnancích a bránil se jakýmkoliv zásahům ze strany státu či odborů [Bernstein (1960) 1966: 146, 170–171, 185; Brandes 1976: 36–37; Cohen (1990) 2008: 161, 182; Jacoby 1997: 4, 12]. Z tohoto důvodu našel welfare kapitalismus živnou půdu především ve Spojených státech amerických, kde se stal vlivným hnutím v prvních třech deceniích 20. století. Pro průmyslové prostředí Spojených států bylo totiž v porovnání s Evropou charakteristické: existence velkých firem, málo zasahující stát, nedostatečné sociální zákonodárství, slabé odbory a celkově liberálnější smýšlení podnikatelů a dělnictva [Jacoby 1997: 4, 11–13; Bernstein (1960) 1966: 190–243; Rodgers 1998; Cohen (1990) 2008: 365–366].

Stuart D. Brandes, autor klasické práce *American Welfare Capitalism* [Brandes 1976], považuje za nejlepší definici welfare kapitalismu tu, jak ji formulovaly americké úřady v roce 1919: „[Welfare kapitalismus je] cokoliv pro pohodlí a zlepšení duševní nebo sociální situace zaměstnanců nad rámec vyplacených mezd, jež není nutností průmyslu ani požadováno zákonem“ [Brandes 1976: 152, pozn. 2].⁴ Obdobné vymezení nabízí i *The Oxford Encyclopedia of American Business, Labor, and Economic History* z roku 2013: „Welfare kapitalismus [je] iniciativa progresivních byznysových firem ze soukromého sektoru s cílem poskytnout svým zaměstnancům ekonomické, sociální a kulturní benefity a služby nad rámec základních mezd“ [Zahavi 2013: 388].⁵

Welfare kapitalismus se objevuje v literatuře v užším a širším pojetí. V prvním případě je nahlížen de facto jen jako suma sociálních (*welfare*) aktivit podnikatele vůči zaměstnancům. Čelným představitelem tohoto proudu je zmiňovaný Brandes [Brandes 1976: 4–6]. Sociální aktivity mohly nabývat rozličných forem. Management firem zvyšoval bezpečnost práce, pohodlí na pracovišti, zajišťoval zaměstnancům ubytování, stavěl pro ně školy, jídelny, rekreační zařízení či poskytoval zdravotní péči. K tomu byly přidruženy nejrůznější finanční programy – např. sociální pojištění, penze, participace dělníků na zisku či zaměstnanecké vlastnictví akcií.

Sociální výhody však nebyly distribuovány rovnoměrně. Byly alokovány na základe celých řady kritérií, ať už profesních, sociodemografických, ideologických, rasových či

³ Tomuto tématu se zcela věnují nebo jej alespoň akcentují např. následující práce: Myška 1960; Matějček 1976; Matějček 1977; Matějček 1986; Janáček 1990; Englová 2001; Englová 2008; Ševeček 2009; Matějček 2010; Ševeček – Jemelka 2013; Jemelka – Ševeček 2016; Hořejš 2018.

⁴ V originále: „Anything for the comfort and improvement, intellectual or social, of the employees, over and above wages paid, which is not a necessity of the industry nor required by law.“

⁵ V originále: „Welfare capitalism, the private-sector initiative of progressive business firms to provide their employees with economic, social, and cultural benefits and services beyond basic wages.“

národnostních. Upřednostňovány byly zejména kvalifikované pracovní síly, ženy, dlouholetí zaměstnanci či ženatí dělníci s dětmi, diskriminováni často Afroameričané [Borges – Torres 2012: 17–19; Brandes 1976: 56; Zahavi 1983: 607–609; Cohen (1990) 2008: 174; Halpern 1992: 168; Crawford 1995: 50; Tone 1997: 58, 62–63, 87–88]. Současně byly sociální programy genderově kódovány. Pro ženy byly určeny kurzy vaření a šití, semináře o péči o dítě nebo o šetrném vedení domácnosti, extra čas na odpočinek či zřizování zahrad. Reflektovaly se tím jejich údajně specifické potřeby a úkoly. Výhradně mužům coby živitelům rodiny byly naopak poskytovány výše uvedené možnosti finančního zajištění. Populární mezi muži bylo i sportovní vyžití [Nelson (1975) 1995: 115; Tone 1997: 62–63; 140–181].

Welfare kapitalismus obsahoval i pokusy o průmyslovou demokracii.⁶ Podniky zřizovaly organizace sdružující a reprezentující dělníky (tzv. *employee representation plans*), kterým byla přiznána některá práva nezávislých odborů. Ačkoliv tyto organizace byly a jsou často ztotožňovány s firemními (žlutými) odbory, toto označení nevystihuje zcela přesně jejich podstatu. Oproti tradičním firemním odborům byl zde manévrovací prostor dělníků přece jen větší [Rees 2013: 213].

V širším pojetí welfare kapitalismus neznamená pouze sociální vymoženosti poskytované podnikatelem. To je např. případ Irvinga Bernsteina, který do něj řadí i rozličné přístupy při zacházení se zaměstnanci. Součástí welfare kapitalismu byly tak např. způsoby, jakými byla stanovována výše mzdy a délka pracovní doby nebo vznik personálních oddělení, které profesionalizovaly proces najímání, propouštění, povyšování a přemísťování zaměstnanců [Bernstein (1960) 1966: 170–189]. Daniel Nelson zase chápe welfare kapitalismus jako součást mnohvrstevnatého přechodu od továrního systému 19. století k továrnímu systému 20. století. Dominantními jevy tohoto procesu bylo zavedení formální a centralizované kontroly nad továrnou a zvýšený vliv managementu nad produkcí a pracovní silou [Nelson (1975) 1995]. Gerald Zahavi naopak vidí pod welfarem kapitalismem v první řadě ideologii, reprezentující myšlenky a ideály reformních podnikatelských kruhů [Zahavi 2007: 1490].

Ačkoliv sociální aktivity podnikatelů doprovázely moderní průmysl dlouhodobě, počátky amerického welfare kapitalismu coby širokého hnutí spadaly na přelom 19. a 20. století. Welfare kapitalismus kulminoval v polovině 20. let [Brandes 1976: 10–11, 28; Nelson (1975) 1995: 100–112]. Měnila se i jeho vnitřní struktura. Zatímco na počátku převažovaly paternalističtější nefinanční benefity (např. stravovací zařízení, volnočasové a vzdělávací programy), ve 20. letech byly preferovány finanční programy (penze, pojištění, placená dovolená atd.) [Jacoby (1985) 2004: 147–148; Tone 1997: 244]. Za symbolické vyvrcholení amerického welfare kapitalismu jsou považovány výše zmíněné demokratičtější varianty firemních odborů, šířeji zakládané po první světové válce [Bernstein (1960) 1966: 170; Brody 1968: 155–157; Rodgers 1998: 377; Nelson (1975) 1995: 169–175]. Ztělesňovaly stále sílicí přesvědčení podnikatelů o společném zájmu kapitálu a práce a nutnosti vzájemné spolupráce. Z této kooperace měli profitovat oba dva aktéři [Brody 1968: 149–150; Brandes 1976: 28; Zahavi 1983: 602–603].

⁶ K definici pojmu průmyslová demokracie a k vývoji průmyslové demokracie ve Spojených státech srov. Derber 1970.

Motivy podnikatelů

Na přelomu 19. a 20. století nastala vážná krize vztahů mezi zaměstnavateli a dělnictvem uvnitř amerických firem. Dělníci byli nespokojeni s pracovními podmínkami. Nespokojenost se projevovala např. nižší produktivitou práce, zvýšenou nemocností, alkoholismem, fluktuací nebo úmyslným přerušováním výroby. Značným problémem bylo i velké množství stávek, jež měly často násilný charakter a krvavé vyústění. Podnikatelé tento vývoj sledovali se znepokojením. Primárním cílem každého podnikání je generování zisku. Chování dělníků to ohrožovalo. Management firem si uvědomil: aby jejich podnik mohl být úspěšný, musí se věnovat ve zvýšené míře sociální otázce [Brandes 1976: 1–4].

Nežádoucí jednání zaměstnanců přinášelo nezanedbatelná sociální a ekonomická břemena pro podniky. Jedno z možných řešení nabízelo sociální zabezpečení. Poskytování sociálních programů mělo zlepšit morálku a zvýšit loajalitu dělníků. Důležité bylo i redukovat fluktuaci pracovních sil. V důsledku soustavného nárůstu mechanizace výroby bylo neustále potřeba více kvalifikovaných pracovníků. Firmy musely investovat do jejich zaučení, a bylo proto nákladné je nahradit. Stabilita pracovní síly začala být o to více ceněna. Sociální benefity byly často poskytovány až po určitém čase po nástupu a jejich výše byla určována podle délky odpracovaných let – čím byl zaměstnanec déle ve firmě, tím měl větší výhody. Byl tak motivován spojit svou kariéru s jedním podnikem [Cohen (1990) 2008: 170–171, 174; Tone 1997: 87–88]. Podnikatelé věřili, že welfare kapitalismus učiní z dělníků spokojenější lidi a zdravější a lepší pracovníky, což se pozitivně promítne v nárůstu objemu výroby a v její vyšší kvalitě. Firmy se tím stanou produktivnější a ziskovější. Welfare kapitalismus měl v tomto uvažování zajistit řádné fungování podniku a jeho větší efektivitu [zejména Tone 1997: 66–98].

Sociální politika firem⁷ měla také zabránit tomu, aby dělníci získali třídní vědomí a organizovali se v odborech. Jednalo se o propracovanou strategii. Management chtěl přesvědčit dělníky, že upřímně usiluje o zlepšení jejich životního standardu, a proto by měli být loajální k firmě, a nikoliv hledat útočiště v odborech. Byla zde uplatňována metoda cukru a biče. Můžeme si to ukázat na příkladu bydlení. Některé podniky poskytovaly bydlení jen loajálním zaměstnancům, kteří se stranili činnosti odborů. Součástí smluv o pronájmu byla obvykle podmínka, že ti dělníci, co se připojí ke stávce, musí se v krátké době vystěhovat z bytu. Za takovýchto okolností si dělník dobře rozmyslel, jestli se zúčastní jakékoliv organizované akce proti zaměstnavateli. Sociální vymoženosti tak zvyšovaly závislost dělníka na firmě a omezovaly svobodu jeho jednání [Brandes 1976: 48–49; Edwards 1979: 91]. Podpůrné programy firem měly ještě jeden, na první pohled méně zřejmý dopad. Oslabovaly kolektivní úsilí dělnictva o sebezlepšování, neboť je učily spoléhat se na podnikatele, nikoliv na vlastní síly [Jacoby (1985) 2004: 39].

Zabránit vytvoření odborů či eliminovat ty existující, byl podle starší literatury hlavní cíl welfare kapitalismu. Irving Bernstein ve své práci *The Lean Years: A History of the American Worker 1920–1933*, která je pokládána za první systematictější vědecké zpracování

⁷ Někteří historici se zdráhají používat termín sociální politika v případě průmyslových firem a redukuje jej pouze na tvorbu zákonů a norem ze strany státu či jiných veřejnoprávních korporací, tedy striktně na oblast veřejné politiky [Rákosník 2004: 184–185]. Já však tento v historiografii zažitý termín používám, podobně jako se běžně užívají obraty „obchodní politika podniku“ nebo „úvěrová politika bank“ apod., aniž by to vzbuzovalo nějakých námitek.

welfare kapitalismu doslova napsal: „Ústřední cíl welfare kapitalismu [bylo] vyvarování se odborovému hnutí“ [Bernstein (1960) 1966: 187].⁸ Obdobně argumentovali i další autoři [Ozanne 1967; Brody 1968: 157–158; Brandes 1976: 32]. Odůvodňovali to tím, že sociální aktivity podnikatelů přímo úměrně rostly a zmenšovaly se s významem a činností odborů – byly nejzrovnalší, když odbory byly neaktivnější a nejsilnější, a naopak. Navíc podle nich sociální programy směřovaly hlavně na kvalifikované dělníky, kteří byli považováni za nejvíce náchylné ke sdružování se v odborech [Brandes 1976: 32]. Novější bádání uvedené tvrzení zpochybňuje. Přiznává, že potlačení odborů bylo sice centrální motivací některých firem, ale tato teze podle něj nebere v potaz, že řada sociálně progresivních podnikatelů odbory tolerovala. Navíc nevysvětluje, proč hlavními příjemci sociálních vymožeností byly po jistou dobu ženy. Ženy se totiž nejméně angažovaly v odborech a nejméně stávkovaly [Tone 1997: 2–3, 62–63, 244].

Ačkoliv i starší práce neopomíjely vliv státu a vlády na zavádění firemních sociálních programů [Ozanne 1967: 71–82; Brody 1968: 151, 161; Nelson (1975) 1995: 172–173; Brandes 1976: 17–18, 23–26, 126–127], explicitně tento faktor vyzdvihly až Lizabeth Cohen v roce 1990 a především Andrea Tone v roce 1997. Cohen ve své analýze meziválečné dělnické komunity v Chicagu uvádí, že jeden ze dvou hlavních důvodů (k druhému viz níže), proč pět velkých chicagských firem⁹ ve 20. letech 20. století poskytovalo sociální benefity svým zaměstnancům, bylo to, že se obávaly, že pokud to neučiní ony, udělá to za ně stát. Představitelé těchto společností odmítali sociální legislativu a státní zásahy do podnikání – welfare kapitalismus byl tedy defenzivní prvek, který měl zabránit ustavení sociálního státu [Cohen (1990) 2008: 181–183].

Obdobný příběh nabízí Tone. Progresivní éra ve Spojených státech amerických¹⁰ přinesla zvýšené úsilí vlády regulovat ekonomický a sociální život, přičemž do centra pozornosti se dostaly poměry na pracovišti. Reprezentanti businessu sledovali tento vývoj s nelibostí. Aby si zachovali kontrolu nad svým podnikáním, nabídli vlastní koncepci alternativní k vládním regulacím (*welfare statism*) – dobrovolnou sociální reformu, welfare kapitalismus. Podnikatelé ji nejen realizovali, nýbrž také propagovali jako výhodnější a účinnější. Ve svém úsilí byli úspěšní. Zatímco sociální zákonodárství ve Spojených státech výrazně zaostávalo oproti evropským industrializovaným zemím, soukromopodnikatelské sociální iniciativy vzkvétaly. Nabízely více než existující i plánovaná legislativa. Welfare kapitalismus triumfoval a americký stát ve 20. letech 20. století nechal řízení pracovní síly zodpovědnosti podnikatelů. Podle Tone byl welfare kapitalismus od počátku politické hnutí, které mělo zabránit postupu sociálního státu. Zrodil se, když se objevila reálná politická možnost přijetí obsáhlého dělnického zákonodárství. Tlak státu zvenčí – společně s vnitrofiremními potřebami zvýšit efektivitu – stojí v její interpretaci za vznikem welfare kapitalismu [Tone 1997: 7–8, 14, 16–43].

To, že podniky zacházely benevolentně s pracovní silou, jim umožňovalo naklonit si na svou stranu veřejné mínění. Tato přízeň je mohla ochránit před restriktivní legislativou

⁸ V originále: „The central purpose of welfare capitalism [was] avoidance of trade unionism.“

⁹ Byly to: Western Electric (Hawthorne Works), International Harvester (McCormick Works a Wisconsin Steel), Swift & Company, Armour and Company, U. S. Steel (South a Gary Works).

¹⁰ Progresivní érou je označováno období americké historie trvající od 90. let 19. století do začátku 20. let 20. století. Vyznačovalo se rozsáhlými sociálními a politickými reformami. Ty měly řešit problémy vyvolané industrializací, politickou korupcí, urbanizací nebo imigrací.

nebo před potrestáním v důsledku porušení antitrustových pravidel, jak je ustanovoval Sherman Antitrust Act (1890). Sympatie veřejnosti vůči dané firmě oslabovala pozici odborů a měla vliv i na strategii odborových předáků – např. výsledek stávek byl často odvislý právě od reakce veřejnosti. Za situace, kdy se podnik těšil dobrému jménu, byly vyhlídky stávkového hnutí na úspěch sníženy. Nelze se tedy divit, že management někdy pokračoval v sociálních programech i přesto, že nenalezly patřičnou odezvu mezi zaměstnanci, když si od toho sliboval vylepšení veřejného obrazu firmy. Za tímto účelem vydávaly podniky reprezentativní publikace informující o jejich velkorysé sociální činnosti, měly expozice na světových výstavách, pořádaly exkurze ve svých továrnách pro vlivné osobnosti nebo dokonce i podplácely novináře [Brody 1968: 150–151; Brandes 1976: 31–32; Crawford 1995: 55; Tone 1997: 69].

Rovněž spotřebitelé oceňovali sociální péči o zaměstnance a na oplátku odměňovali progresivní firmy svou loajalitou. Reputace „dobré společnosti“ tak přinášela výhody v konkurenčním boji na trhu [Zahavi 2013: 390]. Týkalo se to v prvé řadě těch společností, jež prodávaly zboží, které rovnou mířilo ke koncovým zákazníkům (např. potravinářský průmysl). Bylo zdůrazňováno, že spokojenost pracovníků a příjemné pracovní prostředí se pozitivně promítne v kvalitě výrobků. Dále měla zvýšená produktivita dělníků umožnit snížit výrobní náklady a tím i ceny zboží. Z welfare kapitalismu tudíž neměli profitovat jen zaměstnanci, ale i zákazníci. Byl používán jako jeden z nástrojů firemního marketingu v éře nastupující masové konzumní společnosti [Tone 1997: 124–136].

Pozoruhodný pohled na fungování welfare kapitalismu nabízí Gerald Zahavi, který se věnoval jeho každodennímu fungování v obuvnické firmě Endicott Johnson Corporation. Welfare kapitalismus byl zde jakousi nepsanou smlouvou mezi managementem společnosti a dělnictvem, založenou na vzájemných loajalitách. Obě strany měly závazky a nároky vůči té druhé. Představitelé firmy na jednu stranu poskytovali rozličné sociální výhody, na druhou stranu očekávali od svých zaměstnanců loajalitu a ztotožnění se s hodnotami firmy, jak je sami definovali. Přesná podoba tohoto kontraktu byla proměnlivá. Byla předmětem každodenního vyjednávání. Zahavi mluví o vyjednané loajalitě (*negotiated loyalty*). Jak management, tak dělnictvo se přitom snažili získat pro sebe co největší užitek (dělníci např. v otázce mezd). Dělníci nebyli jen pouhými pasivními příjemci sociálních benefitů, ale aktivními subjekty, kteří ovlivňovali podobu welfare kapitalismu. Prostřednictvím formálních a neformálních strategií jej byli schopni částečně redefinovat a využívat k vlastním cílům, jež nemusely být totožné s očekáváními managementu [Zahavi 1983; Zahavi 1988: 99–125]. K obdobnému závěru došla i Lizabeth Cohen v případě chicagských průmyslových dělníků. Ta používá termín konfliktní loajalita (*contested loyalty*) [Cohen (1990) 2008: 159–211, zejména 196–206].

Dělníci se mohli také přímo podílet na správě sociálních programů prostřednictvím svých zástupců ve firemních odborech a jejich variantách, ať už se jednalo o ubytování, zdravotní péči, vzdělávání, rekreaci nebo sport [Brandes 1976: 130; Cohen (1990) 2008: 172]. Objevily se i případy, kdy dělníci hráli důležitou úlohu při plánování některých firemních měst (*company towns*).¹¹ To byl příklad měst Fairfield v Alabamě, Torrance

¹¹ Pojem „firemní město“ (*company town*) je používán velmi široce a chybí mu jednotná definice. Obvykle je chápán jako město, jehož obyvatelé jsou z velké části zaměstnanci určité firmy, která navíc vlastní většinu městských nemovitostí. Firma není jen hlavním zaměstnavatelem obyvatel, ale i správcem města [Borges – Torres 2012: 4–9].

v Kalifornii a Goodyear Heights v Ohio, postavených v letech 1909–1913 [*de Gier 2016: 98–99*].

Ačkoliv welfare kapitalismus byl založen na nároku podnikatele výlučně rozhodovat o svých zaměstnancích (tzn. metafora firmy jako ostrova [*Bernstein (1960) 1966: 170*]), domnívám se, že to bylo pouhé nerealizovatelné přání. Výše uvedené příklady totiž ukazují, že načasování a podoba sociálních aktivit podniků byly již od samého počátku ovlivněny tlakem a konáním dalších relevantních aktérů, ať už to byl stát, veřejnost nebo samotné dělnictvo a jejich organizace (odborníky). Z tohoto důvodu je třeba studovat welfare kapitalismus nikoliv pouze jako vnitrofiremní záležitost, ale brát v úvahu širší celospolečenský kontext.

Welfare kapitalismus nebyl jen obrannou reakcí na stagnující produktivitu podniků, na nebezpečí ze strany odborů či státní intervence. Jeho cíl byl mnohem ambicióznější. Prostřednictvím široké palety zařízení (školy, rekreace, knihovny, kostely atd.) měl vytvořit nového, lepšího amerického dělníka, mezi jehož charakteristiky měla patřit čistota, střídmost, poslušnost, inteligence, abstinence, loajalita a pracovitost. Snažil se dělníka morálně a sociálně pozvednout a vštípit mu středostavovské hodnoty. Mezi ně patřil např. uspořádaný rodinný život či úcta k vlastnictví. Tu mohl dělník nabýt díky programům, jako byla participace na zisku či zaměstnanecké vlastnictví akcií nebo tím, že se stal díky pomoci firmy majitelem bytu či jiného obydlí [*Brandes 1976: 32–34; Jacoby (1985) 2004: 36–37; Tone 1997: 89–92*].

Zaměstnavatelé měli málo důvěry v dělníkovu schopnost „správně se rozhodovat“ a „řádně se chovat“. Ostatně to byl jeden z důvodů, proč preferovali zavádění často finančně náročných a administrativně složitých sociálních programů před jednoduchým zvýšením mezd. Obávali se totiž, že dělníci je budou utrácet za nevhodné věci, jako jsou návštěvy nevěstinců či konzumace alkoholu. Tedy za věci, které podlomí jejich industriální morálku a ohrozí jejich výkonnost. Pramenilo to z přesvědčení, že to, co dělník dělá ve svém volném čase, není pouze jeho soukromou záležitostí, ale i věcí firmy, poněvadž to má vliv na kvalitu jeho práce. Podnikatelé věřili, že oni na rozdíl od samotného dělníka ví, co je v jeho nejlepším zájmu. Organizovali proto jeho život. Pořádali pro své zaměstnance např. firemní pikniky, taneční zábavy, divadelní představení a sportovní akce. Obzvláště sport stimuloval žádoucí vlastnosti – fyzickou kondici, sounáležitost s firmou, kooperaci a soutěživost. Vhodná nabídka knih v podnikové knihovně mohla naopak usměrnit dělníkovu vidění světa v souladu s přáními jeho chlebedárce [*Brandes 1976: 60–62, 75–82; Tone 1997: 71–72, 78–80, 93–97*].

Úsilí změnit charakter dělníka nebyl založen jen na pozitivních pobídkách, ale obvykle i na sociální kontrole a na ingerenci do jeho privátního prostoru. Míra zasahování a vynucování morálních pravidel byla samozřejmě různá. Coby negativní příklad nám může sloužit např. Henry Ford a jeho Ford Motor Company. Ford mj. požadoval od dělníků, aby žili v hygienicky nezávadných a dobře vybavených bytech, měli v pořádku majetkové poměry nebo jim zakazoval žít s ženou, s kterou nebyli sezdáni. Negativně nahlížel i na pití či kouření doma. Jím nastavená morální pravidla byla kontrolována speciálními inspektory, kteří pravidelně navštěvovali bydliště dělníků. Dělníci, co se odmítli podřídit morálním pravidlům, nedosáhli na jeho proslulou pětidolarovou denní mzdu nebo jim dokonce hrozilo propuštění [*Brandes 1976: 88–89; Tone 1997: 90–92; Green 2010: 148*].

Speciální pozornost soustředili sociálně odpovědní průmyslníci dělníkově rodině. Věřili, že řada negativních jevů vyplývá z narušeného rodinného života. Harmonická

rodina měla být klíčem k zdravé průmyslové společnosti. Sociální programy se proto vztahovaly i na dělnickou ženu a děti. Žena se měla naučit starat o domácnost, vařit chutná a výživná jídla a udržovat čistotu. Atraktivní domácí prostředí mělo odrazovat dělníka od návštěv nálevení, zvyšovat jeho spokojenost, a tím i pracovní disciplínu. Pro dělníkovy potomky byly budovány jesle, mateřské školky a školy. Výchova dětí hrála významnou roli v uvažování managementu společností. Zatímco dospělí měli již zformované postoje a návyky, které nebylo snadné změnit, děti bylo snazší vychovat si „k obrazu svému“. Děti mohly působit pozitivním příkladem na své rodiče a narušit jejich zažitě vzorci jednání. Hlavně se však s nimi počítalo jako s budoucí pracovní silou. Podnikatelé si v nich připravovali lepší „dělníky budoucnosti“. Welfare kapitalismus neměl tedy jen materiální rozměr, nýbrž i rozměr téměř utopický. Vyznačoval se sociálním inženýrstvím [Brandes 1976: 34–36; Tone 1997: 92–93].

Na obdobném principu fungovala amerikanizace a asimilace dělníků-imigrantů a jejich potomků prostřednictvím sociálních programů. Ty je měly naučit nejen anglickému jazyku, ale napomoci jim osvojit si americký způsob života a jeho hodnoty [Nelson (1975) 1995: 157–158; Brandes 1976: 53, 58–60, 78–80, 100].

Potřeba amerikanizovat pracovní síly panovala především v mnohonárodnostním a multietnickém Chicagu. Ve 20. letech 20. století byla zhruba polovina tamějších továrních dělníků narozena mimo území Spojených států. Z těch, co se narodili ve Spojených státech, byli mnozí Afroameričany [Cohen (1990) 2008: 17]. Příznačná pro chicagské dělníky byla etnická a národnostní solidarita jak uvnitř firmy, tak mimo ni a závislost na etnických komunitách, z nichž se rekrutovali. Dělníci stejného původu pracovali spolu, sdružovali se na pracovišti, trávili mezi krajany volný čas, spoléhali se na krajanské podpůrné organizace (např. stavební a úvěrová družstva nebo charitativní organizace) či nakupovali v krámech, který vlastnil někdo z jejich komunity. Podle Cohen se chicagští podnikatelé snažili rozbít tyto dělníkovy vazby a přeměrovat jeho loajalitu a závislost na firmu. Aby toho docílili, vytvářeli jednak etnicky smíšené pracovní kolektivy, jednak zaváděli sociální programy, které měly konkurovat etnické solidaritě. Firmy tak zřizovaly vlastní prodejny, nabízely volnočasové a sportovní aktivity, při nichž se stýkali dělníci napříč etniky, nebo poskytovaly různé druhy pojištění. Společně s obavami ze zásahu státu bylo toto rozhodujícím motivem tamější sociální politiky [Cohen (1990) 2008: zejména 162–167, 176–179].

Model sociálně odpovědné firmy

Literatura se rovněž zabývá otázkou, jaký typ firem nejčastěji provozoval sociální politiku, a tím zkonstruovat jakýsi model, i když samozřejmě jen velmi rámcový, „typické“ americké sociálně progresivní firmy. Přihlíží při tom ke strukturálním činitelům ekonomické a politické povahy (např. situace na pracovním trhu nebo stav sociálního zákonodárství). Jeden takový model nabízí Andrea Tone [viz Tone 1997: 52–63].¹²

Prvním faktorem byla velikost. Většina těchto společností byla velkými korporacemi, jež zaměstnávaly více než 1000 lidí. Velké podniky byly ve veřejném prostoru viditelnější než firmy malé. S tím stoupal zájem veřejnosti i státních orgánů o jejich vnitřní poměry. Musely proto dbát o svou reputaci. Z toho důvodu se jim vyplatilo dobře zacházet

¹² K dalšímu modelu srov. Green 2010: 203–207.

s dělníky. Dále velký průmysl nepřetržitě produkoval po celý rok. Musel si tak zajistit stálou zaměstnanost. Potřeba omezit fluktuaci pracovních sil byla o to naléhavější. Velké společnosti měly navíc dostatečné finanční prostředky k investicím do sociálních programů. Platilo to zejména o výstavbě a provozu sociálních zařízení (školy, nemocnice atd.). To si menší firmy nemohly dovolit, pouze velké firmy měly na to dostatečný kapitál [Tone 1997: 53–56].

Uvnitř velkých korporací došlo také k přetržení personální vazby mezi podnikatelem a dělníky. To bylo často chápáno jako jedna z příčin problémů s pracovní silou. Původně vlastník firmy vedl sám výrobu a měl pravidelný osobní kontakt se svými zaměstnanci. Jak ale podniky rostly a byly akcionovány, tak to přestalo být možné. Sociální aktivity měly napomoci zmenšit příkop mezi podnikatelem a dělníky. Důležitá úloha při tom připadla sociálnímu sekretáři/pracovníkovi (*welfare secretary/worker*), či lépe řečeno sociální sekretářce/pracovnici, neboť mezi nimi převažovaly ženy. To byla osoba, jež měla na starosti řízení sociálních programů firmy. Měla přímý styk jak s podnikatelem, tak s dělníky a fungovala jako prostředník mezi nimi. Jedním z jejích úkolů bylo nastolit či obnovit soulad mezi oběma stranami. Dalším komunikačním kanálem mezi podnikatelem a dělníky se staly ve 20. letech 20. století firemní odbory a jejich varianty [Tone 1997: 56–57; Nelson (1975) 1995: 109–112; Brandes 1976: 111–118; Bernstein (1960) 1966: 172].

Obraz jedné velké firemní rodiny napomáhaly utvářet společné akce (pikniky, sportovní soutěže, rekreace), při nichž se stíraly sociální rozdíly. Duch pospolitosti stimulovaly i podnikové oslavy, písně a časopisy. Na stránkách firemních časopisů vycházely články napsané či podepsané generálním ředitelem a texty o členech managementu, které je představovaly nikoliv jako neosobní byrokraty sedící ve vzdálené kanceláři, ale coby jedince „z masa a kostí“, kteří se upřímně zajímají o své zaměstnance. Management společnosti tímto způsobem promlouval k zaměstnancům, čímž částečně kompenzoval svou nepřítomnost na pracovišti [Tone 1997: 57; Jacoby (1985) 2004: 37; Zahavi 1988: 50; Brandes 1976: 62–65].

Vůdčí silou welfare kapitalismu byly dále ty společnosti, kde zaměstnanci měli určitou kontrolu nad výrobou. Jednalo se o ta průmyslová odvětví, v nichž byli potřeba dělníci se specializovanými znalostmi nebo kvalifikací (např. elektrotechnický nebo strojírenský průmysl). V textilním průmyslu s převážně nekvalifikovanou a snadno nahraditelnou pracovní silou nebyly sociální programy zdaleka tak rozšířeny. Potřeba však byly v terciálním sektoru, kde zaměstnanci měli bezprostřední styk se zákazníky (např. obchodní domy, hotely). Svým rozpoštěním a vystupováním ovlivňovali přímo ziskovost firmy. Jejich spokojenost s pracovními podmínkami byla tedy velmi důležitá [Tone 1997: 57–59].

Podstatným aspektem byla i situace na pracovním trhu. Tam, kde poptávka po pracovní síle převyšovala nabídku, přistupovaly firmy k poskytování sociálních benefitů, aby nalákaly a udržely si zaměstnance. Charakteristickými protagonisty welfare kapitalismu byly též podniky, v nichž pracoval značný počet žen [Tone 1997: 59–63]. Zdůrazňována je i role ekonomických cyklů na rozšířenost sociálních programů. Zatímco období hospodářské konjunktury působilo v tomto ohledu příznivě, během deprese firmy své sociální aktivity omezovaly nebo úplně zastavovaly [Brandes 1976: 19, 26].

Pragmatismus vs. altruismus

Výše prezentované různorodé důvody vzniku welfare kapitalismu mají společnou utilitaristickou podstatu. Investice do zaměstnanců byly uskutečňovány za nějakým účelem, měly něčeho dosáhnout nebo něčemu zabránit. Měly se podnikatelům vyplatit. Ačkoliv jednotliví autoři vyzdvihují rozdílné příčiny sociálních aktivit amerických firem, shodují se na tom, že valná většina podnikatelů byla primárně takto pragmaticky motivována. Altruistickým a filantropickým pohnutkám přisuzují okrajový význam [Ozanne 1967: 246–247; Nelson (1975) 1995: 176–177; Brandes 1976: 30–31; Crawford 1995: 51, 54; Tone 1997: 63–65].

Byla by však chyba, altruistické motivy zcela bagatelizovat. Promítaly se např. ve zvláštní odpovědnosti, kterou pocítovali podnikatelé vůči dělnicím. Panovalo přesvědčení, že hluk, špína a obtížnost práce v továrnách jsou pro ženy fyzicky nebezpečné a ohrožují jejich ženskost. Setkávání se s mužskými kolegy, často velmi hrubými a v chování vůči ženám bez jakýchkoliv zábran, přinášelo mravnostní rizika. Sociální péče tomu měla čelit. Podnikatelé zřizovali pro své ženské zaměstnankyně vkusně dekorované odpočinkové místnosti nebo jim poskytovali častější přestávky na odpočinek. Podávali jim kaloricky vydatná jídla, která obnovovala jejich síly. Koupelny jim umožňovaly dodržovat osobní hygienu. Cílem bylo, aby se i v továrnách, považovaných za primárně mužské prostředí, dělnice mohly cítit jako ženy. Aby zabránili jejich nekontrolovanému kontaktu s muži, realizovali podnikatelé různá opatření. Ženy a muži pracovali v různých odděleních a jejich pracovní doba se lišila, čímž se minimalizovalo riziko, že se potkají cestu do a z továrny. I sociální zařízení byla často genderově rozdělena (např. jídelny, tělocvičny, toalety) [Nelson (1975) 1995: 114; Jacoby (1985) 2004: 38–39; Tone 1997: 140–165].

Někteří podnikatelé byli motivováni při sociální činnosti svým náboženským přesvědčením. Zejména kvakeři¹³ pocítovali sociální odpovědnost a propagovali sociální spravedlnost a reformu. Čokoládový magnát Milton S. Hershey ovlivněn právě kvakerismem a po matce i mennonitismem¹⁴ nechal v roce 1904 postavit modelové firemní město (*model company town*)¹⁵ Hershey v Pensylvánii [de Gier 2016: např. 16–17, 24–25, 36–38, 100; Green 2010: 36–37]. Další podnikatelé věřili, že je jejich paternalistickou povinností postarat se o pracovní sílu a podělit se s ní – alespoň částečně – o nabyté bohatství [Brody 1968: 151; Brandes 1976: 30; Jacoby (1985) 2004: 38].

Za sociální politikou amerických firem stály rozličné pohnutky. Vzájemně se prolínaly a překrývaly. V jednom období mohly nabývat na intenzitě jedny, zatímco v dalším vstupovaly do popředí jiné. Obdobně se mohly lišit motivace v jednotlivých firmách. Je tedy těžké – ba nemožné – říci, o co welfare kapitalismus primárně usiloval a čím vlastně byl. Spíše máme co do činění s vícero welfare kapitalismy, jejichž svorníkem byla sociální

¹³ Kvakeři jsou příslušníci křesťanského náboženského hnutí, které bylo založeno Georgem Foxem v 17. století v Anglii.

¹⁴ Mennonité patří do křesťanského hnutí novokřtěnců (tzv. anabaptistů). Vznikli pod vlivem Menno Simonse v 16. století v Nizozemí a v severním Německu.

¹⁵ Modelové firemní město (*model company town*) je firemní město, jež se vyznačovalo zřetelnou a specifickou konceptuální formou. Jeho podoba se řídila vyšším náboženským, filozofickým nebo estetickým apod. principem. Další faktory (např. účelnost) se mu musely podřítit [Crawford 1995: 2].

péče o zaměstnance. Ačkoliv je welfare kapitalismus chápán především jako pragmatický koncept, i filantropické motivy v něm mohly mít a také měly svou váhu.

Welfare kapitalismus vs. průmyslový paternalismus

Zamysleme se nyní nad vztahem welfare kapitalismu a průmyslového paternalismu (*industrial paternalism*). Bernstein tvrdí, že když zbavíme welfare kapitalismus fasády průmyslové demokracie, tedy firemních odborů apod., k jejichž reálnému přínosu pro dělníky se staví velmi skepticky a o jejichž demokratičnosti pochybuje, zbyde jen: paternalismus. Sociální programy totiž vedly dělníka k tomu spoléhat se nikoliv na sebe, ale na svého zaměstnavatele, k němuž se dělník obracel o pomoc při každodenních problémech i při životních krizích [Bernstein (1960) 1966: 186–187; k firemním odborům: 170–174]. Podle Brandese jsou welfare kapitalismus a průmyslový paternalismus termíny pro stejný jev, avšak s odlišnou hodnotící konotací. Welfare kapitalismus je označení pozitivní, průmyslový paternalismus negativní [Brandes 1976: ix]. Zahavi používá pojmy welfare kapitalismus a průmyslový paternalismus, popřípadě podnikový paternalismus (*corporate paternalism*) jako volně zaměnitelná synonyma [Zahavi 1988]. Pro Tone je welfare kapitalismus specifickou periodou v rámci dlouhé historie průmyslového paternalismu [Tone 1997: 6–7].

Základním znakem paternalismu je nerespektování vůle a omezení svobody člověka pro jeho vlastní dobro [Zude 2010: 238–239]. Teorii moderního průmyslového paternalismu poprvé zformuloval americký ekonom Richard T. Ely na sklonku 80. let 19. století. Podnikatelé si v něm přisvojují morální a inteligenční superioritu nad svými zaměstnanci a schopnost lépe řídit jejich životy, než by dokázali oni sami. Patriarchální autorita podnikatelů, legitimizována hodnotami soukromého vlastnictví a bohatství, je založena na víře ve vlastní výlučnost a na přesvědčení, že ostatní lidé nemají potřebné schopnosti a vlastnosti [Zude 2010: 65–69].

Elyho koncept průmyslového paternalismu byl s nejvyšší pravděpodobností inspirován chicagským podnikatelem Georgem M. Pullmanem, výrobcem železničních vagonů, který nechal postavit pro své zaměstnance v 80. let 19. století modelové firemní město, po něm nazvané Pullman. Pullman si nárokoval absolutní autoritu ve městě, chtěl sice zajistit blaho pro podřízené dělníky a morálně je povznést, ale zcela dle vlastního uvážení. Jejich názor ho nezajímal a striktně odmítal jakoukoliv vlastní iniciativu dělníků. Aby si Pullman udržel kontrolu nad městem, jeho firma zde vlastnila veškerou půdu a nemovitosti. Nemovitosti pouze pronajímala. Ve městě platila restriktivní pravidla. Nebyl zde žádný nevěstinec a alkohol se mohl prodávat jen v baru luxusního hotelu Florence, který byl však obyčejným dělníkům jen obtížně přístupný. Dokonce byl zaveden zákaz nočních vycházení. Všudypřítomný byl dohled nad chováním a smýšlením obyvatelstva ze strany firemních inspektorů. Poté co jeho projekt v 90. letech 19. století ztroskotal, většina amerických firem se snažila podobně přepjatého paternalismu vystříhat [Zude 2010: 69–72; Buder 1967; Crawford 1995: 37–45; Green 2010: 30; de Gier 2016: 19, 88–93, 103].

Přesto se domnívám, že průmyslový paternalismus, tak jak jej definoval Ely, byl nedílnou součástí welfare kapitalismu. Ve srovnání s klasickým průmyslovým paternalismem 19. století byl sice většinou narušen osobní vztah mezi podnikatelem a dělníkem, a i aspekt sociální kontroly a vynucování morálních pravidel byl zpravidla oslaben. Co však zcela zůstalo, byla základní dvojí, paternalistická role podnikatelů vůči zaměstnancům – coby

ekonomických živelů a coby šířitelů morálky.¹⁶ Na druhou stranu nelze klást rovnítko mezi welfarem kapitalismem a průmyslovým paternalismem. Welfare kapitalismus byl podle mého soudu širší a ambicióznější fenomén, který zahrnoval i prvky, jež průmyslový paternalismus neobsahoval, jako např. pokusy o průmyslovou demokracii nebo využívání sociální péče coby nástroj marketingu. Průmyslový paternalismus je tedy třeba lépe chápat jako jednu z charakteristik welfare kapitalismu, nikoliv však jako rovnocenné jevy.

Diskuse o úspěchu welfare kapitalismu a jeho životaschopnosti

Živou debatu mezi historiky vyvolala otázka úspěchu welfare kapitalismu a délka jeho trvání. Při analýze zdaru či neúspěchu welfare kapitalismu nezajímá vědeckou literaturu ani tak pohled podnikatelů a naplnění jejich očekávání a už vůbec ne stanoviska sociálních reformátorů či odborů, nýbrž staví do centra pozornosti řadového dělníka. Jak vnímal welfare kapitalismus? Jak na něj reagoval? To je hlavním hodnotícím kritériem.

Autor první významnější historické knihy o welfare kapitalismu Bernstein se staví skepticky k jeho reálným výsledkům. Tvrdí, že řada jeho konstituujících znaků zůstala jen v rétorické rovině nebo na papíře (např. reálné zvyšování mezd nebo plošné snižování pracovní doby), a pokud se je podařilo realizovat, tak zpravidla jen ve velkých a prosperujících firmách, těch menších se zpravidla netýkaly. Zato však přiznává, že v těch firmách, které šířeji provozovaly sociální politiku, došlo k významnému zlepšení pracovních podmínek a k minimalizaci rizik způsobených industrializací. Největší přínos welfare kapitalismu však podle něj spočíval někde jinde – v jeho publicitě. V jejím důsledku se totiž zvýšilo všeobecné povědomí o dělnické otázce. Hlavním problémem welfare kapitalismu byl však jeho paternalistický charakter. Paternalismus podnikatelů vůči dělníkům a jednostranné mocenské vztahy na pracovišti se staly cizorodým prvkem v americkém systému politické demokracie s všeobecným volebním právem. Z tohoto důvodu mohl welfare kapitalismus sloužit jen jako nestabilní přechodné stadium úpravy průmyslových vztahů [Bernstein (1960) 1966: 170–189].

Opačný pohled nabízí David Brody. V jeho podání nebyl welfare kapitalismus neúspěch, ale naopak úspěch. Brody na jednu stranu akceptuje, že welfare kapitalismus měl řadu nedostatků a že se jednalo o menšinový fenomén, týkající se jen velkých prosperujících firem. Na druhou stranu jeho schopnost vypořádat se se sociálními problémy doby byla větší, než mu přisuzovali jeho kritici. Nejpodstatnější však bylo, že se s ním američtí dělníci ztožnili a byli s ním spokojeni. Pro dělníky byla klíčová otázka sociálního zajištění, záležitost průmyslové demokracie a nezávislosti měla pro ně pouze podružný význam. Dokud podnikatelé byli schopni se postarat o jejich zabezpečení, byli dělníci ochotni akceptovat kumulaci moci v jejich rukou a panující paternalistickou organizaci průmyslu. Podnikatelé však neměli závažku s nástupem velké hospodářské krize 30. let 20. století nedostáli. Welfare kapitalismus se zhroutil a byl nahrazen systémem kolektivního vyjednávání. Brody je toho názoru, že nebyť toho mimořádného obratu ekonomického cyklu, mohl welfare kapitalismus pokračovat neomezeně dále. Za jeho koncem nestály – na rozdíl od interpretace Bernsteina – inherentní slabiny, předem odsuzující hnutí k nezdaru, ale neočekávaný externí faktor, jehož závažnost a dopad nemohl nikdo předem předvídat [Brody 1968].

¹⁶ Charakteristika klasického průmyslového paternalismu 19. století viz Sweeney 2009: 1–2, 21–48.

Coby polemiku s Brodym lze chápat Brandesovu reflexi o úspěšnosti welfare kapitalismu [Brandes 1976: 135–148]. Brandes tvrdí, že Brodyho argument o tom, že welfare kapitalismus mohl – nebýt deprese 30. let – dále udávat ráz americkému průmyslu, je v rozporu se skutečností, že welfare kapitalismus stagnoval již na konci 20. let. Navíc se domnívá, že administrativní a finanční zátěž sociálních programů by brzy překročila únosnou míru, takže by firmy od nich dobrovolně upustily. Brandes rovněž odlišně interpretuje reakci dělníků. S výjimkou Afroameričanů, rasově diskriminovaných v odborech, se většina dělníků stavěla k welfare kapitalismu pasivně nebo negativně. Vadil jim paternalismus podnikatelů, který z nich dělal druhořadé osoby. Většina si chtěla rozhodovat o svém životě sama. Brandes vidí ve welfare kapitalismu – stejně jako Bernstein – jen prozatímní řešení, které nedokázalo uspokojit aspirace dělníků. Ve 30. letech byl nahrazen vládními sociálními programy (New Deal), které znamenaly citelné zlepšení postavení pracovní síly. Realitou americké průmyslové krajiny se stala tripartita – soupeření a negociace zaměstnavatelů a odborů za dohledu vlády [Brandes 1976: 6].

Brodyho Brandesovy argumenty nepřesvědčily a své teze zopakoval v kompaktnější formě roku 1980 v revidované verzi svého dřívějšího článku [Brody 1980]. Okrajově hodnotili welfare kapitalismus ve svých pracích i další historici. Zatímco Nelson jej vnímal spíše jako úspěch [Nelson (1975) 1995: 117–118], Richard Edwards a Sanford M. Jacoby na něj pohlíželi negativně [Edwards 1979: 95–97; Jacoby 1985: 198–199¹⁷]. Stručně se ke sledované otázce vyjádřil i de Gier. Píše, že dělníci v progresivních firmách byli značně spokojeni se sociální péčí a že nejspíše její výhody upřednostňovali před výhodami odborového hnutí. Považuje tak welfare kapitalismus za úspěšný koncept [de Gier 2016: 167–169].

Odlišný pohled nabízí již zmiňovaný Zahavi. Opouští vyhraněnou dichotomii (úspěch X neúspěch) a rází střední cestu. Dělníci byli sice loajální vůči firmě, ale tuto loajalitu chápali jinak, než si představoval management, transformovali ji a využívali ke svým cílům. Welfare kapitalismus sice zmenšil propast mezi představiteli podniku a dělnictvem, neodstranil ji však [Zahavi 1983; Zahavi 1988: zejména 99–125]. Důležitý je Zahaviho poznatek, že limitujícím faktorem efektivity sociálních programů byla každodenní – často nepřijemná – zkušenost dělníků s prací v továrnách a s působením firemní autority. Zde přetrvávalo nerovnoměrné rozdělení moci a jasná hierarchie [Zahavi 1988: 107].¹⁸ Častým objektem stížností bylo chování dělnického předáka (*foreman*). To potvrzuje řada příkladů. V roce 1901 např. vypukla v National Cash Register Company of Dayton i přes velkorysou sociální politiku stávká. Příčinou byla skutečnost, že jeden předák propustil jemu podřízené slévače organizované v odborech, i když členství v odborech bylo pro kvalifikované dělníky v této společnosti povoleno [Nelson (1975) 1995: 106–107; Jacoby (1985) 2004: 46].

Cohen posuzovala úspěšnost welfare kapitalismu prizmatem jednoho z jeho hlavních cílů – narušit etnickou soudržnost zaměstnanců. V protikladu k Bernsteinovi a Brandesovi je toho názoru, že dělníci akceptovali hodnoty welfare kapitalismu a měli zájem na tom, aby se podnikatelé starali o jejich zabezpečení. Paternalismus neodmítali, naopak jej vítali. Avšak podnikatelé ve svém úsilí neuspěli. Nezdařilo se jim získat výhradní loajalitu pracovníků, kteří se v případě sociálního zajištění vedle firemních programů nadále opírali

¹⁷ Doslova přetištěno i ve druhém vydání knihy: Jacoby (1985) 2004: 148–149.

¹⁸ Již Edwards tvrdil, že welfare kapitalismus selhal, protože nebyl schopen reformovat mocenské vztahy na pracovišti [Edwards 1979: 97]. Srov. také Cohen (1990) 2008: 167–169.

i o etnické podpůrné organizace. Nebyli totiž schopni naplnit ideály welfare kapitalismu a očekávání dělníků. Skutečné výsledky zaostávaly za přísliby. Navíc welfare kapitalismus měl pro firmy jeden vedlejší, nežádoucí efekt. Jak už bylo řečeno, Cohen se domnívá, že dělníci byli schopni ovlivňovat reálné fungování welfare kapitalismu. K tomu však potřebovali navzájem spolupracovat, a to v etnicky smíšených pracovních kolektivech, které podnikatelé vytvářeli. Ti tak nechtěně přispěli k vytvoření kolektivní identity dělnictva bez ohledu na jeho původ [Cohen (1990) 2008: 183–211].

Konec období welfare kapitalismu je v podání Cohen tradiční. Za velké deprese v 30. letech podniky a etnické komunity nechaly dělníky na holičkách. Ti našli nového ochránce ve státu (New Deal). Coby komplement k ochraně svých zájmů navíc vytvořili silné odborové hnutí. Od 30. let tedy dělníci spoléhali na vládu a odbory v otázce zabezpečení životních jistot. Spojené státy se přesunuly od welfare kapitalismu k sociálnímu státu [Cohen (1990) 2008: 213–368].

V 90. letech došlo ke změně dosavadního diskurzu. Objevily se práce, které zpochybňují, že by se dal zformulovat jednoznačný závěr o výsledcích welfare kapitalismu. Mezi ně patří i kniha Margaret Crawford,¹⁹ která v zjevné narážce na předchozí bádání konstatuje, že univerzální závěry přehlížejí ekonomickou, sociální a geografickou rozmanitost amerického průmyslu v prvních dekádách 20. století. Podle ní je každá firma zasazena do unikátního průmyslového kontextu, skládajícího se z řady prvků. Mezi ně např. patří druh výrobního odvětví, velikost a způsob organizace firmy, stav místního pracovního trhu a ekonomiky nebo sociokulturní prostředí. Tento průmyslový kontext má vliv na podobu a výkon welfare kapitalismu. Ten má v každém podniku specifický charakter. V jedné firmě proto mohl welfare kapitalismus uspět, zatímco v jiné nikoliv [Crawford 1995: 205–207].²⁰

Historikové se rozcházejí nejen v otázce úspěchu/neúspěchu, ale i v otázce trvání amerického welfare kapitalismu. Převládající interpretace (Brody, Brandes, Cohen) byla následující: welfare kapitalismus vyvrcholil ve 20. letech 20. století, ve 30. letech v důsledku velké hospodářské krize, vládnímu programu New Deal a růstu vlivu odborů jako hnutí skončil. Některé novější práce tento názor zpochybňují. Podle nich welfare kapitalismus velkou hospodářskou krizí přežil a adaptoval se na nové ekonomické, politické a sociální poměry. Následně měl existovat v modifikované formě v tandemu se sociálním státem. Oba dva systémy se doplňovaly. Ekonomicky zranitelné skupiny lidí (staří, handicapovaní a chudí) byly odkázány na sociální zajištění ze strany státu, zatímco ekonomicky produktivní zaměstnanci firm dostávali po celé 20. století většinu svých sociálních benefitů od zaměstnavatele. To je podle některých autorů konstituující znak amerického kapitalismu, jež ho odlišuje od Evropy [Cohen (1990) 2008: xxxiii–xxxiv; Tone 1997: 245–257].

Jacoby tvrdí, že welfare kapitalismus neskončil ve 30. letech, ale místo toho odešel do „podzemí“ mimo zraky veřejnosti a tam se reformoval. Nositeli modernizovaného welfare kapitalismu byly zpočátku ty velké firmy (např. Eastman Kodak, Sears Roebuck a Thompson Products), které byly minimálně zasaženy depresí a netýkalo se jich odborové

¹⁹ O zduaru či nezduaru welfare kapitalismu odmítli generalizovat také Jacoby, který tím změnil své dřívější stanovisko, a Tone [Jacoby 1997: 32–34; Tone 1997: 199–225].

²⁰ S tímto závěrem jsou však v rozporu některé předchozí části knihy. Z nich implicitně vyplývá, že se Crawford přidává k těm, kteří si myslí, že welfare kapitalismus neuspěl. Je to způsobeno tím, že tyto pasáže jsou prakticky jen kompilací z literatury vůči welfare kapitalismu kriticky naladěné (Bernstein, Brandes). Její práce tak trpí nekoherencí. Srov. Crawford 1995: 55–57, 200–202.

organizování. V 60. a 70. letech 20. století se pak tento typ welfare kapitalismu začal rychle šířit napříč americkým průmyslem. Oproti dřívější verzi hnutí byl omezen prvek kontroly a podnikatelé se ve zvýšené míře snažili, aby pro své záměry získali souhlas zaměstnanců. Jednalo se o vlídnější a mírnější verzi paternalismu [Jacoby 1997: zde 5–6, 9].

Mezi ty, kteří se domnívají, že tradice welfare kapitalismu je stále živá, patří i Zahavi. Sociální programy pro zaměstnance jsou dnes rozšířeny především v kapitálově silných společnostech z high-tech sektoru (např. Google). Uznává však, že welfare kapitalismus se v posledních letech v důsledku ekonomické recese a změnám v globální ekonomice dostal do krize. Jeho budoucnost je tak podle Zahaviho otevřená [Zahavi 2007: 1494–1495; Zahavi 2013: 391].

Ať už se přikloníme k pracím, podle nichž welfare kapitalismus zanikl ve 30. letech 20. století, nebo přijmeme interpretaci o jeho dalším trvání, skutečností je, že sociální stát ve Spojených státech byl vždy ve srovnání s Evropou slabší, celková míra státní podpory menší a selektivnější [Holubec 2008: 154–156; Esping-Andersen (1990) 2015].

Závěr

Welfare kapitalismus je koncept, který vychází ze specifické americké reality. Někteří historici jej však připouštějí i pro evropské průmyslové země, kde se podnikatelé rovněž nezřídka sociálně starali o své dělnictvo [Jacoby 1997: 4; Zahavi 2007: 1490; de Gier 2015; de Gier 2016]. Podle Zahaviho evropský welfare kapitalismus navazoval na feudální paternalistické tradice a vyskytoval se v těch společnostech, kde byl všudypřítomný třídní konflikt. Měl sloužit k sociální kontrole a zajistit disciplinaci pracovní síly a stabilní sociální řád [Zahavi 2007: 1490]. Německý historik Thomas Welskopp, který důkladně srovnával fungování železářského a ocelářského průmyslu v Německu a Spojených státech mezi 70. lety 19. století a 30. lety 20. století, došel k závěru, že sociální politika firem v obou zemích spočívala na podobných principech. Analogické byly jak motivy, tak funkce a projev těchto sociálních opatření. Podle Welskoppa mají totiž na podobu sociální politiky v moderních průmyslových odvětvích zřetelně větší vliv faktory, vyplývající ze specifík a zákonitostí těchto odvětví, než národní, politické a sociokulturní odlišnosti [Welskopp 1994a: 349–374, zejména 350, 363; Welskopp 1994b: 354–366, 711–714].

Welskoppovo pozorování potvrzuje pozorná četba prací, jež se věnují sociální činnosti průmyslových závodů a obecně průmyslovému paternalismu v Evropě. Nacházíme v nich celou řadu paralel s americkým welfare kapitalismem, ať už v oblasti motivací či praktického fungování.²¹ Konkrétně si to můžeme doložit na zřizování večerních kurzů v Předlitavsku, jež měly naučit dělnice řádně vést domácnost a zařít. Otevírání těchto kurzů, ať už ze strany průmyslníků nebo spolků, mělo – podobně jako ve Spojených státech – přispět k harmonii rodinného života a zvýšit pracovní výkonnost dělníků. I zde stál v pozadí ideál přiblížit dělnické vrstvy středostavovskému fungování rodiny a zajistit zdárný vývoj společnosti [Migerka 1900: zejména 729–730]. Odlišnost mezi welfare kapitalismem a průmyslovým paternalismem, jak jej známe z Evropy, je tak často nezřetelná a oba dva pojmy splývají. K této podobnosti přispěla skutečnost, že podnikatelé na obou dvou kontinentech

²¹ Srov. např. McCreary 1968; Reid 1985; Honhart 1990; Reid 1993; Nielsen 1994; Nielsen 2000; Sweeney 2009; Bolz 2010; de Gier 2016 i české práce uvedené v pozn. č. 3.

čelili obdobným výzvám a že existovala intenzivní výměna zkušeností a inspirací v oblasti sociálních politik napříč zeměmi [Rodgers 1998; de Gier 2016].

Jak už bylo řečeno, česká historiografie s konceptem welfare kapitalismu nepracuje. Jen zdánlivě lepší je to v případě průmyslového paternalismu. Tento pojem je sice akcentován v řadě knih a studií o sociální politice firem, ale pouze zřídka je aplikován jako ucelený teoretický přístup s jasně vymezenou definicí. Často je jím automaticky označováno jakékoliv sociální angažmá podnikatelů, aniž by se konkrétní autor či autorka zamýšleli nad reálným obsahem tohoto termínu. Jeho užití je proto obvykle do značné míry intuitivní a někdy až povrchní.

Na základě uvedených důvodů se domnívám, že použití konceptu welfare kapitalismu a jeho analytických nástrojů – samozřejmě ne paušálně a vždy s vědomím, že byl zkonstruován pro jiné prostředí – může obohatit dosavadní porozumění o sociální činnosti podnikatelů vůči zaměstnancům i v českém kontextu. Propracovanost a komplexnost konceptu umožňuje analyzovat pohnutky, projevy a cíle sociální politiky průmyslových podniků v celé jejich šíři a vzájemné provázanosti, kategorizovat a hierarchizovat mezi nimi. Výhodou welfare kapitalismu oproti průmyslovému paternalismu je pak jeho širší pojetí. Aplikování konceptu welfare kapitalismu by rovněž umožnilo zařadit příklad českých zemí do mezinárodní diskuze a stanovit jeho podobnosti a specifika. Podstatná je i skutečnost, že přestože welfare kapitalismus explicitně tvrdí, že řešení sociální otázky je výhradní záležitostí businessu, implicitně přiznává nemalý vliv rozličným aktérům a jevům – ať už je to stát, legislativa, odbory, dělnictvo nebo dobový intelektuální diskurz – na načasování a podobu sociálních aktivit podnikatelů. Sociální politiku průmyslových závodů můžeme totiž v celistvosti pochopit jen tehdy, když tyto aktéry a jevy vezmeme v úvahu.

Poděkování

Tento text je výsledkem standardního projektu č. 18-03921S, Sociální otázka in situ: sociální politika průmyslových podniků v českých zemích, 1879–1914, který podpořila Grantová agentura České republiky.

Literatura

- Bernstein, Irving [(1960) 1966]. *The Lean Years: A History of the American Worker 1920–1933*. Baltimore: Penguin Books.
- Bolz, Cedric [2010]. From 'garden city precursors' to 'cemeteries for the living': Contemporary discourse on Krupp housing and Besucherpolitik in Wilhelmine Germany. *Urban History* 37 (1): 90–116.
- Borges, Marcelo J. – Torres, Susana B. [2012]. Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches. In: Borges, Marcelo J. – Torres, Susana B. (ed.). *Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents*. New York: Palgrave Macmillan, s. 1–40.
- Bráf, Albín [1893]. Dělnická otázka. In: *Ottův slovník naučný*, 7. díl. Praha: J. Otto, s. 216–226.
- Brandes, Stuart D. [1976]. *American Welfare Capitalism: 1880–1940*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Brody, David [1968]. The Rise and Decline of Welfare Capitalism. In: Braeman, John – Bremner, Robert H. – Brody, David (ed.). *Change and Continuity in Twentieth-Century America: The 1920s*. Columbus: Ohio State University Press, s. 147–178.

- Brody, David [1980]. The Rise and Decline of Welfare Capitalism. In: Brody, David. *Workers in Industrial America: Essays on the Twentieth Century Struggle*. New York – Oxford: Oxford University Press, s. 48–81.
- Buder, Stanley [1967]. *Pullman: An Experiment in Industrial Order and Community Planning, 1880–1930*. New York: Oxford University Press.
- Cohen, Elizabeth [(1990) 2008]. *Making a New Deal: Industrial Workers in Chicago, 1919–1939*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crawford, Margaret [1995]. *Building the Workingman's Paradise: The Design of American Company Towns*. London – New York: Verso.
- De Gier, Erik [2015]. Avant-garde Welfare Capitalism: Corporate Welfare Work and Enlightened Capitalism in Great Britain, the United States of America, Germany and France (1880–1930). *Warsaw Forum of Economic Sociology* 6 (1): 117–129.
- De Gier, Erik [2016]. *Capitalist Workingman's Paradises Revisited: Corporate Welfare Work in Great Britain, the USA, Germany and France in the Golden Age of Capitalism*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Derber, Milton [1970]. *The American Idea of Industrial Democracy, 1865–1965*. Urbana: University of Illinois Press.
- Ebbinghaus, Bernhard – Manow, Philip (ed.) [2001]. *Comparing Welfare Capitalism: Social Policy and Political Economy in Europe, Japan, and the USA*. London: Routledge.
- Edwards, Richard [1979]. *Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*. New York: Basic Books.
- Englová, Jana [2001]. K sociální politice velkých průmyslových závodů v druhé polovině 19. a na začátku 20. století. *Studie k sociálním dějinám* 6: 261–274.
- Englová, Jana [2008]. Spolek a jeho lidé: Sociální politika Spolku v období od založení do první světové války. In: *Dílo sedmi generací: 150 let Spolku pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Spolek pro chemickou a hutní výrobu, s. 153–159.
- Esping-Andersen, Gøsta [(1990) 2015]. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Green, Hardy [2010]. *The Company Town: The Industrial Edens and Satanic Mills That Shaped the American Economy*. New York: Basic Books.
- Halpern, Rick [1992]. The Iron Fist and the Velvet Glove: Welfare Capitalism in Chicago's Packinghouses, 1921–1933. *Journal of American Studies* 26 (2): 159–183.
- Hicks, Alexander M. [1999]. *Social Democracy and Welfare Capitalism: A Century of Income Security Politics*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- Hlavačka, Milan [2015]. Boj proti chudobě, sociální otázka a sociální politika v českých zemích v 19. a na začátku 20. století: Definice, ideje a instituce. In: Hlavačka, Milan – Cibulka, Pavel a kol. *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781–1939: Ideje, legislativa, instituce*. Praha: Historický ústav, s. 11–107.
- Holubec, Stanislav [2008]. Minulost, přítomnost a budoucnost sociálního státu. In: Šubrt, Jiří a kol. (ed.). *Soudobá sociologie III: (Diagnózy soudobých společností)*. Praha: Karolinum, s. 142–162.
- Honhart, Michael [1990]. Company Housing as Urban Planning in Germany, 1870–1940. *Central European History* 23 (1): 3–21.
- Hořejš, Miloš [2018]. Sociální aspekty podnikání F. L. Poppera v Chrudimí. In: Hlavačka, Milan – Bek, Pavel a kol. *Rodinné podnikání v moderní době*. Praha: Historický ústav, s. 233–248.
- Jacoby, Sanford M. [1985]. *Employing Bureaucracy: Managers, Unions, and the Transformation of Work in American Industry, 1900–1945*. New York: Columbia University Press.
- Jacoby, Sanford M. [1997]. *Modern Manors: Welfare Capitalism since the New Deal*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jacoby, Sanford M. [(1985) 2004]. *Employing Bureaucracy. Managers, Unions, and the Transformation of Work in the 20th Century*. Mahwah, N. J.: Lawrence Erlbaum.
- Janáček, František [1990]. *Největší zbrojovka monarchie: Škodovka v dějinách, dějiny ve Škodovce 1859–1918*. Praha: Novinář.
- Jemelka, Martin – Ševeček, Ondřej [2016]. *Tovární města Baťova koncernu: Evropská kapitola globální expanze*. Praha: Academia.
- Matějček, Jiří [1976]. K některým problémům sociálního vývoje Vítkovických železáren od začátku 70. let 19. století do roku 1918: Sociální politika závodu. *Z dějin hutnictví* 3: 118–126.

- Matějček, Jiří [1977]. Sociální politika Vítkovických železáren od 70. let 19. století do 1. světové války. *Ostrava: Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města* 9: 236–249.
- Matějček, Jiří [1986]. Takzvaná dobročinná zařízení Vítkovických železáren 1828–1918. *Z dějin hutnictví* 15: 164–177.
- Matějček, Jiří [2010]. Paul Kupelwieser: Schöpfer des modernen Sozialsystems der Witkowitz Eisenwerke. In: Fasora, Lukáš – Hanuš, Jiří – Malíř, Jiří (ed.). *Sozial-reformatorisches Denken in den böhmischen Ländern 1848–1914*. München: Meidenbauer, s. 285–301.
- McCreary, Eugene C. [1968]. Social Welfare and Business: The Krupp Welfare Program, 1860–1914. *The Business History Review* 42 (1): 24–49.
- Migerka, Franz [1900]. Die Haushaltungs-Abendcourse für Arbeiterinnen in Österreich. *Soziale Rundschau* 1 (11), s. 729–737.
- Myška, Milan [1960]. *Založení a počátky Vítkovických železáren: 1828–1880*. Ostrava: Krajské nakladatelství.
- Nelson, Daniel [(1975) 1995]. *Managers and Workers: Origins of the Twentieth-Century Factory System in the United States, 1880–1920*. Madison, Wis.: The University of Wisconsin Press.
- Nielsen, Niels Jul [1994]. Lifelong Care and Control: Paternalism in Nineteenth-Century Factory Communities. *Ethnologia Scandinavica* 24: 70–89.
- Nielsen, Niels Jul [2000]. Industrial Paternalism in the 19th Century: Old or New? *Ethnologia Europaea* 30 (1): 59–74.
- Ozanne, Robert W. [1967]. *A Century of Labor-Management Relations at McCormick and International Harvester*. Madison – Milwaukee – London: The University of Wisconsin Press.
- Petrusek, Miloslav [1996]. Otázka sociální. In: Maříková, Hana – Petrusek, Miloslav – Vodáková, Alena (ed.). *Velký sociologický slovník, I. svazek, A–O*. Praha: Karolinum, s. 742.
- Rákosník, Jakub [2004]. Sociální politika jako předmět historického zkoumání. In: Čechurová, Jana – Štaif, Jiří (ed.). *K novověkým sociálním dějinám českých zemí VI.: Sociální dějiny dnes*. Praha: Karolinum, s. 179–192.
- Rákosník, Jakub [2014]. Otázka sociální. In: Čechurová, Jana – Randák, Jan a kol. *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha: NLN – FF UK, s. 509–528.
- Rees, Jonathan [2013]. Employee representation plans. In: Dubofsky, Melvyn (ed.). *The Oxford Encyclopedia of American Business, Labor, and Economic History, Vol. 1: Abra – Mutu*. New York: Oxford University Press, s. 213–215.
- Reid, Donald [1985]. Industrial Paternalism: Discourse and Practice in Nineteenth-Century French Mining and Metallurgy. *Comparative Studies in Society and History* 27 (4): 579–607.
- Reid, Donald [1993]. Schools and the Paternalist Project at Le Creusot, 1850–1914. *Journal of Social History* 27 (1): 129–143.
- Rodgers, Daniel T. [1998]. *Atlantic Crossings: Social Politics in a Progressive Age*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
- Sweeney, Dennis [2009]. *Work, Race, and the Emergence of Radical Right Corporatism in Imperial Germany*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Ševeček, Ondřej [2009]. *Zrození Baťovy průmyslové metropole: Továrna, městský prostor a společnost ve Zlíně v letech 1900–1938*. České Budějovice – Ostrava: Veduta – Ostravská Univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta.
- Ševeček, Ondřej – Jemelka, Martin (ed.) [2013]. *Company towns of the Baťa concern. History – cases – architecture*. Stuttgart: Steiner.
- Tone, Andrea [1997]. *The Business of Benevolence: Industrial Paternalism in Progressive America*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- Welskopp, Thomas [1994a]. Betriebliche Sozialpolitik im 19. und frühen 20. Jahrhundert: Eine Diskussion neuerer Forschungen und Konzepte und eine Branchenanalyse der deutschen und amerikanischen Eisen- und Stahlindustrie von den 1870er bis zu den 1930er Jahren. *Archiv für Sozialgeschichte* 34, s. 333–374.
- Welskopp, Thomas [1994b]. *Arbeit und Macht im Hüttenwerk: Arbeits- und industrielle Beziehungen in der deutschen und amerikanischen Eisen- und Stahlindustrie von den 1860er bis zu den 1930er Jahren*. Bonn: J. H. W. Dietz.
- Zahavi, Gerald [1983]. Negotiated Loyalty: Welfare Capitalism and the Shoeworkers of Endicott Johnson, 1920–1940. *The Journal of American History* 70 (3): 602–620.

- Zahavi, Gerald [1988]. *Workers, Managers, and Welfare Capitalism: The Shoeworkers and Tanners of Endicott-Johnson, 1890–1950*. Urbana – Chicago: University of Illinois Press.
- Zahavi, Gerald [2007]. Welfare Capitalism. In: Arnesen, Eric (ed.). *Encyclopedia of U.S. Labor and Working-Class History, Vol. 3: O–Z*. New York: Routledge, s. 1489–1496.
- Zahavi, Gerald [2013]. Welfare Capitalism. In: Dubofsky, Melvyn (ed.). *The Oxford Encyclopedia of American Business, Labor, and Economic History, Vol. 2: Naft – Yesh*. New York: Oxford University Press, s. 388–392.
- Zude, Heiko Ulrich [2010]. *Paternalismus: Fallstudien zur Genese des Begriffs*. Freiburg im Breisgau: Karl Alber.

Svatopluk Herc je zaměstnancem Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, kde je spoluřešitelem grantu o sociální politice průmyslových podniků v českých zemích. Zabývá se moderními českými hospodářskými dějinami, a to zejména dějinami bankovníctví a podnikání.

„Kapitalismus blahobytu“ a „stát blahobytu“. Německé diskuze kapitalismu v perspektivě sociální péče o dělnictvo

TOMÁŠ GECKO *

“Welfare Capitalism” and the “Welfare State”. German Discussions on Capitalism
from the Standpoint of the Social Care of the Working Class

Abstract: The term capitalism can be considered to be both a designation of a specific historical epoch and an analytical tool in the humanities. This case study focuses on the second level of the term, specifically the usage of capitalism as an aid in the analysis of state and industrial enterprise strategies aiming at the social care of the working class. The text raises the question of whether a developed theoretical system of entrepreneurial strategies towards the working class as the discourse of welfare capitalism, for example, in the Anglo-Saxon countries did emerge in German-language historiographical discourse. Although the German scene worked with an associated term (Wohlfahrtskapitalismus), its intentions were fundamentally different to those of its Anglo-Saxon counterpart, due to the extraordinary emphasis on the state, which emerged as the chief guarantor behind the institutional basis of modernization processes in the economic and sociological theories of the German historical school. Although the postwar German Ordoliberalism vigorously denied primacy to central administration within the economy, the synergy between the state and social policy was always present at the theoretical and practical level. In this context the entrepreneurial class only had limited space to develop generally autonomous social policy, which was legislatively covered by state authorities in Central Europe.

Keywords: welfare capitalism; social state; German historical school; Ordoliberalism; business strategies

DOI: 10.14712/23363525.2020.7

Použití pojmu „kapitalismus“ v humanitním výzkumu s sebou nese jistou kontroverzi. Důvodem nejsou pouze terminologické spory, které tento koncept doprovázejí, ale také jeho zatížení ideologickými a dialektickými debatami o fungování moderního socioekonomického systému. Ty se odehrály již v 19. století a s obzvlášť vysokou intenzitou pak probíhaly ve druhé polovině 20. století v souvislosti s propagandistickými boji na pozadí studené války. Navzdory – anebo právě kvůli – této kontroverzi je diskurz kapitalismu velmi bohatý [Hilger 1982: 399–454]. Zejména v posledních letech se pojem těší rostoucí pozornosti humanitních vědců. Obnovení badatelského zájmu lze přičíst hospodářskému, sociálnímu a politickému vývoji na přelomu druhého a třetího tisíciletí. Počínaje devadesátými lety 20. století procházel koncept renesancí. Ta souvisela s ukončením studené války, postupující globalizací a vzestupem i následným zpochybněním neoliberálního modelu tržního systému [Kocka 2016: 1–4]. Byla to pak především hospodářská krize z let 2007/2008, která stimulovala hledání nových paradigmatických přístupů k vývoji

* PhDr. Tomáš Gecko, Ph.D., Ústav hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1. E-mail: tomas.gecko@ff.cuni.cz

moderního socioekonomického uspřádaní lidské společnosti. Tyto trendy doprovázelo upozadění konkurenčně orientovaného kapitalismu na úkor jeho kooperativnějších forem [Schröter 2013: 994–999]. Zjednodušeně řečeno, opět začalo pátrání po „správném“ modelu kapitalismu, který by eliminoval nerovnováhy moderního hospodářství v alokaci zdrojů a zároveň efektivně skloubil tržní systém s blahobytem obyvatelstva [Kromphardt 2015: 293–297].

Cílem studie je zodpovědět, jakých konotací nabývaly v německojazyčném prostředí 19. a 20. století diskuze o kapitalismu v návaznosti na sociální péči podnikatelstva o průmyslové dělnictvo, a zda směřovaly ke vzniku podobných historiografických přístupů, jaké tvořila anglosaská soustava „kapitalismu blahobytu“ (welfare capitalism). Předpokladem pro nalezení východiska je propojení zkoumané tematiky s obsahem termínu „stát blahobytu“ (Wohlfahrtsstaat), který se jakožto etatický režim bismarckovského a wilhelmovského Německa dostával do pnutí s paternalistickými strategiemi korporátního sektoru vůči dělnictvu.

Základní terminologická východiska: Kapitalismus a Wohlfahrtskapitalismus

Kapitalismus může být jednak označením pro konkrétní historickou epochu spojenou s fungováním specifického socioekonomického systému, jednak analytickým nástrojem humanitních věd. Počátky kapitalismu coby procesu, jímž vstupují hmotné a nehmotné statky (kapitál) do výroby, lze sledovat až ke starověkému a středověkému kupeckému systému (Kaufmannskapitalismus), který nebyl unikátním pouze pro západní civilizační okruh. Tyto velkoobchodnické aktivity souvisely s pronikáním na vzdálené trhy a riskantními, vysoce rentabilními přesuny finančního i komoditního kapitálu. Avšak teprve v evropském prostředí se na prahu moderní doby kapitalismus dokázal propojit s polem politické moci takovým způsobem, aby došlo k fundamentální změně sociální struktury lidské společnosti i jejích hodnotových a mentálních vzorců [Braudel 1979; Braudel 1999; Howard 1985: 470]. Právě pro periodické zachycení této historické epochy bývá v humanitních vědách někdy používán pojem kapitalismus. Představitel mladší generace německé historické školy Werner Sombart (1863–1941) takto rozeznával tři vývojové fáze kapitalismu, pod nímž si představoval evropský socioekonomický systém 18.–20. století: 1) Raný kapitalismus (Frühkapitalismus), ztotožnitelný s merkantilistickou politikou aktivní obchodní bilance a stimulováním manufakturní výroby, mu sloužil jako protiklad feudální ruční práci; 2) Vrcholný kapitalismus (Hochkapitalismus) spojoval s rozvojem strojní výroby, svobodného podnikání a volného obchodu; 3) Tato perioda trvala až do první světové války, kdy se zrodil pozdní kapitalismus (Spätkapitalismus), jenž souvisel se státními intervencemi do ekonomiky a masivní koncentrací výroby, spojenou s monopolizací trhu a procesem kartelizace [Sombart 1902–1928].

Ačkoliv bylo slovo kapitalismus v odborné literatuře použito již roku 1805 Juliem von Sodem [Linden 2011: 164], jeho analytická aplikace se datuje teprve do druhé poloviny 19. století, kdy s touto koncepcí začali pracovat francouzští intelektuálové.¹ Ve stejné době

¹ Například Pierre Leroux (1797–1871), Louis Blanc (1811–1882) a Pierre Joseph Proudhon (1809–1865), kteří všichni vycházeli z odlišných ideologických a teoretických pozic.

si pojem pozvolna osvojovalo také německé prostředí.² Diskurz kapitalismu rozlišuje několik základních modelů, které se následně štěpí na mnoho komplexních podmnožin. Kapitalismus se ve svém starším pojetí terminologicky vztahoval výhradně k soukromému vlastnictví jednotlivce (Eigentumskapitalismus), výrobní koncentrace podnikatelských subjektů však kladla nároky na vytváření stále sofistikovanějších firemních hierarchií vyžadujících manažerské vedení (Korporativkapitalismus). Do hry brzy vstoupil finanční sektor svými úvěrovými strategiemi, následovaný státem a jeho intervencionistickou politikou (Finanzkapitalismus, Organisierter Kapitalismus) [Kocka 2013: 9–25]. Opomenout nelze ani námezdní práci, která dala vzniknout zcela nové společenské skupině, a to průmyslovému dělnictvu, na něž se zaměřila anglosaská teoretická soustava „welfare capitalism“. Cílem posledně jmenovaného metodologického proudu bylo zasadit podnikatelské strategie vůči zaměstnancům do širších souvislostí dělnické a sociální otázky. Paradigma welfare capitalism se brzy rozpadlo do množství navzájem více či méně kompatibilních premis, analyzujících vzorce chování podnikatelských subjektů, většinou za účelem stabilizace interakce zaměstnavatel–zaměstnanec. Důvody pro budování sociálního zabezpečení na úrovni podniků však byly mnohem širší a mohly sahát až k paternalistickému přivázání pracovní síly či komerční prezentaci firmy ve veřejném prostoru za účelem obchodní reklamy [Herc 2020].

Kontinentální evropské prostředí absentuje souvislý diskurz kapitalismu, který by se v analytické rovině zaměřil na strategie průmyslu vůči dělnictvu, jako je tomu v případě anglosaského „welfare capitalism“. To ovšem neznamená, že by chyběla početná literatura o průmyslovém paternalismu a altruistickém jednání podnikatelstva [Berghoff 1997: 167–204; Ellerkamp 1991: 137–140]. Totéž ostatně platí i o dalších civilizačních oblastech, jelikož pevné institucionální ukotvení vzájemné interakce bylo po nastartování druhé vlny industrializace (druhé průmyslové revoluce v poslední třetině 19. století) žádoucí jak pro zaměstnance, tak pro zaměstnavatele, i kdyby jen na úrovni konkrétního podniku. Ve stručnosti lze poukázat na bohatý diskurz japonského průmyslového paternalismu, který tvoří součást širší diskuze o výlučnosti japonského obyvatelstva (Nihondžinron, 日本人論). Cílem japonských průmyslníků bylo konstruovat kvalifikovanou a zároveň loajální pracovní sílu, čehož dosáhli vytvořením složitého systému seniorátního kariérního postupu a celoživotního zaměstnání, jenž úspěšně snížil efektivitu odborového hnutí [Nakane 1970; Morishima 1982]. Ani německojazyčný historiografický diskurz kapitalismu nepracuje s paralelou anglosaského konceptu „welfare capitalism“. Ačkoliv existuje německý ekvivalent tohoto slovního spojení (Wohlfahrtskapitalismus), následující diskuze ukáže, že oba termíny rozhodně nejsou zaměnitelné. Hlavní důvod této difference zřejmě spočíval v mimořádné úloze středoevropského státu, který svou intervencionistickou politikou přebíral od závěru 19. století iniciativu v řešení sociální otázky, a to na úkor podnikatelstva, jehož manévrovací prostor se zmenšoval. Proč stát tyto strategie volil a jaké konkrétní výsledky si od nich sliboval? Zodpovězení této otázky vyžaduje učinit stručný nástin německého diskurzu „kapitalismu blahobytu“ a „státu blahobytu“.

² Došlo k tomu skrze práce Johanna Karla Rodbertuse (1805–1874), Alberta Schäffleho (1831–1903) a později i Wernera Sombarta (1863–1941), tedy nikoliv Karla Marxe (1818–1883) a Friedricha Engelse (1820–1895), kteří zpočátku využívali pouze starší termíny kapitál a kapitalista.

Stát, podnikatel a dělnictvo: Wohlfahrtskapitalismus a Wohlfahrtsstaat

Koncept volné ruky trhu vlivného skotského ekonoma a filozofa Adama Smithe (1723–1790), vybízející k minimálním státním zásahům do ekonomiky, nezískal v intelektuálním prostředí Německa 19. století příliš velkou popularitu. Individuální aktér nebyl vnímán jako zcela autonomní entita, disponující svobodnou volbou strategií, které by byly nezávislé na státních strukturách. Atraktivní byla pouze teze, že povinností administrativy je zajistit institucionální podmínky pro rozvoj hospodářského systému [Wehler 2011: 34–36]. Proč se právě tento faktor ukázal být pro německé prostředí přijatelným, zatímco liberální pojetí klasické politické ekonomie jako celek bylo veskrze odmítáno? Uvedená premisa vykazovala značnou kompatibilitu s modelem novověkého policejního státu (Polizeistaat), v německém diskurzu ztotožňovaném se správním státem (Verwaltungsstaat). Co se pod těmito pojmy skrývá? Osvícenský absolutistický stát 17. a 18. století, jehož cílem byl všeobecný blahobyt a veřejný pořádek, klidně i proti vůli individuálních aktérů. Tento „stát blahobytu a pořádku“ (Wohlfahrts- und Ordnungsstaat) vytvářel centrální, hierarchizovanou byrokracii, která opakovaně zasahovala do soukromé sféry subjektů. Individuální svoboda i soukromé vlastnictví se v ideologické rovině musely podřídit ochraně veřejných jistot a udržení disciplíny, tedy nástrojům politiky blahobytu, jež mimo jiné usilovala o zvýšení ekonomického výkonu a posílení daňových výnosů skrze racionalizační a populacionistická opatření (rozšiřování infrastruktury, zakládání manufaktur, unifikace trhu, stimulování populačního růstu a kultivace obyvatelstva). Ačkoliv se tento model centralizovaného státu ocitl během 19. století v důsledku konstitučních reforem na ústupu [Brockhaus 1972: 760], německé intelektuální prostředí si po dlouhou dobu zachovalo značnou míru tolerance k etatickým zásahům do socioekonomického systému (nelze však tvrdit, že by se v německém diskurzu kapitalismu 19. století neprojevovaly i liberální proudy) [Quack 2006: 63–83].

Silnou úlohu státu ve středoevropském hospodářství pomohla legitimizovat hegelovská filozofie, jež propojila smithovskou koncepci volné tržní konkurence s požadavky na budování právní a vzdělávací infrastruktury i moderní dopravní logistiky (železnice, silnice, říční přeprava, telegrafní sítě, pošty apod.). Takto náročný úkol mohla dostatečně rychle splnit jen centrální administrativa, která se napříště stala garantem efektivní modernizace. Nastíněný vývoj korespondoval se staršími tradicemi kameralismu, jenž si ve střední Evropě zachoval mnohem silnější pozice než odkaz merkantilismu dále na západě. Propojení importovaného smithovského postulátu volné ruky trhu s domácí hegelovskou filozofií a kameralistickým dědictvím vytvořilo unikátní myšlenkové podhoubí, v němž se zrodila nejstarší generace německé historické školy, která formovala základy německého ekonomického myšlení.³ Právě v tomto prostředí se povolna formovala představa, že bez státní ochrany je velmi složité zajistit hladký systémový rozvoj kapitalismu. Jen stát mohl garantovat právní jistotu, soukromé vlastnictví, patentovou ochranu, akciové podnikání i hladký průběh zahraničního obchodu [Wehler 2011: 36–39].

Nechybělo mnoho, aby došlo k propojení uvedeného modelu státně-intervencionistického kapitalismu s historickými tradicemi absolutistického státu „blahobytu a pořádku“.

³ Stručně zmínit lze její reprezentanty Bruno Hildebranda (1812–1878), Karla Kniese (1821–1898) či Wilhelma Roschera (1817–1894).

Uvedenému cíli se nejprve přiblížil právník, sociolog a národohospodář Lorenz von Stein (1815–1890), který se zasloužil o recepci termínu socialismus německým prostředím a rozpracoval první teorie německého „sociálního státu“ (Sozialstaat) [Blasius 1971: 35–51; Schieder 1984: 947–949]. Tento konzervativní právník, jenž mimo jiné proslul jako jeden z myšlenkových otců japonské ústavy Meidži (v platnosti 1889–1947) [Griffis 1910: 125], usiloval o eliminaci nedokonalostí kapitalistického hospodářského systému skrze legislativní mechanismy finančních transferů.⁴ Pojem „sociální stát“, přítomný v německých intelektuálních diskuzích 19. století, se dnes ponejvíce vztahuje k sociálním reformám kancléře Otto von Bismarcka (1815–1898), které usilovaly o snížení rizika občanských nepokojů prostřednictvím finančních transferů na sociální a zdravotní péči [Zudová-Lešková – Voráček 2014: 28]. Avšak praktický rozměr bismarckovské a wilhelmské politiky měl mnoho společného také s osvícenským „státem blahobytu a pořádku“. Teoretickou legitimizaci tomuto přístupu poskytli příslušníci mladší generace německé historické školy z okolí Verein für Sozialpolitik, stěžejního národohospodářského spolku založeného počátkem sedmdesátých let 19. století.⁵ Ti volali po pozvolném prohlubování sociálních intervencí státu [Ullmann 1995: 178]. Fakticky tak navázali na Steinovu argumentační linku [Rákosník 2010: 22–23], jen s tím rozdílem, že z praktických důvodů směřovali k pojmu „stát blahobytu“ (Wohlfahrtsstaat). Ten odkazoval k velmi širokému souboru socioekonomických opatření, jejichž společným jmenovatelem byly protiliberální konotace cílící na vytvoření specifického modelu „státního paternalismu“, tj. nevyžádaného vměšování státních úřadů do soukromé sféry dalších subjektů s motivací zajistit blahobyt obyvatel, dokonce i proti jejich vůli [Dworkin 2017].

Mladší generace německé historické školy kladla silný důraz na praktické využití zjištěných poznatků a jejich kompatibilitu s fungováním politického systému [Backhaus 1993/1994: 17], což se odrazilo ve snaze legitimizovat hierarchizované vztahy na makroekonomické i mikroekonomické úrovni. Ačkoliv se někteří příslušníci německé historické školy stali proponenty státních intervencí do fungování tržního systému na makroekonomické úrovni, v mikroekonomické rovině byla situace mnohem složitější. Určitým segmentům soukromého podnikání dokonce ponechávali větší volnost, než jak činila neoklasická ekonomie a později i neoklasická syntéza v anglosaských zemích. Příkladem může sloužit pojem „tržní ústava“, pod nímž si lze představit soubor samovolných i cílených regulací, které determinují chování firmy působící na konkrétním trhu (včetně legislativních zásahů veřejné moci a kolektivních smluv ovlivňujících strukturu i výkon trhu, tj. kartelů a syndikátů). Teoretické postuláty Gustava Schmollera (1838–1917), příslušníka mladší generace německé historické školy, vnímaly tento institucionalizovaný soubor pravidel jako účinný nástroj, jak zajistit samoregulační fungování ekonomiky skrze eliminaci tržních nedostatků plynoucích z chování dominantních firem. *De facto* se tak otvíraly dveře soukromé monopolizaci trhu skrze kartely a syndikáty (tento přístup ostatně disponoval ve středoevropském národohospodářském kontextu silnou legitimitou) i upevňování autority uvnitř firemní hierarchie. Ve vztahu k dělníkovi toto uvažování směřovalo vstříc

⁴ Lorenz von Stein nebyl jediným, kdo v polovině 19. století s pojmem sociální stát pracoval. Více k problematice odlišných koncepcí sociálního státu a genezi pojmu viz [Rákosník 2012: 324–325; Rákosník – Tomeš 2012: 37–48].

⁵ Uvedíme hlavní představitele, a to Gustava Schmollera (1838–1917), Wernera Sombarta, Lujho Brentana (1844–1931) a Adolfa Wagnera (1835–1917).

disciplinaci a rozsáhlé institucionalizované péči o „blahobyť“. Vyústěním těchto strategií měla být schopnost podniku zakročit vůči dělnictvu, pokud se začne chovat „nezodpovědně“. Ačkoliv v takovémto uvažování nechyběl prostor pro osobní svobodu jedince, nejednalo se o natolik podstatné téma, aby jej Schmoller teoreticky výrazněji rozvinul. Obrovský důraz byl naproti tomu kladen na disciplínu jakožto záruku hladkého fungování tržních procesů, čímž se Schmoller podstatně odlišoval od marxistického myšlení [*Schneider 1993/1994: 366–370*]. Je přitom nasnadě, že disciplinace se nutně nerozvíjela jen na úrovni podniku, ale také skrze aktivity státních úřadů.

Nejenže mladší generace historické školy pomohla teoretickými úvahami legitimizovat přítomnost německého státu v ekonomice (intervence však neměly podoby dirigismu, nýbrž jemných vstupů za účelem institucionální racionalizace) [*Engelhardt 2001: 278–279*], podařilo se jí rovněž generovat synergie mezi etatickou sociální politikou, hierarchizovaným firemním prostředím a diskurzem kapitalismu. Německý intervencionismus čerpal ze starších tradic policejního státu (Polizeistaat) a usiloval o stabilizaci industriální společnosti v intencích organizovaných forem kapitalismu. Realizace tohoto záměru žádala vybudování početné a efektivní byrokracie, jejíž množství ve skutečnosti expandovalo v Německu podstatně rychleji, než kolik činil procentuální přírůstek populace. Dalším pilířem státního intervencionismu byla policie, která se soustředila na politiku „blahobytu“, pod čímž lze rozumět hlubokou penetraci silových složek do urbánního prostředí a vytváření donucovacích prostředků za účelem vnitřní stabilizace státu. Stát se v sociálních otázkách angažoval skrze pojišťovací systém (úrazové pojištění, zdravotní pojištění, pojištění invalidity a důchodové pojištění), ochranu zaměstnanců (omezování práce žen a dětí, zákaz práce o nedělích, regulace podniků se zdravotním ohrožením pracujících) a regulaci pracovního práva (standardizace interakce zaměstnance se zaměstnavatelem, omezování legislativní přesun od individuálních ke kolektivním pracovním smlouvám, omezení práva na stávku a limitování svobody sdružování dělnictva). Soukromá podnikatelská činnost byla v sociální oblasti regulována, čímž stát *de facto* korigoval nejrůznější modely průmyslového paternalismu fungující na lokální/firemní úrovni [*Ullmann 1995: 173–181*].

Jaké důvody motivovaly německé úřady k formování těchto strategií? Zodpovězení otázky žádá krátkou exkurzi k samotným pojmům „stát blahobytu“ a „sociální stát“, přítomným v německojazyčném prostředí. Ačkoliv byl termín Wohlfahrtsstaat používán v Německu od konce sedmdesátých let 19. století k vyjádření pozitivních konotací v pečovatelské politice státu o obyvatelstvo a dělnictvo, po první světové válce došlo k jeho negativnímu zabarvení. Stalo se tak v důsledku agendy národnostních a nacionálních politických uskupení třicátých let, která mobilizovala obyvatelstvo výmarské republiky prostřednictvím kritiky „státu blahobytu“ (Wohlfahrtsstaat) coby elementu oslabujícího „morální síly národa“. Negativního zabarvení se pojem Wohlfahrtsstaat nezbavil ani po druhé světové válce, přičemž pozitivně začal naopak být vnímán koncept Sozialstaat [*Ritter 1991: 4–14*].

Proměny intelektuálního užití slov „stát blahobytu“ a „sociální stát“ lze reprezentativně nahlížet prostřednictvím prestižní německé encyklopedie Der Grosse Brockhaus, která vycházela od konce 18. století až do počátku 21. století. Ta pracovala s termínem „stát blahobytu“ (Wohlfahrtsstaat) teprve v patnáctém vydání z roku 1935. Stručná definice uvádí jen to, že tento legislativní model nevyvíjel aktivity pouze v oblasti vnější a vnitřní ochrany obyvatelstva (právo, armáda), nýbrž také pečoval o jeho blahobyť [*Brockhaus 1935:*

418]. Podstatně sofistikovanější definici přinesla šestnáctá edice Der Grosse Brockhaus z padesátých let 20. století, což již souviselo s paradigmatickými proměnami pojmu ve třicátých letech a po skončení druhé světové války. Termín byl striktně rozdělen do dvou podmnožin, a to „stát blahobytu“ (Wohlfahrtsstaat) a „sociální stát“ (Sozialstaat). Wohlfahrtsstaat v sobě skrýval jednak absolutistický model paternalistické závislosti obyvatelstva na centrální administrativě, která využívala donucovací prostředky k dosažení všeobecného blaha (Verwaltungsstaat/Polizeistaat), jednak moderní „stát blahobytu“ založený na „jistotě a disciplíně“ (Versorgungsstaat/Wohlfahrtsstaat) [Brockhaus 1957b: 567]. Zatímco „správní/policejní stát“ osvícenského absolutismu údajně vznikl na principech paternalistické závislosti občana vůči státu a použití moci ve prospěch celku, „stát zaopatření/blahobytu“ čerpal legitimitu ze sociálních jistot. Ty ovšem byly nadřazeny osobní svobodě, od čehož se pak odvíjelo vysoké zdanění populace v kombinaci s obligatorními příspěvky na sociální bezpečnost a ochotou použít monopol státu na moc k zajištění sociálních služeb [Brockhaus 1957b: 567]. Zřetelnou nevýhodou tohoto modelu bylo nebezpečí snížení osobní iniciativy a zodpovědnosti obyvatelstva [Brockhaus 1973: 737]. V ostrém kontrastu ke „státu blahobytu“ byl postaven termín „sociální stát“, kladoucí podstatně větší důraz na osobní svobodu. Stále se jednalo o etatický model zmírňující nerovnosti a sociální pnutí uvnitř populace, prostředkem k tomuto cíli ovšem byly měkké nástroje finančních transferů. Základ takového sociálního uspořádání byl tvořen transfery mezi občany navzájem (solidarita), státu vůči celku (sociální péče, prevence a sociální smír) a celku vůči státu (daňové mechanismy) [Brockhaus 1957a: 55–56].

Specifická dichotomie „státu blahobytu“ a „sociálního státu“, patrná mimo jiné i prostřednictvím Der Grosse Brockhaus, vycházela z německé historické zkušenosti s osvícenským absolutismem, nacionálním socialismem a korelovala i s poválečnými diskuzemi o socializaci jakožto nebezpečném kroku k autoritativní společnosti, které se opíraly o nesmírně vlivnou argumentaci předního ekonoma rakouské školy Friedricha von Hayeka (1899–1992) [Hayek 1944]. Uvedená diferenciacie byla kompatibilní s rapidním rozvojem ordoliberalismu v západním Německu, někdy označovaného za sociální liberalismus.⁶ Tento teoretický koncept tvořil v západoněmeckém prostředí stěžejní protipól keynesiánským proudům i rakouské ekonomické škole. Ve srovnání s keynesiánským ekonomickým paradigmatem neintervenoval ordoliberalní stát do hospodářství s cílem zajistit plnou zaměstnanost, nýbrž stimulovat volnou soutěž a zamezit neefektivní koncentraci výroby (kartelizace, syndikalizace). Přesně v tomto duchu se centralizace ekonomiky v režimu „státu blahobytu“ (Wohlfahrtsstaat) jevila jako nevíтанé zlo, jemuž bylo třeba se vyvarovat budováním „sociálního státu“ (Sozialstaat). Ordoliberalové však intervencionistickou politiku v sociální sféře zcela neodmítali, jelikož kladli důraz na harmonické propojení ekonomické efektivity a sociální spravedlnosti, čímž nepřímo navázali na některé ze starších odkazů německé historické školy [Yamawaki 2001: 197–199].

Ačkoliv se vyhraněný rozdíl mezi termíny Wohlfahrtsstaat a Sozialstaat v dalších vydáních Der Grosse Brockhaus již neobjevil [Brockhaus 1974: 435–436], po skončení studené války začal být opět kladen důraz na vzájemné diference, a to v souvislosti se snahou o typologizaci odlišných režimů sociálního státu. Pojem Wohlfahrtsstaat se nově

⁶ Uvést lze základní představitele německého ordoliberalismu, a to Waltera Euckena (1891–1950), Wilhelma Röpkeho (1899–1966), Alfreda Müller-Armacka (1901–1978) a Alexandra Rüstowa (1885–1963).

ztotožňoval se skandinávským modelem a paternalistickou sociální péčí o občany (stále přitom existovala paralela s již zmíněným pojmem *Versorgungsstaat*, tedy legislativním modelem, který nadřazoval sociální jistoty osobní svobodě) [Brockhaus 199: 304]. Oproti tomu termín *Sozialstaat* byl typický pro evropský kontinentální model státních intervencí v sociální sféře, tvořících odpověď na industrializaci, urbanizaci a vzrůst chudoby během 19. století. Jeho důležitou charakteristiku tvořila kompatibilita s demokratizací a vznikající občanskou společností [Brockhaus 1993: 556–558]. Totožnou argumentaci předestřely také *Vahlens Grosses Wirtschaftslexikon* z konce osmdesátých let 20. století i *Gabler Wirtschaftslexikon* z prvního decennia třetího tisíciletí. Oproti *Der Grosse Brockhaus* ovšem kladly větší důraz na roli státního intervencionismu v režimu *Wohlfahrtsstaat*, který – plně v souladu s tehdy převažujícím neoliberálním paradigmatem – představoval nebezpečí pro ekonomickou efektivitu a dynamiku tržních mechanismů [Vahlens 1987: 978–979; Gabler 2004: 3396].

Nástin terminologické diference „státu blahobytu“ (*Wohlfahrtsstaat*) a „sociálního státu“ (*Sozialstaat*) je nesmírně důležitý pro porozumění slabé diseminace politicko-sociologického konstruktů „kapitalismus blahobytu“ (*Wohlfahrtskapitalismus*) v německojazyčném akademickém a historiografickém prostředí. Ačkoliv pojem *Wohlfahrtskapitalismus* používala již mladší generace německé historické školy [Balabkins 1993/1994: 36–37], autorem stávající evropské teorie „kapitalismu blahobytu“, kterou hojně převzalo i německojazyčné prostředí, je dánský sociolog Gøsta Esping-Andersen. Nutno podotknout, že se jeho koncept fundamentálně odlišuje od stejnojmenné anglosaské premisy podnikatelských strategií vůči dělnictvu (*welfare capitalism*). Esping-Andersenova volba tohoto konkrétního termínu se odvíjela z přesvědčení, že existenci sociálního státu na evropském kontinentu předcházely liberální, konzervativní i marxistické debaty o hledání synergií mezi kapitalismem a státní mocí, nikoliv mezi kapitalismem a strategiemi podnikatelů v sociální sféře. Tuto tezi lze doložit na základě autorova zdůvodnění samotného výzkumného záměru jeho vlivné monografie *The Three Worlds of Welfare Capitalism* z roku 1990:

K sociálnímu státu se přistupovalo úzce i široce. Ti, kteří zaujímají úzký pohled, jej vnímají z hlediska tradičního terénu sociálního zlepšování [...] Široký pohled často rámuje své otázky skrze politickou ekonomii, a soustřeďuje své zájmy na větší roli státu v řízení a organizování ekonomiky. Proto jsou v širokém pohledu problémy zaměstnanosti, mezd a celkového makroekonomického řízení považovány za integrální komponenty komplexu sociálního státu. V jistém smyslu tento přístup identifikuje svůj námět jako „Keynesiánský sociální stát“, nebo – pokud chcete – „welfare capitalism“.⁷

Esping-Andersen zakončil svou argumentaci zdůvodněním, proč je pro něho pojem „welfare capitalism“ natolik důležitý. Jeho kniha totiž „vnímá sociální stát jako hlavní

⁷ Překlad z angličtiny: „The welfare state has been approached both narrowly and broadly. Those who take the narrower view see it in terms of the traditional terrain of social amelioration [...] The broader view often frames its questions in terms of political economy, its interests focused on the state's larger role in managing and organizing the economy. In the broader view, therefore, issues of employment, wages, and overall macro-economic steering are considered integral components in the welfare-state complex. In a sense, this approach identifies its subject matter as the ‚Keynesian welfare state‘ or, if you like, ‚welfare capitalism‘ [...]“ [Esping-Andersen 1990: 1–2].

instituci v konstrukci rozdílných modelů poválečného kapitalismu. Z toho důvodu volba jejího titulu [...]“.⁸

Jistě není náhodou, že Esping-Andersen postupoval při konstrukci pojmu „Wohlfahrtskapitalismus“ obdobně jako mladší generace německé historické školy. Ta si do něho promítla blahobyť, třídní harmonii, loajalitu i vysokou produktivitu kapitalistického systému, kterou ovšem nemohla garantovat pouze ničím nekontrolovaná podnikatelská iniciativa, nýbrž státní moc působící na fungování celého systému [Esping-Andersen 1998: 19–23]. (Již předcházející diskuze nastínila, že se v hlavních intelektuálních proudech německé historické školy hospodářská efektivita nepropojovala ani tak se soukromým sektorem, jako spíše systémovou stabilizací a disciplinací obyvatelstva prostřednictvím podnikového hierarchizace a etatické politiky.) Jádrem Esping-Andersenovy argumentace netvořila pouze typologizace sociálního státu na liberální, konzervativní a sociálnědemokratický, ale hlavně konstrukce analytického nástroje „dekomodifikace“ (vytváření legislativních nástrojů za účelem emancipace obyvatel od tržních mechanismů) [Esping-Andersen 1997: 37–38]. Jakkoliv abstraktním se tento termín může jevit, dekomodifikace ve skutečnosti tvoří stěžejní interpretační nástroj, který umožňuje nahlížet německý diskurz kapitalismu i sociální strategie Německa ve zcela nové perspektivě. Sociální a mocenská interakce mezi podnikatelem a jeho personálem mimo rámec běžné pracovní smlouvy spojená s vytvořením paternalistické závislosti dělnictva na zaměstnavateli (tj. průmyslový paternalismus) [Berghoff 1997: 167–204], nemohla být pro tvůrce sociálního státu bismarckovského a wilhelmovského Německa zcela žádoucí, jelikož narušovala vazby mezi centrální administrativou a jejími subjekty. Dokonce ani v poválečném období se západoněmecký ordoliberalní sociální stát nesnažil zpřetrhat synergii sociální politiky a státních intervencí [Borchert – Lessenich 2012: 293–294], ačkoliv odmítal administrativní centralizaci socioekonomického systému, typickou pro absolutistický režim Wohlfahrtsstaat i anglosaský (bewateridgeovský) a skandinávský model welfare state. Jestliže měl občan disciplinovaně respektovat pravidla, potřeboval se za toto chování dočkat patřičné odměny, která se ale z legitimizačních důvodů státní administrativy neměla odvíjet jen od soukromé podnikatelské iniciativy, nýbrž i ze strategií úřadů. Stávající německé historiografické uchopení termínu Wohlfahrtskapitalismus vystihuje právě tento moment – dárce sociálních benefitů nemá být výhradně podnikatel, nýbrž také stát [Ullmann 1979: 574–610; Ullmann 1981: 133–149].

Samozřejmě nelze výše nastíněnou tezi akceptovat bezvýhradně, jelikož příliš zjednodušuje početné historiografické přístupy k nesmírně komplexní interakci mezi státem, podnikatelem a dělníkem v bismarckovské a wilhelmovské éře [Rassem 1992: 632–634]. Tehdejší německý stát byl ve skutečnosti konglomerátem mnoha protichůdných názorových a mocenských proudů, což úřadům znemožňovalo konstruování zcela koherentních a dlouhodobě konsistentních strategií vůči podnikatelstvu a dělnictvu [Ullmann 1976: 112–113]. Stát do interakce zaměstnavatel – zaměstnanec aktivně vstupoval, nesnažil se ovšem výrazně znevýhodnit jednoho či druhého, nýbrž posunout celý systém do takové roviny, která by odpovídala partikulárním i strategickým zájmům aktérů, kteří tvořili jeho aparát. V praxi to nemuselo značit vzájemný konflikt s podnikatelským prostředím,

⁸ Překlad z angličtiny: „The book, then, sees the welfare state as a principal institution in the construction of different models of post-war capitalism. Hence the choice of its title [...]“ [Esping-Andersen 1990: 5].

nýbrž synergetickou kooperaci. Soukromé podnikání v Německu ostatně nepředstavovalo snadný terč, jelikož se jakožto protipól státního intervencionismu kolektivně sdružilo roku 1895 do zájmové organizace Bund der Industriellen, která se stala nositelem svěbytných lobbingových strategií disponujících značným vlivovým potenciálem [Ullmann 1976: 91]. Mocenské soupeření ostatně ani nebylo něčím, co mohlo státu přinést v dlouhodobé perspektivě podstatné výhody. Přímá participace soukromníka na sociální politice skrze budování „zařízení blahobytu“ (Wohlfahrtseinrichtungen) byla žádoucí i z toho důvodu, že slibovala umenšit fiskální závazky státu na volnočasové aktivity, zdravotní péči a vzdělávání dělnictva. „Průmyslový paternalismus“ ovšem nesměl přerůst ve vznik autonomní kapitalistické soustavy, ze které by byl vyloučen stát jakožto závěrečná regulativní instance a arbiter sporů. I proto státní úřady vytvářely od přelomu 19. a 20. století mechanismy legislativního dozoru, které měly zčásti motivovat, zčásti donutit soukromé podnikatelské subjekty k respektování sociálního konsenzu, jehož konečnou podobu definuje státní moc.

Závěrečné teze: Wohlfahrtskapitalismus v německé historiografii

Jak se uvedená specifika německého pojetí „kapitalismu blahobytu“ (Wohlfahrtskapitalismus) podepsala na historiografické interpretaci tohoto fenoménu? Na základě uvedené argumentace lze nastínit dvě základní teze, tvořící součást specifického německého modelu Wohlfahrtskapitalismus:

1. Stát jakožto nositel sociální emancipace: německý diskurz kapitalismu od počátku kladl důraz na mimořádnou úlohu intervencí v hospodářském životě, a to v korelaci s osvícensko-absolutistickými tradicemi státu „pořádku a blahobytu“ (Ordnungs- und Wohlfahrtsstaat). Takovéto myšlenkové podhoubí ani nemohlo vygenerovat dominantní ekonomickou koncepci, jež by státu odepřela angažovanost v sociální politice, což se odrazilo také v německé historiografii hospodářských a sociálních dějin. Se státními intervencemi nebyl korporátní sektor spokojený hned ze dvou důvodů – menší firmy se bránily zavádění sociální legislativy „shora“ kvůli rostoucím nákladům na pracovní sílu a větší podniky zase protestovaly vůči limitování jejich paternalistického modelu sociálních zařízení (Wohlfahrtseinrichtungen), která pracně vybudovaly iniciativou „zdola“ (dichotomie malé – velké podnikatelské subjekty ale rozhodně nefungovala univerzálně, jelikož do hry vstupovaly ještě další faktory jako třeba vlastnická struktura či specifika konkrétního výrobního odvětví). Navzdory tomu se koncem 19. století pozvolna vytvořil dvojkolejný systém sociálního zabezpečení podnikatel – stát (při zahrnutí organizační činnosti samotného dělnictva a aktivit dalších aktérů), jehož těžiště se dlouhodobě přesouvalo ke státu a jeho legislativní iniciativě.
2. Stát jakožto garant sociální emancipace: intervencionistická politika v sociální sféře se zpočátku přizpůsobovala potřebám soukromého sektoru a spíše doporučovala, než aby příkazovala. Avšak postupující industrializace stupňovala normativní opatření v legislativní rovině, mezi jejichž cíle patřilo jednak plošné řešení dělnické otázky, jednak ideologické ubezpečení občanů o akceschopnosti administrativy zajistit jejich blahobyty. Pokračující „outsourcing“ sociální politiky na úroveň průmyslových podniků se v tomto kontextu nemohl jevit zdaleka tak žádoucím jako v anglosaských zemích, jež přenechávaly soukromé iniciativě stěžejní roli v socioekonomické modernizaci. Středoevropský stát si jen stěží dokázal nárokovat monopol na sociální péči o dělnictvo,

což ovšem neznamená, že by se tohoto ideálu alespoň nepokusil v ideologické rovině dosáhnout. Státní intervence tak bezděky překryly systémový význam podnikatelských strategií při vytváření sofistikovaného sociálního řetězce na úrovni konkrétních firem. Přesně v tomto duchu pozdější německý historiografický diskurz „Wohlfahrtskapitalismus“ upozadil úlohu soukromé sociální iniciativy jakožto tvůrce svébytného socio-ekonomického systému a naopak vyzdvihl strategie státu.

* * *

Dle výše nastíněných tezí je pochopitelné, že se v německé historiografii nerozvinul natolik komplexní teoretický koncept propojující podnikatelské chování se sociálním zabezpečením dělnictva, jako se tomu stalo v anglosaských zemích. Podnikatelé vskutku byli nositeli specifických strategií, které cílily na kultivování dělnického prostředí, reklamní reprezentaci, zvýšení lidského kapitálu a zajištění paternalistické závislosti zaměstnanců (zejména v oborech vyžadujících kvalifikovanou pracovní sílu, o kterou byla na trhu práce nouze). Existující německá literatura si ovšem nekladla za cíl analyzovat tyto nástroje coby souhrnný celek, jelikož to nebyli ani tak podnikatelé jako spíše státní administrativa, jež měla ideologické ambice vytvořit sofistikovaný systém péče o dělnictvo jakožto součást koncepce „státu blahobytu“ (Wohlfahrtsstaat).

Poděkování

Tento text je výsledkem standardního projektu č. 18-03921S, Sociální otázka in situ: sociální politika průmyslových podniků v českých zemích, 1879–1914, který podpořila Grantová agentura České republiky.

Literatura

- Backhaus, Jürgen H. [1993/1994]. Gustav Schmoller and the Problems of Today. *History of Economic Ideas* 1/2 (3/1): 3–25.
- Balabkins, Nicholas W. [1993/1994]. Gustav Schmoller and the Emergence of Welfare Capitalism. *History of Economic Ideas* 1/2 (3/1): 27–42.
- Berghoff, Hartmut [1997]. Unternehmenskultur und Herrschaftstechnik. Industrieller Paternalismus: Hohner von 1857 bis 1918. *Geschichte und Gesellschaft* 23 (2): 167–204.
- Blasius, Dirk [1971]. Lorenz von Steins Lehre vom Königtum der sozialen Reform und ihre verfassungspolitischen Grundlagen. *Der Staat* 10 (1): 33–51.
- Borchert, Jens – Lessenich, Stephan [2012]. Staat – Kapitalismus – Demokratie: Einführung und weiterführende Literatur. In: Borchert, Jens – Lessenich, Stephan (ed.). *Der Vergleich in den Sozialwissenschaften: Staat – Kapitalismus – Demokratie*. Frankfurt – New York: Campus Verlag, s. 285–304.
- Braudel, Fernand [1979]. *Civilization and Capitalism 15th–18th Century*. Vol. 1–3. New York: Harper & Row.
- Braudel, Fernand [1985]. *La Dynamique du Capitalisme*. Paris: Flammarion.
- Braudel, Fernand [1999]. *Dynamika kapitalismu*. Praha: Argo.
- Brockhaus Enzyklopädie* [1972]. Bd. 14. Auflage 17. Wiesbaden: Brockhaus.
- Brockhaus Enzyklopädie* [1973]. Bd. 17. Auflage 17. Wiesbaden: Brockhaus.
- Brockhaus Enzyklopädie* [1974]. Bd. 20. Auflage 17. Wiesbaden: Brockhaus.
- Brockhaus Enzyklopädie* [1993]. Bd. 20. Auflage 19. Mannheim: Brockhaus.
- Brockhaus Enzyklopädie* [1994]. Bd. 24. Auflage 19. Mannheim: Brockhaus.
- Der Grosse Brockhaus* [1957a]. Bd. 11. Auflage 16. Wiesbaden: Brockhaus.

- Der Grosse Brockhaus* [1957b]. Bd. 12. Auflage 16. Wiesbaden: Brockhaus.
- Der Grosse Brockhaus: Handbuch des Wissens in zwanzig Bände* [1935]. Bd. 20. Auflage 15. Leipzig: Brockhaus.
- Dworkin, Gerald [2017]. *Paternalism*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Dostupné z: <<https://plato.stanford.edu/entries/paternalism>> [18. 8. 2019].
- Ellerkamp, Marlene [1991]. *Industriearbeit, Krankheit und Geschlecht: Zu den sozialen Kosten der Industrialisierung Bremer Textilarbeiterinne 1870–1914*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Engelhardt, Werner E [2001]. *Sozial- und Gesellschaftspolitik – grundlagenbezogen diskutiert*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Esping-Andersen, Gøsta [1990]. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton – Cambridge: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, Gøsta [1998]. Die drei Welten des Wohlfahrtskapitalismus: Zur politischen Ökonomie des Wohlfahrtsstaates. In: Lessenich, Stephan – Ostner, Hana (ed.). *Welten des Wohlfahrtskapitalismus: Der Sozialstaat in vergleichender Perspektive*. Frankfurt – New York: Campus Verlag, s. 19–56.
- Gabler Wirtschafts Lexikon* [2004]. Bd. S–Z. Auflage 16. Wiesbaden: Gabler.
- Griffis, William Elliot [1910]. The Statesmanship of Ito. *The North American Review* 650 (191): 114–127.
- Hayek, Friedrich von [1944]. *Road to Serfdom*. Chicago: University of Chicago Press.
- Herc, Svatopluk [2020]. Welfare kapitalismus: koncepty a motivace podnikatelů při řešení sociální otázky, 1900–1930. *Historická sociologie* (2): 87–106.
- Hilgert, Marie-Elisabeth [1982]. Kapital, Kapitalist, Kapitalismus. In: Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck (ed.). *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 3. Stuttgart: Klett-Cotta, s. 399–454.
- Howard, M. C. [1985]. Fernand Braudel on Capitalism: A Theoretical Analysis. *Historical Reflections / Réflexions Historiques* 3 (12): 469–483.
- Kocka, Jürgen [2013]. *Geschichte des Kapitalismus*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Kocka, Jürgen [2016]. Introduction. In: Kocka, Jürgen – Linden, Marcel van der. *Capitalism: The Reemergence of a Historical Concept*. London – Oxford – New York – New Delhi – Sydney: Bloomsbury, s. 1–10.
- Kromphardt, Jürgen [2015]. *Analysen und Leitbilder des Kapitalismus von Adam Smith bis zum Finanzkapitalismus*. Marburg: Metropolis Verlag.
- Linden, Marcel van der [2011]. *Ein globalgeschichtlicher Blickwinkel auf Kapitalismus und Arbeiterklasse*. In: Budde, Gunilla (ed.). *Kapitalismus: Historische Annäherungen*. Göttingen, s. 164.
- Morishima, Michio [1982]. *Why has Japan „Succeeded“?: Western Technology and the Japanese Ethos*. Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press.
- Nakane, Chie [1970]. *Japanese Society*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Quack, Sigrid [2006]. Die transnationalen Ursprünge des „deutschen Kapitalismus“. In: Berghahn, Volker R. – Vitols, Sigurt (ed.). *Gibt es einen deutschen Kapitalismus? Tradition und globale Perspektiven der sozialen Marktwirtschaft*. Frankfurt – New York: Campus Verlag, s. 63–86.
- Rákosník, Jakub – Tomeš, Igor [2012]. *Sociální stát v Československu: Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*. Praha: Auditorium.
- Rákosník, Jakub [2010]. *Sovětzizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Rákosník, Jakub [2012]. Historie pojmu „sociální stát“ v Čechách. In: Čechurová, Jana – Andrš, Pavel – Velek, Luboš (ed.). *Posláním historik: Pocta prof. Robertu Kvačkovi k 80. narozeninám*. Praha: Nakladatelství lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 323–338
- Rassem, Mohammed [1992]. Wohlfahrt, Wohlthat, Wohltätigkeit, Caritas. In: Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck (ed.). *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 7. Stuttgart: Klett-Cotta, s. 595–636.
- Ritter, Gerhard A. [1991]. *Der Sozialstaat: Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. Zweite Auflage. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Schieder, Wolfgang [1984]. Sozialismus. In: Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck (ed.). *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 5. Stuttgart: Klett-Cotta, s. 923–996.

- Schneider, Dieter. [1993/1994]. Schmolter and the Theory of the Corporation and of Corporate Control. *History of Economic Ideas* 1/2 (3/1): 3–25.
- Schröter, Harm G [2013]. Cartels Revisited: An Overview on Fresh Questions, New Methods, and Surprising Results. *Revue économique* 64 (6): 989–1010.
- Sombart, Werner [1902–1928]. *Der moderne Kapitalismus: Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*. Bd. 1–3. München – Leipzig: Duncker & Humblot.
- Ullmann, Hans Peter [1976]. *Der Bund der Industriellen. Organisation, Einfluss und Politik klein- und mittelbetrieblicher Industrieller im Deutschen Kaiserreich 1895–1914*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Ullmann, Hans Peter [1995]. *Das Deutsche Kaiserreich 1871–1918*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Ullmann, Hans-Peter [1979]. Industrielle Interessen und die Entstehung der deutschen Sozialversicherung 1880–1889. *Historische Zeitschrift* 229 (3): 574–610.
- Ullmann, Hans-Peter [1981]. German Industry and Bismarck's Social Security System. In. Mommsen, Wolfgang (ed.). *The Emergence of the Welfare State in Britain and Germany: 1850–1950*. London – New York: Croom Helm, pp. 133–149.
- Vahlens *Grosses Wirtschaftslexikon* [1987]. Bd. 2. München: C. H. Beck – Franz Vahlen.
- Wehler, Hans-Ulrich [2011]. Die Deutschen und der Kapitalismus. In. Budde, Gunilla (ed.), *Kapitalismus: Historische Annäherungen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Yamawaki, Naoshi [2001]. Walter Eucken and Wilhelm Röpke: A Reappraisal of their Economic Thought and the Policy of Ordoliberalism. In. Shionoya, Yuichi (ed.). *The German Historical School: The Historical and Ethical Approach to Economics*. London – New York: Routledge, s. 188–201.
- Zudová-Lešková, Zlatica – Voráček, Emil [2014]. Theory and Practice of the Welfare State in the 20th and the Early 21st Century. In. Zudová-Lešková, Zlatica – Voráček, Emil (ed.). *Theory and Practice of the Welfare State in Europe in 20th Century*. Prague: The Institute of History, Academy of Sciences of the Czech Republic, s. 11–45.

Tomáš Gecko je absolventem doktorského programu Moderních hospodářských a sociálních dějin na Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK. Zaměřuje se na dějiny podnikání, monopolizaci trhu, mezinárodní vztahy a dějiny vědy.

Paternalisme industriel – jedna z odpovedí na sociálnu otázku

JAKUB ŠTOFANÍK*

Paternalisme Industriel – One of the Answers to Social Question

Abstract: The article pays attention to industrial paternalism as one of the models of employer-labour relations that have emerged during the 19th century. It focuses in particular on the French environment, in which industrial paternalism strongly resonated and where we can find many of its important actors. The study brings on the light its precursors and inspirations in the concept of patronage of Frédéric Le Play as well as the interactions between state, entrepreneurship, and working class. The text introduces main characteristics of this managerial approach in the historical context of the end of the 19th and first half of the 20th century with the changing nature of French industry and massive immigration of labour force. It analyses historiographic production devoted to this phenomenon and offers various ways of its interpretation.

Keywords: industrial paternalism; social question; France; historiography

DOI: 10.14712/23363525.2020.8

Proces industrializácie so sebou priniesol množstvo nových výziev a potrieb. Postavenie robotníctva, vzťahy medzi vlastními podnikmi a ich zamestnancami, zamestnancami navzájom, otázky ubytovania, vzdelávania, zdravotnej starostlivosti či podpôr rodín sa tak dostávali stále viac do popredia. Všetky tieto prvky sa pritom podieľali na mobilizácii robotníctva, ale aj na konkurenčnom boji podnikov o kvalifikovanú pracovnú silu. Tá stála v centre záujmov vlastníkov veľkých priemyselných koncernov a do značnej miery definovala schopnosť prežitia firmy. Vo francúzskom prostredí sa v priebehu 19. storočia vyvinul špecifický model vzťahov medzi vedením podnikov a robotníctvom, ktorý sa následne uplatnil aj v realite priemyselných podnikov v 20. storočí. Išlo o priemyselný paternalizmus, ktorý v období 19. a prvej polovice 20. storočia prešiel niekoľkými štádiami. Tento článok si kladie za cieľ priblížiť jednak východiská tohto modelu vzťahov, jeho významných aktérov, ako aj historiografické debaty posledných tridsiatich rokov premýšľajúce jeho definíciu i celkovú interpretáciu.

Korene a inšpirácie priemyselného paternalizmu sú naozaj mnohohvrstevnaté a niekedy až navzájom protichodné. Siahajú k úvahám politickej ekonómie 18. storočia, hlavne do prostredia fyziokratov, i k mladším inštitucionálnym štruktúram reprezentovaným Sociétés d'encouragement pour l'industrie nationale (Spoločnosť na podporu národného priemyslu). Tá vznikla v roku 1801 s jednoznačným cieľom pozdvihnúť francúzsky priemysel zaostávajúci za Anglickom v dôsledku revolučných nepokojov a vojen. Veľkú pozornosť pritom venovala nielen zavádzaniu nových technických výtvarných, ale aj správe tovární, vzťahu k robotníctvu a vzdelávaniu nastupujúcich generácií. V tejto oblasti sa Spoločnosť na podporu národného priemyslu zamerala na školy, ktoré by pripravovali na prácu samotné robotníctvo a nie

* PhDr. Jakub Štofánik, Ph.D., Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i., Gabčíkova 2362/10, 182 00 Praha 8. E-mail: stofanik@mua.cas.cz

len inžinierov a špecialistov. V úvahách o priemyselnom paternalizme boli badateľné aj inšpirácie hodnotami liberalizmu, hlavne v ponímaní privátneho angažovania sa jednotlivcov. Malo prebiehať bez toho, aby bol výrazne zapojený štát, voči ktorému boli priemyselníci silne ostražití. Nezanedbateľnú rolu hrala i filantropická tradícia ešte z prostredia aristokracie, ktorí si osvojili nové elity, ako aj silné náboženské poňatie lásky k blížnemu, charity a povinnosti voči chudobným a odkázaným členom spoločnosti [Doria 2014: 19, 27–28].

Výraznou postavou zúčastňujúcou sa debát o sociálnej otázke sa stal od polovice 19. storočia francúzsky inžinier, sociológ a ekonóm Frédéric Le Play (1806–1882). Pôvodne inžinier metalurgie sa vďaka svojim cestám a veľmi koncentrovanému štúdiu životných podmienok robotníctva profiloval nielen ako jedna zo zakladateľských osobností francúzskej sociológie a priekopník zúčastneného pozorovania, ale aj ako výrazný teoretik vzťahov medzi vedením podnikov a robotníctvom [Savoie 1994]. Vychádzal pritom z kritiky režimu manufaktúr a vo svojej práci *La Réforme Sociale en France* (Sociálna reforma vo Francúzsku) z roku 1867 predložil aj vlastné chápanie prístupu *patronage*, ktorý sa mal stať základnou formou správy pracovnej sily. Le Play chápal *patronage* ako dobrovoľné puto prospechu a náklonnosti medzi robotníkom a vlastníkom. Práve táto väzba mala nahradzovať nútené vzťahy medzi aktérmi typické ešte pre obdobie Ancien régime [Le Play 1867: 413]. *Patronage* mala predstavovať integratívny prvok – sieť vzájomných vzťahov a záväzkov medzi robotníkom a vlastníkom, ktorý prispeje k pokojnému prechodu k masívnej továrenskej výrobe [Lamanthe 2011: 69–72]. Značného vplyvu sa Le Playovi dostalo hlavne po francúzsko-pruskej vojne a potlačení Parížskej komúny, kedy si široké kruhy uvedomili naliehavosť, aktuálnosť i výbušnosť sociálnych problémov [Savoie, Cardoni 2007: 179]. Myšlienkový odkaz Le Playa v oblasti výskumu robotníckej každodennosti i spoločenských vzťahov sa následne šírili prostredníctvom jeho pokračovateľov, medzi ktorými boli akademici, ale aj riaditelia veľkých závodov ako Émile Cheysson (1836–1910) alebo Robert Pinot (1862–1926). Sociologické metódy a názory Le Playa si osvojila i katolícka cirkev, ktorá ich vtelila do vlastného formujúceho sa sociálneho učenia. Katolíci aktívni na sociálnom poli tak získali odbornú oporu proti pozitivistickej vede artikulovanú v duchu dobovej sociológie i uistenie, že charitatívne pôsobenie už nie je v podmienkach priemyselnej spoločnosti dostačujúce a v prostredí robotníctva treba vyvinúť oveľa cielenejšiu aktivitu [Štofanič 2017: 33]. Náboženské motivácie a jasný záujem o riešenie sociálnej otázky v tomto duchu mala vo Francúzsku veľká časť priemyselníkov. Popredným zástupcom tu bol Léon Harmel (1829–1915), ktorý sa z pozície veľkého textilného továrniaka zasadzoval o nové uchopenie robotníckeho bývania a aktívne sa podieľal aj na zavádzaní robotníckych sporiteľní, biblických škôl a spolkov [Gueslin 1992: 203].

Termín paternalizmus sa na rozdiel od *patronage* začal používať až v realite konca 19. storočia a bol spájaný s pomerne hanlivými konotáciami. Presadzovali ho čoraz silnejšie odborové organizácie, ktoré sa snažili zdiskreditovať konanie vlastníkov. Majiteľov tovární tak portrétovali až ako feudálnych pánov, vykonávajúcich moc na svojom léne a redukujúcich robotníkov na svojich poddaných či nevoľníkov [Noiriel 1988: 18].

Definovanie paternalizmu

Čo však definovalo paternalizmus v samotnom priemyselnom rámci? Historici venujúci sa francúzskemu priemyslu charakterizovali paternalizmus v dvoch základných

smeroch. Historička Michelle Perrot obmedzila užitie označenia paternalizmus len na podmienky, ktoré by sme našli v malých textilných fabrikách so zamestnávateľom fyzicky prítomným v továrni, vzťahmi založenými na modele rodiny a robotníctve, ktoré takýto integrujúci prístup vnímalo až ako isté privilégium. Pomery, ktoré sa takto vyvinuli medzi vlastníkom a robotníkmi, boli chápané ako prirodzené a legitímne nakoľko odkazovali k tradičným formám správy a kontroly v rurálnych spoločnostiach.

Paternalizmus však nemusí byť obmedzený len na malé rodinné podniky počínajúcej industrializácie. Ako ukázali vo svojich výskumoch Peter Stearns, či Gérard Noiriel [Stearns 1978; Noiriel 1986] paternalizmus sa veľmi dobre dokázal uplatniť aj vo veľkých baniach či oceliarských podnikoch, kde podmienky zadefinované Michelle Perrot neboli nijak naplnené. Priemyselný paternalizmus tak nebol len sériou inštitúcií, ktoré zamestnávateľ ponúkal robotníkom ako akýsi doplnok ku mzde. Vo veľkých firmách predstavoval jednoznačne manažérsku stratégiu a set techník používaných k vytvoreniu previazaných emocionálne-hierarchických väzieb. Nezanedbateľné boli aj finančné náklady na ich zavedenie a udržiavanie zo strany vlastníkov. Bývanie, penzijné fondy, poistenie, závodné obchody, školy, kostoly a nemocnice, ktoré boli súčasťou priemyselných komplexov, a snažili sa o podporu komunitného života si vyžadovali pravidelné investície. Podnikatelia do tejto oblasti investovali nemalé prostriedky. Na konci 19. storočia mali veľké spoločnosti ako Le Creusot alebo Anzin vynakladať z každých desiatich frankov zaplatených na mzdách jeden frank na vlastný sociálny systém. Pre robotníkov táto prax predstavovala akési doplnkové nemonetárne príjmy, ktoré však boli neprenosné a náležali robotníkom, len pokiaľ bol zamestnancom firmy [Reid 1985: 583].

Z chronologického hľadiska siahali počiatky uplatňovania prístupov priemyselného paternalizmu do sedemdesiatych rokov 19. storočia a jeho pomyslenou zlatou epochou bolo medzivojnové obdobie. Realita po druhej svetovej vojne následne priniesla jeho pomalý ústup na ceste k úplnému vytrateniu sa v merítke veľkých podnikov v šesťdesiatych rokoch 20. storočia [Noiriel 1988: 27]. Jednotiaci prvok predstav paternalistického prístupu v každom z týchto ponímaní zastupovalo naprieč desaťročiami silné metaforické chápanie zamestnávateľa ako otca, a celej fabriky ako rodiny. Kľúčové k pochopeniu priemyselného paternalizmu je tak nájdenie odpovede na otázku ako táto metafora funguje v podmienkach kde zamestnávateľ (vlastník) nie je jediným nadriadeným či manažérom v danom podniku [Reid 1985: 580–581].

K osvojeniu paternalistických prístupov veľkými priemyselnými koncernami došlo v podmienkach konca 19. storočia, kedy sa za Tretej republiky prudko rozvíjalo sociálne zákonodarstvo a silneli i odborové organizácie. Francúzsky priemysel bol však čoraz viac konfrontovaný s nestabilitou pracovnej sily, poklesom natality a nedostatkom kvalifikovaných robotníkov. Rozvoj železníc a prepájanie jednotlivých regiónov viedlo zároveň k zvyšujúcej sa mobilite a k vytváraniu jednotného národného trhu práce. Do hry vstupovali aj nový priemyselný aktéri v podobe celých odvetví priemyslu (chemický, strojársky, automobilový). Veľký zamestnávateľa v metalurgii či v baníctve tak museli hľadať nové cesty k udržaniu a získaniu pracovnej sily.

Gérard Noiriel, ktorý sa zameral na analýzu priemyselného paternalizmu vo veľkých železiarských a oceliarských komplexoch, upozornil na jeho tri silne charakteristické znaky. V prvom rade sa tento prístup mal snažiť odpovedať na chronický deficit pracovnej sily. O robotníctvo sa vlastníci hodlali postarať v celistvosti pričom jeho cieľom bolo

dokonca zabezpečiť ďalšiu reprodukciu pracovnej sily prostredníctvom siete zariadení od ubytovania cez školy, penzijné fondy až k nemocniciam. Takáto stabilizácia až fixácia robotníctva sa ukázala ako značne úspešná. Na prelome storočí pracovala napríklad v podniku Le Creusot jedna tretina zamestnancov dlhšie než 20 rokov a jedna osmina dokonca viac než 30 rokov. Medzi zamestnancami by sa rovnako našlo niekoľko generácií tej istej rodiny či blízke príbuzenské prepojenie. Na jednej dielni pracovali často bratrance, strýkovia či kmetovia [Reid 1985: 602]. Výrazným znakom priemyselného paternalizmu bola aj snaha o disciplináciu pracovnej sily. Tento prístup mal predstavovať akúsi ochranu pred šíriacim sa socializmom, mal zamedzovať proletarizácii robotníkov, predchádzať konfliktom a obmedzovať silu odborov i nátlaku štrajkov. Paternalizmus zároveň prichádzal s vlastnou víziou solidarity, ktorá sa formovala na linke medzi zamestnávateľom a robotníkmi a nie medzi robotníkmi navzájom [Debouzy 1988: 6–7].

Uplatňovaním prístupov priemyselného paternalizmu dochádzalo k posilňovaniu autority nielen vlastníka, ale čoraz viac i inžinierov, predákov a iných vedúcich, ktorí samotného vlastníka medzi robotníctvom sprítomňovali v každodennom továrenskom kolobehu. Rozšírenie tejto siete bolo nevyhnutné nakoľko vlastník veľkých priemyselných podnikov nedokázal byť nepretržite prítomný v samotnej továrni. Legitimita vlastníkov bola posilňovaná distribúciou pomoci v krízových obdobiach, ale aj darov, oblečenia či mäsa počas sviatkov a osláv. Závodné bývanie, školy či zdravotná starostlivosť a poistenie vytvárali celý sociálny oporný systém, ktorý bol doplnený organizovaním osláv odchodu do penzie, predávania diplomov z učňovských škôl či športovými podujatiami. Tie mali podporovať komunitného ducha, ako aj plnú oddanosť podniku. Motivácie mnohých vlastníkov vychádzali často z potreby zavŕšenia vlastného poslania, pričom veľká časť z nich akcentovala silne náboženský rozmer starostlivosti o potrebných, ako aj morálne záväzky plynúce z vlastníctva. Katolícka či kalvínska morálka tak stála vo Francúzsku za rozvojom podnikovej politiky v oblasti bývania a vzdelávania, ako i za chápaním podniku ako jednej veľkej rodiny. K rozšíreniu prístupov paternalizmu zásadne prispievali významné osobnosti z regiónov, stúpenci myšlienok Frédéric Le Playa, ktorí v snahe čeliť sporom so socialistami a robotníckym hnutím zavádzali v továrňach modely vzťahov, ktoré mali humanizovať ale zároveň aj racionalizovať celý tento priestor. Paternalistické prístupy vykazovali zároveň aj istú mieru odlišností líšili sa regionálne ako aj podľa druhu priemyslu a potrieb daného odvetvia. Dôležitú úlohu zohrávalo angažovanie sa vlastníkov v oblasti politiky. Mnohí priemyselníci zastávali súbežne i úrad starostu či boli poslancami, a tak museli zohľadňovať aj svoje politické renomé či silu slobodný volieb [Chalre 1991: 236]. Tvrdý liberalizmus konca 19. storočia podľa značnej časti vlastníkov mohol vyprovokovať socialistickú revolúciu a dlhodobá nespokojnosť robotníctva rozpútať až občiansku vojnu, podobnú udalostiam parížskej komúny, ktorá stále rezonovala v prostredí priemyselníkov ako záchvev instability a anarchie. Cieľom tak malo byť vytvorenie atmosféry vzájomnej dôvery a spokojnosti robotníctva, ktoré by si cenilo výhod poskytovaných zo strany zamestnávateľov [Chalre 1991: 308]. Odpoveď čoraz mohutnejšieho robotníckeho hnutia bola jasná, v paternalizme videli robotníci hlavne ďalší nástroj k vykorisťovaniu pracujúcich a obmedzovaniu ich vlastných slobôd.

V paternalistických snahách továrníkov sa zrkadlila aj istá nedôvera až opozícia proti štátu a silnejúcim snahám o zasahovanie a definovanie sociálnej politiky. Rozsiahle priemyselné koncerty vychádzali z predpokladu, že podmienky v podnikoch i vzťahy

k robotníctvu si musia definovať sami a ich sociálna citlivosť a vnímavosť potrieb robotníctva je dostatočná.

Výzvy priemyselného paternalizmu

Veľkou skúškou pre podniky a to čo by sme súčasným termínom označili manažment ľudských zdrojov bola vo Francúzsku situácia po prvej svetovej vojne, kedy priemyslu chýbali zásadné počty kvalifikovaných i nekvalifikovaných robotníkov. Podľa odhadov prvá svetová vojna pripravila krajinu o 3,3 milióny obyvateľov. V roku 1919, keď francúzsky priemysel zahájil svoju obnovu, mu chýbalo viac než 10 % robotníkov [Noiriel 2011: 125]. Obdobie po prvej svetovej vojne zároveň charakterizoval masívny rozvoj nových odvetví a priemyselných regiónov. V snahe o získanie kvalifikovaných robotníkov tak dochádzalo až k organizovaniu náborových výprav do starých priemyselných oblastí, kde aj vďaka paternalistickým snahám existovala veľká zásoba kvalifikovanej pracovnej sily. Paternalistický model vzťahov a sieť služieb (závodné bývanie, školy, zdravotná starostlivosť, poisťenie), podrobovaný silnej kritike zo strany odborov pred prvou svetovou vojnou tak v krízovom povojnovom období nabral pomyslený druhý dych a rozšíril sa naprieč regiónmi a typmi priemyslu. Neustratil svoje staré bašty v ťažkom priemysle či baniach a dokonca získal uplatnenie v rozvíjajúcej sa automobilovej či elektrotechnickej výrobe.

Výhody, ktoré tento prístup prinášal, však neboli rovnaké pre všetkých robotníkov. Jednalo sa o selektívnu politiku uplatňovanú voči kvalifikovaným robotníkom. Na prisťahovalcov pracujúcich vo veľkých počtoch hlavne v ťažkom priemysle a uhľoňoch baniach sa prístup priemyselného paternalizmu vzťahoval len okrajovo. Nešlo o početne zanedbateľnú skupinu. V priebehu jedného desaťročia rámcujúceho povojnovú regeneráciu a prepuknutie veľkej hospodárskej krízy (1921–1931) prišlo do Francúzska za prácou milión zahraničných robotníkov. S rodinami táto skupina predstavovala až dva milióny ľudí. V roku 1930 tvorili zahraniční robotníci až 15 % z celkového počtu robotníctva vo Francúzsku. Prichádzajúci cudzinci nachádzali prácu v ťažkých až odpudivých podmienkach, ktoré boli opustené domácimi pracovnými silami [Noiriel 2011: 133]. Cudzinci zamestnávaní ako pomocné pracovné sily boli pre veľké priemyselné podniky síce nevyhnutnosťou, nepredstavovali ale nenahraditeľný element. Vďaka racionalizácii náboru, ako aj pomoci zo strany štátu dokázali špeciálne železiarne a bane nabrať dostatok mladých, zdravých mužov z Talianska, Poľska či z Československa. Od roku 1924 bol za týmto účelom zriadený aj špeciálny úrad *Société générale d'immigration* (Všeobecná spoločnosť pre prisťahovalectvo), ktorý mal na starosť prípravu celého náboru ako aj prerozdelenie pracovnej sily do regiónov. Išlo o inštitúciu prepájajúcu vedenie podnikov a štátnu administratívu, ktorá zabezpečila bilaterálne zmluvy s jednotlivými krajinami. Svoje pobočky mala aj v Prahe a Bratislave, bratislavská sa zameriavala na nábor poľnohospodárskych síl a pražská na priemyselné robotníctvo. Všetci žiadatelia o prácu vo Francúzsku prechádzali profesnou a lekárskou prehliadkou. Konečný výber, ako aj stanovenie kvót prijatých zamestnancov však závisel na francúzskych oficiálnych úradoch a zamestnávateľských kruhoch. V priebehu rokov 1921 až 1930 za prácou do Francúzska odišlo okolo 60 000 československých občanov. K odchodu ich motivovala pomerne rozsiahla informačná kampaň, ako aj vidina lepších platových pomerov francúzskeho robotníctva. Postupne sa však aj do Československa dostávali správy o pracovných podmienkach i vzťahoch aké vládli voči pracovným

migrantom v zemi galského kohúta. Časopisy ako *Vystěhovalec* a *Československá emigrace* prinášali aj nelichotivé svedectvá o neznesiteľných pracovných podmienkach, zlom ubytovaní a nedodržiavaní zmlúv [Namont 2015: 179–182].

Príprava pracovnej sily z cudziny pritom veľké francúzske podniky nič nestála, po príchode prispievali do systému poistenia i penzijného zabezpečenia pričom ich pozícia bola extrémne neistá. Ich pracovné zmluvy sa riadili dokonca inými právnymi zásadami a mnohokrát neboli vôbec dodržiavané. Cudzinci boli pod veľmi silnou kontrolou štátnej administratívy i samotného podniku, ktoré výrazne obmedzovali ich osobné slobody. Mohli pracovať len na konkrétnom mieste a pozícii a akákoľvek zmena bola skoro nemožná [Noiriel 2011: 135]. K výhodám poskytovaným zo strany zamestnávateľa sa dostávali len veľmi zriedkavo – aj keď to boli práve oni, kto bol najviac vystavený nebezpečenstvu a nestabilite priemyselnej práce. Za prácou do Francúzska ich k tomu obvykle nesprevádzali ženy ani deti, ktoré by zatažovali systém sociálnych podpôr podniku. Vedenie spoločností tak podobným nerovným nastavením prispievalo nielen k rozštiepeniu robotníctva, ale v niektorých prípadoch dokonca priamo podporovalo vyhrotenú xenofóbiu francúzskych zamestnancov [Noiriel 2011: 138–140]. Protesty proti zamestnávaniu cudzincov, ani mnohé konflikty medzi domácimi a zahraničnými robotníkmi neboli ničím výnimočným. Ich intenzita sa zároveň stupňovala priamo úmerne s výkyvmi ekonomického cyklu a nástupom hospodárskej krízy.

Systém vzťahov, kompetencií a sociálneho zázemia nemenil len realitu robotníkov vo francúzskych továrňach a baniach, ale aj v ich rodinách, v postavení žien i výchove nasledujúcich generácií. Začiatkom 20. storočia došlo i pod vplyvom priemyselného paternalizmu k redefínícii postavenia a role žien v priemyselných regiónoch. Markantne sa vytrácala ich spätosť s poľnohospodárstvom a nutnosť zabezpečovať pre rodinu živobytie z vlastnej záhrady. Naopak novou prioritou sa stala starostlivosť o domácnosť v mestskom prostredí a správa rodinného rozpočtu. Nové potreby sa odrážali aj v náraste počtu škôl a kurzov, ktoré pripravovali gazdiné a matky na ich povinnosti. V tejto oblasti sa silne uplatnila aj katolícka cirkev často krát podporovaná vedením podnikov. Ženy mali zabezpečiť nielen všestranné fungovanie domácnosti, ale mali byť aj akýmisi strážkyňami morálnosti a rodinných financií, chrániace mužov pred krčmou a hazardom. Táto samozrejme nehonoraná práca žien však prispievala k nutnosti obmedzovania výdavkov robotníckych rodín, ako aj k rastúcej podriadenosti a závislosti robotníckych žien na ich partneroch [Noiriel 1988: 32].

Podniky presadzovali rovnako silnú rodinnú politiku podporujúcu pôrodnosť. Michelin v Clermont-Ferrand zavádzal od dvadsiatych rokov znížené nájomy pre mnohopočetné rodiny, ako aj rozpracovaný systém finančných podpôr a bonusov pri narodení dieťaťa, a následne možnosti rodinných či výživových dávok [Dumond – Gueslin 1993]. Firemné školy mali zaručiť prípravu ďalších generácií skúsenej pracovnej sily, ktorá by bola plne vžitá s organizačným systémom i firemnou kultúrou. Vzdelávanie pritom neprebiehalo len v triedach, ale aj priamo v továrni pod dohľadom skúsenejších robotníkov, ktorí boli prezentovaní ako morálne a technické vzory, či ako prototyp otcovstva. Vzdelávací systém hral zásadnú rolu aj pri príprave budúcich vedúcich robotníkov – predákov a zároveň ponúkal možnosť sociálneho výťahu pre nadané deti, ktoré mohli byť aj na náklady firmy vysielané na vysokoškolské štúdiá [Reid 1985: 603]. Silnej kontrole podliehal aj spoločenský život a voľnočasové aktivity. Športové kluby či lokálne oslavy boli financované a kontrolované zo strany vlastníkov firiem a mali za cieľ podporovať výkonnosť a spokojnosť robotníctva.

Paternalizmus vo francúzskej historiografii

Problém interpretácie priemyselného paternalizmu, jeho cieľov a nástrojov sa silne odráža i vo francúzskej historiografii venujúcej sa sociálnym, hospodárskym či politickým dejinám priemyselných oblastí. V pohľade na paternalizmus sa vykryštalizovali dva výrazné prúdy. Prvý, inšpirovaný marxistickým pohľadom a foucaultovským spôsobom interpretácie sociálnej reality, chápe paternalizmus ako disciplinárny model, založený na ideologickom klame a sledujúci presadenie absolútnej kontroly nad továrenským robotníctvom. Z marxistickej perspektívy paternalizmus spochybňuje pomer medzi triedami a paternalizmus vidí ako neprirodzenú odchýlku vo vzťahu dvoch antagonistických skupín. Paternalizmus je v tomto prípade interpretovaný ako absolútna dominancia skoro až feudálneho typu, vtlačená do kapitalistického ekonomického rámca. Paternalizmus či jeho predchodcovia tak tvoria nástroj zamestnávateľov k disciplinácii mas robotníctva, ktoré hlavne v počiatočných industrializácii nie je nijak socializované pre potreby práce v továrňach. Táto disciplinácia sa prelína s jazykom obáv o hygienické či morálne aspekty priemyselnej práce – pracovný kontakt mužov a žien, promiskuita, rozvrat rodín. Robotnícke mestčká a kolónie mali mať preto za cieľ uviazat' pracovnú silu na jednom mieste, zjednodušiť celkový dohľad i kontrolu. Zároveň mali zaručiť reprodukciu novej generácie robotníkov socializovaných prostredníctvom škôl a celkovej morálky presne pre potreby a ciele podniku. Zo závodných kolónií sa v perspektíve tohto prístupu stáva až akýsi ľudský žrebčín, zásobáreň vhodných pracovných kádrov, ktoré nemusia byť znovu a znovu obnovené migráciou [Lamanthe 2011: 28, 29]. Paternalizmus mal v tomto výklade smerovať až k úplnej strate vlastnej identity robotníctva a slepému splynutiu s daným podnikom. Robotníctvo bolo prezentované až ako pomýlená obeť systému vzdelávania a nepretržitej sociálnej kontroly vlastníkov.

Tento pohľad vysvetľujúci paternalizmus prostredníctvom disciplíny, dozoru, väznenia či kasární sa silne zrkadlil v práci *Le petit travailleur infatigable: villes-usines, habitat et intimités au XIXe siècle* (Malý neúnavný robotník, továrne mestá, bývanie a intimita v 19. storočí) [Murard – Zylberman 1976], venujúcej sa vytváraniu robotníckych kolónií. Ubytovanie v podobe akýchsi robotníckych kasární, ktoré bolo pre veľkú kritiku postupne nahradzované výstavbou robotníckych mestčiek s menšími domami, malo robotníctvo silnejšie pripútať k továrni a zabezpečiť výrobe ďalšie generácie zamestnancov. Urbanistické plány veľkých podnikov, ktoré počas niekoľkých desaťročí vystavali celé mestá na zelených lúkach, sa snažili presadiť vlastnú kontrolu nielen nad továrňou, ale aj nad každodennosťou, rodinou a voľným časom. Prístupy premýšľajúce prepájanie a vzájomné pôsobenie medzi priestorom a spoločenskou realitou sa stali pre francúzskych historikov osemdesiatych rokov značne atraktívnymi aj pod vplyvom tzv. priestorového obratu, ktorý silne rezonoval naprieč celou západnou historiografiou. Historici venujúci sa týmto presahom paternalizmu a podnikových záujmov do urbanizmu miest si zároveň uvedomovali i snahy o izoláciu robotníctva a potláčanie jeho skupinovej identity. Podobným smerom postupovali okrem spomínanej práce aj ďalší autori osemdesiatych rokov, ako aj niektoré štúdie z doby konca rokov deväťdesiatych [Ewald 1986; Frey 1995; Morice 2000].

Tendencia k rozšíreniu interpretačného rámca paternalizmu nastolilo v roku 1988 tematické číslo časopisu *Mouvement Social*, ktorého hlavnou editorkou bola Marianne Debouzy, francúzska historička venujúca sa dejinám robotníctva a americkej histórii.

Spolu s ďalšími šiestimi autormi predložili celú plejádu pohľadov na paternalizmus nie len v európskom, ale aj mimoeurópskom priestore. Debouzy upozornila, že v paternalizme sa zrkadlia aj slabosti a obavy vlastníkov voči vysokej koncentrácii robotníkov. Starostlivosť o pracovnú silu predstavuje v očiach zamestnávateľov jasnú racionalizačnú stratégiu, ktorá má zmiernovať napätie plynúce zo sociálnych nerovností priemyselných centier. Spoločne s ďalšími autormi sa tak Debouzy prihlásila k snahe otvoriť otázku vzťahov medzi triedami i špecifik robotníckej identity. Chápanie paternalizmu ako absolútnej dominancie či manipulácie robotníctva označili autori spomínaného tematického čísla *Mouvement Social* za silne stereotypné. Poukázali na to, že aj v takto nastavenom rámci vzťahom medzi zamestnávateľom a robotníkmi, disponovalo robotníctvo možnosťou protestu či vyjednávania svojich požiadaviek. Zároveň bola zdôrazňovaná obojstrannosť vzťahu medzi zamestnávateľmi a robotníkmi, kde ich pomer definuje akýsi kontrakt či zmluva, z ktorej každý z účastníkov niečo ťaží [*Debouzy 1988: 11*]. Autori tohto tematického čísla opakovane upozorňovali, že aj paternalistický model vzťahov a správy podnikov ponúkal značnú škálu voľnosti pre aktivity robotníctva, ktoré si zachovalo schopnosti reagovať a protestovať. Autorita vlastníkov bola pritom tiež vyjednávaná a podliehala premenám a tlakom zo strany štátu, samotných robotníkov i odborov.

Otázky spojené s osvojením si tohto modelu vzťahov zo strany samotných robotníkov motivovali ďalšie výskumy a úvahy francúzskej historiografie začiatku deväťdesiatych rokov. André Gueslin bol presvedčený, že ako historik musí spochybňovať nepravdepodobnú tézu, ktorá jednoliato predpokladá dlhodobé podrobenie sa robotníctva disciplináčnemu prístupu, ktorý by bol úplne proti jeho vôli [*Gueslin 1992: 205*]. Akceptovanie paternalistických prístupov malo podľa Gueslina mnoho príčin. Dalo by sa vysvetľovať jednak pretrvávajúcou tradičnou kultúrou, nespochybňovaním autorít, ako aj priestorovým rámcem veľkých podnikov, ktoré vytvárali akýsi pomyslený ostrov, ktorý sa nedal ľahko opustiť. Pripustiť treba aj výhodnosť služieb ponúkaných zo strany zamestnávateľov, ktoré mohli predstavovať istý nadštandard, robotníkom skoro nedostupný mimo daného podniku.

So začiatkom nového tisícročia sa úvahy o paternalizme a jeho podobách vteliť vo francúzskej historiografii do širších transnacionálnych debát a prác, ktoré analyzujú rôzne podoby práce či vytváranie autority šéfa [*Petit – Thévenot 2006; Cohen 2013*]. Pomyselná jedinečnosť modelu priemyselného paternalizmu sa tak zasadila do širšieho kontextu priemyselnej práce, riadenia a sociálnych dejín.

Záver

Paternalistické prístupy v sebe skrývali istú vnútornú dvojakosť a protichodnosť. Na nové podmienky veľkej priemyselnej výroby dokázali adaptovať tradičné formy kontroly, charakteristické častokrát ešte pre pred-industriálne obdobie. Ich zavádzanie prebiehalo pritom v duchu nových racionalizačných opatrení, manažérskych prístupov či zákonných úprav. Zároveň v sebe prepájali emancipačné a disciplináčne aspekty prístupu k robotníctvu. *Patronage industriel* tak predstavoval komplikovanú sieť záujmov a obojstranných záväzkov. Robotník bol presvedčený, že dobrodenie, ktoré sa mu dostáva je prepojené s prosperitou vlastníka. Ten si zároveň uvedomoval svoju lokálnu dôležitosť, ako aj význam svojich materiálnych a morálnych povinností voči zamestnancom [*Lamanthe 2011: 34–36*,

71–74]. Priemyselný paternalizmus so svojimi prístupmi a službami sa zároveň priamo podieľal na procese socializácie robotníctva a jeho adaptácii na nové podmienky priemyselnej práce a bývania v továrenských mestách. Z pracovnej sily pochádzajúcej z vidieka či cudziny tak vytváral továrenské robotníctvo [Gueslin 1992: 203–207].

Úvahy, ktoré prebiehali okolo priemyselného paternalizmu vo francúzskej historiografii môžu byť do veľkej miery bádateľskou výzvou aj pre českú a slovenskú produkciu, ktorá s rôznymi podobami paternalizmu pracuje skôr implicitne a niekedy dokonca až vágne. Akékoľvek angažovanie sa podnikateľov v oblasti ubytovania, školstva či zdravotnej starostlivosti je tak často vydávané za paternalistické chovanie bez toho, aby boli premýšľané kritéria, ciele či podoba podpory. Rozsiahla priemyselná činnosť hlavne v rámci českých zemí pritom ponúka nesmierne široký priestor k týmto úvahám v prostredí Vítkovic, Plzne, či rôznych centier textilného priemyslu. I v prípade firmy Baťa, kde sa paternalistické motívy považujú za niečo samozrejmé [Jemelka – Ševeček 2016], sme konfrontovaný s tým, že sa nad týmto pojmom ani jeho napĺňaním v špecifických podmienkach Zlína a ďalších miest nikto špeciálne nezamýšľal. Priemyselný paternalizmus a sociálne služby zabezpečované zo strany podnikov pritom môžu nabádať k množstvu rozdielnych interpretácií. Vidieť v nich môžeme predchodcu prístupov, ktoré sa rozvinuli naplno v totalitných režimoch 20. storočia, ale aj myšlienok, ktoré našli uplatnenie v súčasnom ponímaní sociálneho štátu. Ďalší pohľad podnecuje chápanie priemyselného paternalizmu ako manažérskej stratégie závislej na množstve premenných, ktorá je definovaná hlavne vzájomnou previazanosťou a závislosťou všetkých aktérov.

Aj napriek tomu, že prístupy charakteristické pre priemyselný paternalizmus sa začali z podnikov úplne vytrácať v období šesťdesiatych rokov v nadväznosti na zásadné premeny výroby, automatizáciu, posilnenie vplyvu štátu i odborov, je zaujímavé sa zamýšľať nad pokračovaním či ďalšou adaptáciou týchto modelov. Domnievam sa, že nejde len o prístup, ktorý zostáva uväznený v hospodárskych a sociálnych reáliách 19. a 20. storočia. V istých bodoch pretrval do dnešných dní. Moderné manažérske techniky sa snažia rovnako ako továrníci 19. storočia o lojálnosť zamestnancov a vzťahy založené na dôvere. Pomyslenými dedičmi priemyselného paternalizmu sú aj mnohé benefity známe z veľkých korporácií. Predstavujú tiež nemonetárne výhody, ktoré majú zabezpečiť vyššiu príťažlivosť danej spoločnosti v očiach zamestnanca a rovnako prispieť k jeho spokojnosti a zotrvaníu na pracovnej pozícii. Výhody rastú úmerne s nedostatkom vhodných adeptov na konkrétnu pracovnú pozíciu a sú kompetitívnym prvkom vyjednávania.

Podakovanie

Tento text je výsledkom standardného projektu č. 18-03921S, Sociální otázka in situ: sociální politika průmyslových podniků v českých zemích, 1879–1914, který podpořila Grantová agentura České republiky.

Literatúra

- Cohen, Yves [2013]. *Le siècle des chefs. Une histoire transnationale du commandement et de l'autorité (1890–1940)*. Paris: Éd. Amsterdam.
- Debouzy, Marianne [1988]. Permanence du paternalisme?. *Le Mouvement social* 144: 3–16.

- Doria, Corinne [2014]. Aux origines du paternalisme industriel . L'éducation industrielle dans la pensée physiocratique et dans la Société d'encouragement pour l'industrie nationale. *Les Etudes Sociales* 159: 11–28.
- Dumond, Lionel – Gueslin, André [1993]. *Michelin, les hommes du pneu: les ouvriers Michelin, à Clermont-Ferrand, de 1889 à 1940*. Paris: Editions de l'Atelier.
- Ewald, François [1986]. *L'Etat providence*. Paris: Grasset.
- Frey, Jean-Pierre [1995]. *Le rôle social du patronat: Du paternalisme à l'urbanisme*. Paris: Editions L'Harmattan.
- Gueslin, André [1992]. Le paternalisme revisité en Europe occidentale (seconde moitié du XIXe siècle, début du XXe siècle). *Genèses. Sciences sociales et histoire* 7 (1): 201–211.
- Charle, Christophe [1991]. *Histoire sociale de la France au XIXe siècle*. Paris: Le Seuil.
- Jemelka, Martin – Ševeček, Ondřej [2016]. *Tovární města Bařova koncernu: evropská kapitola globální expanze*. Praha: Academia.
- Lamanthe, Annie [2011]. *Les métamorphoses du paternalisme: histoire, actualité et dynamiques*. Paris: CNRS.
- Le Play Frédéric [1867]. *La Réforme Sociale en France*. Paris.
- Morice, Alain [2000]. *Recherches sur le paternalisme et le clientélisme contemporains: méthodes et interprétations. Anthropologie sociale et ethnologie*. Paris: Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.
- Murard, Lion – Zylberman, Patrick [1976]. *Le petit travailleur infatigable: villes-usines, habitat et intimités au XIXe siècle*. Paris: Recherches.
- Namont, Jean-Philippe [2015]. *Československá kolonie. Dějiny české a slovenské emigrace ve Francii (1914–1940)*. Praha: Academia.
- Noiriel, Gérard [1988]. Du „patronage“ au „paternalisme“: la restructuration des formes de domination de la main-d'œuvre ouvrière dans l'industrie métallurgique française. *Le Mouvement social* 144: 17–35.
- Noiriel, Gérard [(1986) 2011]. *Les ouvriers dans la société française XIXe–XXe siècle*. Paris: Éditions du Seuil.
- Petit, Héloïse – Thévenot, Nadine [2006]. *Les nouvelles frontières du travail subordonné. Approche pluridisciplinaire*. Paris: La Découverte.
- Reid, Donald [1985]. Industrial Paternalism: Discourse and Practice in Nineteenth-Century French Mining and Metallurgy, *Comparative Studies in Society and History* 27 (4): 579–607.
- Savoye, Antoine [1994]. *Les débuts de la sociologie empirique: études socio-historiques, 1830–1930*. Paris: Méridiens Klincksieck.
- Savoye, Antoine – Cardoni, Fabien [2007]. *Frédéric Le Play: parcours, audience, héritage*. Paris: École des mines de Paris.
- Stearns, Peter [1978]. *Paths to authority: the middle class and the industrial labor force in France, 1820–48*. Urbana: University of Illinois Press.
- Štofanič, Jakub [2017]. *Medzi krížom a kladivom: recepcia sociálneho myslenia v katolíckej cirkvi v prvej polovici 20. storočia*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

Jakub Štofanič, historik a vedecký pracovník Masarykova ústavu a Archivu AV ČR. Vo svojich výskumoch sa venuje sociálnym, náboženským a kultúrnym dejinám 19. a 20. storočia v komparatívnej perspektíve.

Počiatky mototuristiky na Slovensku v prvej polovici 20. storočia

MIROSLAV SABOL*

The Beginnings of Motor-tourism in Slovakia in the First Half of the 20th Century

Abstract: A car belonged to the lifestyle of only a tiny minority of people in Slovakia after the establishment of Czechoslovakia. However, the number of car aficionados grew steadily during the interwar period. This development did not diminish even during WWI, although the majority of private cars were confiscated for the army. Car users were bound by several restrictions, which significantly limited their mobility. Even the services of professional drivers were hardly helpful. The road infrastructure was utterly inadequate. The main tourist destinations, as the most perspective trip destination for drivers, were not prepared for cars. As a result, instead of a relaxing event, the care drive was often a tiresome experience.

Keywords: drivers; tourism; history; leisure time; Slovakia

DOI: 10.14712/23363525.2020.9

Úvod

Prvé automobily na území dnešného Slovenska sa objavili začiatkom 20. storočia. Ich hlavnou devízou bola rýchlosť, kvalita a nákladovosť. Ak v predmetnom období cesta dostavníkom z Viedne do Bratislavy trvala v priemere 6 hodín, autom sa takáto vzdialenosť dala prejsť za tretinový čas a to bol argument aj pre tých najzarytejších skeptikov. Jazda kočiárom bola drahá, pomalá, nepohodlná a nevykonná. Aj napriek tomu trvalo však ešte dlhú dobu kým sa automobil na Slovensku stal plnohodnotným prepravným prostriedkom, akceptovala ho verejnosť a šoféri si mohli slobodne vychutnávať pocit z jazdy a spoznávať krajinu z poza volantú. Vlastniť automobil v predmetnom období bola výsada len úzkej skupiny nadšencov. Za všetko hovorí stav vozového parku na Slovensku po vzniku ČSR, ktorý predstavoval 143 motorových vozidiel. V medzivojnovom období začalo rýchlo pribúdať domácnosti, ktoré vlastnili automobil, ale aj napriek tomu verejná mienka nevytvárala podmienky, aby jazda automobilom bola pre majiteľov pôžitkom.¹

Našlo sa však pár osobnosti, ktorí pohyb autom po krajine podsúvali verejnosti len v pozitívnom svetle. „*Načo krotiť koňa v maštali, keď ich môžem mať skrotených niekoľkých pod kapotou.*“ To bol výrok bratislavského lekára prof. Karola Kocha, ktorý bol známi nie len svojim sanatóriom, ale aj ako veľký automobilový nadšenec, ktorý na

* PhDr. Miroslav Sabol, PhD., Historický ústav SAV, Klemensova 19, 814 99 Bratislava. E-mail: miroslav.sabol@savba.sk

¹ Hallon, Ľudovít [2012]. Hospodársky vývin po vzniku ČSR a v 20. rokoch. In: Ferenčuhová, Bohumila – Zemko, Milan. *V medzivojnovom Československu 1918–1939*. Bratislava: VEDA, s. 216; Kubáček, Jiří [2007]. *Dejiny železníc na území Slovenska*. Bratislava: ŽSR, s. 15; Štemberk, Jan [2013]. Cestovný ruch a česká spoločnosť na prelomu 19. a 20. storočia. *Historická sociologie* (1): 76.

Slovensku v 20. a 30. rokoch zorganizoval niekoľko dobrodružných ciest automobilmi nie len po Slovensku, ale aj po Európe.²

V prvej polovici 20. storočia na Slovensku však platilo heslo: *Aj keď si si zaobstaral automobil, neznamená to, že si budeš na ňom bezstarostne jazdiť*. Počiatky slovenského automobilizmu sú úzko prepojené s podnikateľmi a šľachtickými kruhmi. Bolo to dané vysokou cenou automobilu, ktorá sa pred prvou svetovou vojnou stávala pre príslušníkov stredných vrstiev nedosiahnuteľná. Jedným z prvých, kto začal popularizovať motorizmus na území Slovensku, bol gróf Maximilián Mária Hardegg, ktorého volali Miki. Po otcovi rakúsky šľachtic, po matke zo slávneho rodu Erdödy. Úzko bol spätý s mestami Hlohovec a Zlaté Moravce, kde podľa záznamov už ako pätnásťročný vlastnil motocykel a predvádzal na ňom akrobatické kúsky, ktorými desil miestne ženy, do takej miery, že sa žehnali, keď po hlavnej ulici prefrčal na vrčiacej mašine okolo nich veľkou rýchlosťou. Jedným z jeho akrobatických kúskov bola jazda beztoho aby sa držal volantu a niekedy sa postavil na motocykel a tak na ňom jazdil. Zúčastňoval sa pretekov na automobiloch, kde mal mnoho priateľov z českých šľachtických rodov, napr. Lobkowiczov, Kinských a iných.³

Automobil bol najprv aj v poňatí predmetných šľachticov chápaný ako prostriedok zábavy a športu. Jazda automobilom predstavovala zážitok a pocit dobrodružstva z rachoťiaceho a dymiaceho sa stroja. Ešte dlho pretrval pohľad pre množstvo prívržencov, že osobitným zážitkom je samotne zvezenie a ani nie tak dosiahnutie cieľa cesty. Verejnosť a ani odborné kruhy nepredpokladali jeho masový rozvoj, ktorý by následne spravil dopravnú revolúciu. Automobilizmu nebolo veľmi naklonená ani verejná mienka, ktorá videla v automobile prepychový prostriedok zábavy a rozptýlenie vyšších vrstiev, ktoré bežnému človeku prináša jedine škodu a nepríjemnosti. Tento názor sa objavoval v tlači a prevážil taktiež u zástupcov verejnej moci. Objavovali sa tiež správy, že dedinčania úmyselné vodičom ukazujú zlu cestu a výnimkou nebolo ani to, že na auta lietali kamene a blato z rúk dedinskej mládeže. Veď zrazená hus alebo sliepka bola citeľnou stratou a oblak zdvíhajúceho prachu dedinskej idyle tak isto nepridal.⁴

Obmedzenia motoristov

Pohľad na motoristov sa nezmenil ani vznikom nového štátu v roku 1918. Verejná mienka individuálnym motoristom bola ešte menej naklonená ako pred vojnou. Veľká časť vtedajšej československej verejnosti vnímala individua za volantom ako snahu povyšovať sa nad ostatných a odlišovať sa. Vlastniť motorové vozidlo bolo vnímané ako určitá výsada. Väčšina obyvateľstva hľadela na automobil ako na nedemokratický dopravný prostriedok, ktorý obyvateľom nového štátu nie je vlastný. Obyvateľstvo sa v zásade rozdelilo na chodcov a automobilistov, ktorí spolu začali viesť často krát nezmieriteľný boj. Chodec bol nepriateľom automobilistu a opačne. Väčšina šoférov vnímala ako prekážku v ich jazdení

² Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. Policajne riaditeľstvo I. Bratislava (ďalej PR I. BA), k. 799, Medzinárodné motoristické podujatia.

³ SNA, f. Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska (ďalej MPS), k. 189, Sťažnosti na grofa Hardegga; Pozri bližšie: Hořejš, Miloš a kol. [2014]. *Jiří Kristián Lobkowicz. Aristokrat s duší závodníka*. Praha: Mladá fronta, 296 s.

⁴ Štemberk, Jan [2008]. *Automobilista v zajetí reality. Vývoj pravidel silničního provozu v českých zemích v první polovině 20. století*. Praha: Karolinum, s. 13; Štemberk, Jan [2010]. *Podnikání v automobilové dopravě v českých zemích v první polovině 20. století*. Praha: Karolinum, s. 12.

pravé zo strany chodcov: „Velká nedisciplinovanost chodcov velmi obťažuje automobilistovi jazdu cez mesto. Menovite naše krásne dámy rady stoja na jazdnej dráhe a nedajú sa v rozhovore rušiť ani najenergetickejším trúbením. Ilustrovanými vyhláškami a pokutami dalo by sa obecnstvo veľmi dobre k dodržiavaniu dopravných pravidiel vychovať.“ Na druhej strane chodci vnímali motoristov takto: „Robia pri jazde mestom priamo pekelný hluk ako zo strojových pušiek. Svojimi bláznivými jazdami ohrozujú slušných ľudí a násilím rozmnožujú počet odporcov ich pekelných strojov.“⁵

Keď sa podarilo záujemcom stať sa konečne majiteľmi automobilov neznamenal to, že sa budú hneď na nich bezstarostne premávať. V prvej polovici 20. storočia jazda súkromným automobilom na slovenských cestách bola striktné regulovaná. Šesť mesiacov po vzniku ČSR bolo prijaté nariadenie č. 258/1919 zb., ktoré zakazovalo prevádzku súkromných automobilov. Nariadenie sa vzťahovalo aj na motocykle a trojkolky. Trest za porušenie tohto zákazu bol pomerne vysoký, až 5000 Kč pokuty alebo 6 týždňov väzenia. Zákaz jazdy osobnými automobilmi bol zrušený v roku 1921. K určite liberalizácii jász došlo až v 30. rokoch. Upravoval ich zákon o jazde motorových vozidiel č. 81/1935 zb. Veľké zmeny v doprave prinieslo až nové štátoprávne usporiadanie po vyhlásení autonómie v roku 1938. Značne sa obmedzilo cestovanie súkromným vozidlom. Tí šoféri ktorí nadávali na množstvo nariadení z prvej republiky, začali ČSR vznikom Slovenského štátu doslova velebiť. Majitelia automobilov sa začali deliť na rovných a rovnejších. Jazdiť samozrejme mohli, iba tí „rovnejší“. Od jari 1940 dochádza k tvrdej regulácii v cestnej doprave. Prepravu súkromným vozidlom, ktoré vlastnili rodiny, sa fakticky zastavila. Ministerstvo hospodárstva vydalo 15. marca 1940 vyhlášku, kde každý vlastník motorového vozidla alebo motocykla musel požiadať o *povolenie k jazde*. Tam musel zdôvodniť, na aký konkrétny účel bude používať motocykel alebo motorové vozidlo. Vyhláška doľahla na väčšinu vlastníkov motorových vozidiel. Nevzťahovala sa však na zahraničných turistov-automobilistov, tí boli na Slovensku vítaní. Aj medzi slovenskými šoférmi sa nachádzala „elita“, ktorú povolenie k jazde príliš neobmedzovalo. Povolenky sa vydávali hlavne štátnym zamestnancom a členom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS). Najviac registrovalo ministerstvo hospodárstva žiadosti od notárov a kňazov. Najčastejšie zamietnutie dostávali robotníci, murári, maliari atd., čiže nižšia vrstva, často krátko s odôvodnením, že do práce môžu jazdiť aj na bicykli. Tí, ak vlastnili auta, mohli si ich doma tak akurát „leštiť“ a potom pokorne odovzdať vojenským úradom.⁶

Samozrejme našli sa individua, pre ktorých jazda bez povolenky bol doslova adrenalinový šport. Policajné riaditeľstvá v jednotlivých mestách doslova „poloľali“ na takýchto expertov. Strážnici pri zastavovaní motorových vozidiel v prvom rade rozhodovali, či cesta, ktorú realizuje kontrolovaný šofér je nevyhnutná alebo „luxusná“, to znamená pre vlastnú potrebu. V Bratislave, ale aj v iných väčších mestách boli niekoľkokrát do mesiaca policajné akcie zamerané na neodôvodnenie jász. Najväčší počet previnilcov bol pri rôznych športových areáloch, konkrétne v Bratislave pravidelne cez víkend, keď sa hrali futbalové zápasy Š. K. Bratislava bolo pri štadióne v priemere zaistených okolo dvadsať automobilov a motocyklov a ich majitelia boli obvinení z „luxusnej jász“. To znamenalo zadržanie

⁵ SNA, f. PR I. BA, k. 171, Z bratislavských ulíc.

⁶ Národný archív (ďalej NA), f. Ministerstvá vnútra (ďalej MV), k. 201, Povolenky na jazdu; Sabol, Miroslav [2015]. *Dejiny dopravy na Slovensku 1938–1948(1950)*. Bratislava: Prodama, s. 128–129.

dopravného prostriedku aj na niekoľko týždňov podľa počtu priestupkov a postupne znižovanie pridelených pohonných hmôt na nasledujúce mesiace. Okrem športových areálov boli často autá kontrolované pri hoteloch, reštauráciách a rôznych oddychových zónach, ako parky, nábrežia a podobne. Všetky jazdy za oddychom, relaxom a výletmi boli považované za luxusné. V Bratislave sa najviac „relaxujúcich“ motoristov zgrupovalo v lokalite Železnej studničky (vtedajší najväčší park). Tam bol neustále zadržovaný aj najväčší počet áut, k čomu prispel hlavne minister vnútra Alexander Mach, ktorý do tejto oblasti sústavne posielal zvýšený počet policajných hliadok s takýmto odôvodnením:

Pri mojich prechádzkach s manželkou badám, že na Železnú studánku chodí mnoho majiteľov aut v sprievode dámskej ale aj v mužskej spoločnosti, z čoho je zrejme, že ide o výlety dotyčných pánov. Žiadam o prísne vyšetrovanie takýchto prípadov a súčasne žiadam, aby stráž postupovala prísne a urobila na každého trestné oznámenie v smysle vyhlášky číslo 248/41, podľa ktorej sú povolené cesty nutné a odôvodnené. [...] Ukladám veliteľom všetkých oddelení, aby podriadenej im stráž dôrazne pripomenuli, aby hliadky venovali premávkam takýmto motorovým vozidlám zvýšenú pozornosť. Javi sa odôvodnené podozrenie, že motorové vozidla premávajú len z dôvodu luxusu a pohodlia. K reštauráciám a kupalištiam akiste neboli vydané povolenie na odber benzínu. Dotyční majitelia aut nech sú okamžite zaistení.

V prudérnom slovenskom prostredí pánu ministrovi paradoxne nevadili prechádzky mužov „ruka v ruke“, ale či na ne dotyční používajú auta s povolením. Na druhej strane policajné zložky boli veľmi tolerantné k používaniu aut na návštevu kostolov, ktoré spadali pod nevyhnutné cesty.⁷

Bič na zahraničných motoristov

O nič lepšie na tom nebol ani zahraničný návštevník Slovenska. Motoristov ktorí chceli napr. bližšie spoznať hlavne mesto čakalo množstvo výdavkových pasci. Nariadenia sa zo strany úradov kopili, ceny pohonných hmôt spúťali, údržba aut sa zvyšovala a milí motoristi si museli stále hlbšie a hlbšie siahať do vrecka. Pre ilustráciu v 30. rokoch prišli radnice väčších miest s niektorými „geniálnymi nariadeniami, ako vytriasť z vrecka cudzinca devizy“ v popredí bola jednoznačné bratislavská radnica. Do Bratislavy začalo prichádzať množstvo turistov – automobilových zanietencov z Viedne, ktorí si chceli na pár hodín pozrieť mesto. Hneď na hranici ich však čakal „uvítací poplatok“ 40 korún za auto tzv. daň. Ak chceli prejsť z Petržalky do Starého mesta zaplatili 10 Kč mýtny poplatok za prejazd cez most. Pri vstupe do Starého mesta ešte zaplatili potravinovú daň 1,50 Kč aj napriek tomu, že nič neskonzumovali. Mnohí, ak počuli na hranici, že ich návšteva Bratislavy vyjde na 51,50 Kč za to, že pricestovali autom, tak sa radšej otočili a odfrčali k Neziderskému jazeru.⁸ Druhým excelentným nariadením, ktoré malo pravdepodobne za cieľ už úplnú likvidáciu cestovného ruchu v hlavnom meste, bolo nevpúšťať zahranične autobusy cez hranicu. Stalo sa tradíciou, že pomaly každú nedeľu smerovalo niekoľko autobusov s výletníkmi z Viedne, Budapešti do Bratislavy. Z ich návštev profitovalo predovšetkým hostinské

⁷ SNA, f. PR I. BA, k. 805, Hospodárenie pohonnými látkami – zvyšenie dozoru Veliteľstvo oddelenia unif. Policajnej stráže Bratislava I.

⁸ Ach ten cudzinecký ruch! [1931]. *Autojournal* (5): 7–8.

živnostníctvo. Bratislavská radnica však prišla na ideu prinútiť cudzincov vysadnúť zo svojich autobusov a prestúpiť do československých vozidiel z odôvodnením, aby sa viac využívali miestne autobusy. Samozrejme, že milí návštevníci sa nenechali rušiť v svojom pohodlí a s odôvodnením, že „cestovať s rebrinákmi nebu“ vymazali Bratislavu zo svojich kulinárskych destinácií. Motoristi boli hlavne rozčarovaní z mýtnych poplatkov cez prechod Dunaja. Pravidelne sa objavovali takéto články:

Skvelé vyzerajúci a tučné vykrmení vyberači mýtného sú na zlosť všetkým automobilistom páni situácie, zadržávajú automobily a vyberajú nemilosrdne mostný poplatok, toto stredoveké zariadenie. Všetky sťažnosti a žaloby a všetky náreky automobilových a obchodných kruhov boli márne. Nič sa nespravilo, aby toto zlo bolo odstránené a obchod a priemysel musí trpieť, ako motoristi pre mostné mýto sa vyhýbajú Bratislave a obyvatelia Petržalky sa neodvážia si kúpiť nové auto, lebo sa im to nevyplatí pre vysoké mostné mýto, ktoré by museli niekoľkokrát denne platiť. Ale nevedie sa lepšie ani ostatným motoristom, lebo aj tým sady v Petržalke zostávajú nedosiahnuteľným rajom. Každý motorista si rozmyslí, aby v Au-café alebo u Liberfingera (najvychýrenejšie podniky medzivojnovej a vojnovaj Bratislavy) obedoval o 11,50 korún drahšie, len pre mostné mýto, než v meste a aj každý cudzinec, ktorý má auto, radšej sa vzdá návštevy Petržalky nech aby sa dal na našom moste oškľbať.

Bol to bič nielen na motoristov, ale aj na celkový rozvoj cestovného ruchu v hlavnom meste.⁹

Cudzinci automobilisti sa takisto sťažovali na veľmi slabé služby motoristom a to hlavne v kúpeľných mestách. Trenčianske Teplice a Piešťany ešte koncom 30. rokov nedisponovali žiadnou autodielnou. Každé kúpeľne mesto malo jednu garáž pre automobilistov s kapacitou od 8 do 10 aut. Do kúpeľných miest však prišlo denne od 60 do 80 automobilov, ktoré chceli zaparkovať v garáži, ale už nebol dostatok miesta. Motoristi sa museli modliť, aby na Slovensku nedostali defekt. „*Pri defektoch pneumatík sa tu môže automobilista dožiť zázraku, aby našiel vulkanizujúci ústav,*“ ako sa sťažovali motoristi. Ani Bratislava na tom nebola o nič lepšie. Auta sa dali garážovať v hotely Carlton a v garážach Centrál s kapacitou 60 aut, čo na hlavné mesto bolo zúfalo málo.¹⁰

Motoristoch obmedzoval aj symbol Slovenska – ovce.

Na severnom Slovensku, v oblasti našich krásnych Tatier, ktoré vďaka medzinárodne obecnosť, udomácnili sa v poslednom čase ozajstne orientálne nespôsobi na hradskej cestách. Na hlavných dopravných tepnách stretáva sa tu človek so stádami oviec, ktoré sa po nich pohodlne prechádzajú a nútia automobilistov pomaly uháňať, lebo milí pastieri stád úmyselne nepočujú húkanie automobilov a znemožňujú im predbiehanie. Následok toho je, ak len automobilista nechce vraziť do stáda, že príde k určenému cieľu s oneskorením o jednu až dve hodiny. Toto bezohľadné počínanie si pastierov stád by si mali čelníci všimnúť, lebo je ozaj nepochopiteľne, prečo sa stáda neženu domov po vedľajšej alebo po vicinálnej ceste, alebo po hradskej. Súrna náprava bola by už v záujme cudzineckého ruchu žiaduca!¹¹

Nepokojnosť motoristov sa šírila aj na poli služieb. Na čerpacích staniách sa sťažovali na menší odber pohonných látok, za aký v reáli zaplatili. V princípe tankovanie na čerpacej stanici fungovalo mechanicky, to znamenalo, že palivová zmes sa najprv načerpala do odmerného valca, z ktorého časť pohonných látok mohla pretiecť naspäť do rezervoára.

⁹ SNA, f. PR I. BA, k. 805, Nešikovne povznesenie cudzineckého ruchu.

¹⁰ Nedostačujúci servis na slovenskom vidieku [1939]. *Autojournal* (7): 5; Jančura, Mikuláš [2017]. *Osobný automobilizmus na Slovensku v rokoch 1918–1938*. Košice: UPJŠ, s. 58.

¹¹ Sťažnosti zo severného Slovenska [1939]. *Autojournal* (8): 6.

Oficiálne sa tolerovala strata 0,2 l na 5 l. Všetko záviselo od nastavení a poctivosti predávajúceho. Čerpacie stanice Apollo I.G. Farben pod nemeckou kuratelou boli známe medzi motoristami tým, že straty paliva predstavovali pri nákupe až 0,5 l na 5 l pohonnej zmesi, čo predajcom vôbec nevadilo.¹²

Osobitnou kapitolou bol stav cestnej siete. Slovenské cesty neboli na nástup motorizmu pripravené a vyhovovali potrebám poľahovej dopravy. Prevažujúce štrkové vozovky pokryté pieskom sa v období dažďov menili v pruhy blata s vyjazdenými kolajami a v dobe sucha zase zneprijemňovali život šoférom i okoloidúcich oblaky prachu, ktoré sa dvíhali za prechádzajúcim autom. Už v medzivojnovom období bol zaužívaný termín „cesty ako na Balkáne“ jednalo sa o označenie nespevnených ciest s hlbokými jamami. Aj pri výstavbe asfaltových ulíc, ktoré boli nekvalitne zhotovené sa používalo slovné spojenie „balkánska primitívna technológia“.¹³

Mizerne služby v jednotlivých zariadeniach a odliv turistov

Záujem domácich i zahraničných návštevníkov Slovenska sa sústreďoval na kúpeľne mesta a na horské oblasti. Lenže oproti medzivojnovému obdobiu cestovnému ruchu v Slovenskom štáte ruže veľmi nekvitli. Napr. vedúci riaditeľstva pre cestovný ruch v Slovenskom štáte Eugen Fodor označil rok 1940 z hľadiska cestovného ruchu ako katastrofálny. Slovensko disponovalo v predmetnom období kapacitou 61 tisíc turistických lôžok. 30 tisíc v penziónoch, hoteloch, liečebných domov, sanatóriách a chatách. Na súkromí bolo k dispozícii 31 tisíc lôžok. Celoročne priemerná obsadenosť neprekročila hranicu 15 %. Jednalo sa o najhorší výsledok od roku 1918. Kým v roku 1936 v prvom roku po hospodárskej kríze bol obrat z cestovného ruchu na Slovensku 300 mil. Kč a počet návštevníkov dosiahol 625 tisíc. V roku 1940 príjmy z cestovného ruchu boli necelých 50 mil. Ks a počet návštevníkov 190 tisíc. Prudký úbytok hostí slovenské zariadenia pocítovali predovšetkým z Čiech (Protectorátu), kde oproti roku 1936 prišlo o 80 % menej rekreatantov. Tento stav vo veľkej miere spôsobila hlúpa nacionalistická politika režimu.¹⁴

Už po vyhlásení autonómie Slovenska v roku 1938 sa niektorí „hrdí Slováci“ vyznamenali tým, že nenápadne začali z turistických lokalít vyháňať Čechov, aj napriek tomu, že títo tvorili, až 90 % všetkej klientely, či už v kúpeľov alebo v horách. Prvými krôčikmi bola výmena českých turistických plagátov vo všetkých horách za slovenské.

Po prevrate (rozumej po vzniku ČSR) Česi na Slovensko prišli s určitým plánom: počesť celé Slovensko. A tak začali sa česť plnou parou slovenské úrady, školy, česť i úrodnú slovenskú zem (Čechom dávaly zbytkové majetky, českých legionárov kolonizovali na Slovensku atď.) a všetko čo sa len dalo. Že Slovensko však nepodľahlo tomuto škrteniu slovenčiny je zásluhou slov. ľudovej strany, ktorá bezohľadnému česťeniu sekla žilou. Dobrým príkladom je takzv. Klub Československých turistov (KČST), ktorý po útulniach postavených na slovenských horách, vyvešia úradne oznamy česky. Je to mierne rečeno, bezočivosť, keďže pláky tieto sa tlačia v Prahe za slovenské peniaze, totiž za príspevky turistov Slovákov, ako členov KČST. KČST, ktorý s inými českými inštitúciami paralelne pracuje na počesť Slovenska. Jeho program je totiž počesť slovenských hôr. Upozorňujeme dobroprajne predsedníctvo KČST, aby svojím tendencióznym

¹² SNA, PR I. BA, k. 1777, Kontrola Naftaspolu. Sťažnosti šoférov na okradanie púmp.

¹³ SNA, PR I. BA, k. 578, Sťažnosti šoférov na stav vozoviek; Nestačí cesty len budovať [1931]. *Autojournal* (6): 5.

¹⁴ SNA, f. Úrad predsedníctva vlády 1939–1945 (ďalej ÚPV), k. 104, Vládne nariadenie o cestovnom ruchu.

pokračovaním nedráždilo turistov Slovákov. My Slováci žiadame predovšetkým od KČST, aby rešpektoval našu reč, aby nám neposielal „Členský průkaz“, ale „Členskú preukážku“, aby dopisoval s odborními slovenskými po slovensky, aby nedal vyvešovať po našich útulniach úradné oznamy v češtine, slovom: aby nás turistov Slovákov neprerábal násilne na Čechov. Bratov turistov však snažne prosíme, kdekoľvek nájdú český plakát, alebo akékoľvek oznámenie KČST v češtine, aby ho odstránili a zamenili slovenským. Platí to i pre nápisy pri značkovanií ciest. My, ktorí sme takmer srástli s našimi slovenskými horami, musíme zachovať aj ich slovenský ráz a nedovoliť, aby sa Tatrám a horám našim vôbec nanucoval ráz český.¹⁵

Po rozpade Československa v roku 1939 bol príchod českých turistov z Protektorátu na začiatku sťažovaný a neskôr úplne znemožnený. Ešte v roku 1938 v tatranských chatách podľa národnosti tvorili s celkového počtu turistov až 92 % Česi, 7 % Poliaci a 1 % Slováci. Vyhláškou ministra vnútra z 13. septembra 1939 bola s okamžitou platnosťou zavedená všeobecná vízová povinnosť pre všetkých cudzincov, ktorí na územie Slovenského štátu vstupovali, vystupovali alebo cez neho prechádzali. To tiež turistickému ruchu nepomohlo. Až do vypuknutia vojny proti Sovietskemu zväzu sa Slovensko snažilo získať turistov predovšetkým s neutrálnych štátov, ktorým stanovilo úľavy pri udeľovaní kúpeľných víz, ale o návale turistov z týchto lokalít sa nedalo hovoriť. Od polovice roku 1941 sa situácia začala zlepšovať a začali dominovať v slovenských rekreačných zariadeniach hostia z Ríše. Menšia túžba po cestovaní u slovenských občanov, ktorí radšej podľa niektorých hotelierov „sedeli za pecou“ v porovnaní s modernizačne vyspelejšou českou populáciou nedokázala nahradiť výpadok Čechov v horách a kúpeľoch Slovenska, preto sa neskôr slovenskí podnikatelia začali orientovať na klientelu na Balkáne. Hlavne na „ideologický spriatelene“ krajiny Chorvátsko, Bulharsko a Rumunsko. Lenže prisľuby davového turizmu smerom na Slovensko z týchto krajín boli len hmlisté.¹⁶

Keď už konečne začali turisti prichádzať prekážkou rozvoja cestovného ruchu sa stala nízka kvalita služieb a nedostatočná ubytovacia kapacita. Ako bonus bolo pre turistov žobrajúce obyvateľstvo. Kde sa pohli tam za sebou mali tlupu žobrajúcich – hlavne detí. Žobranie síce bolo trestane, ale stále sa našli jedinci, ktorým sa darilo dostať akú takú almužnu od turistov. Veľký problém riešili zo žobrajúci (hlavne rómskym obyvateľstvom) v kúpeľných mestách a vo Vysokých Tatrách. „Nie je možno trpieť, aby do Tatier dochádzajúci hostia cudzinci a turisti boli na každom kroku obťažovaní otrhanými, nečistými a špinavými cigáňmi a ich deťmi, ktoré sa hádžu pod kolesa aut.“ Rómovia však boli veľmi vynaliezaví, keď ich naháňali žandári, tvárili sa, že robia turistom sprievodcov. Dokonca tvrdili, že Tatry poznajú lepšie ako niektorí domáci a keď turistom čo to ukážu zaslúžia si odmenu, to v žiadnom prípade podľa nich nebolo žobranie.¹⁷

Keď sa turisti zbavili domácich „otravných sprievodcov“, veľkým problémom bolo najst kvalitné ubytovanie s adekvátnymi službami za prijateľnú cenu. Nie je potrebné zdôrazňovať, že milí podnikatelia veľmi radi aj niekoľko násobne všetko predražovali. Vo Vysokých Tatrách bolo k dispozícii 6900 lôžok vrátane rekreačných a liečebných podnikov. Stavalo sa bežne, že od roku 1942 kedy začali vo väčšej miere prichádzať turisti si v Tatrách nedokázali zabezpečiť ubytovanie. Nízke Tatry s rozlohou 2000 km² mali ojedinele ubytovacie

¹⁵ SNA, f. MPS, k. 176, Už češtia aj naše hory!

¹⁶ SNA, f. Úrad predsedníctva vlády 1939–1945 (ďalej ÚPV), k. 104, Vládne nariadenie o cestovnom ruchu.

¹⁷ Štátny archív Prešov, pracovisko Poprad (ďalej ŠAPO-PP), f. Okresný úrad Poprad, k.116, Ciganska otázka a cudzinecký ruch.

zariadenia s kapacitou 800 lôžok. Najkrajšie oblasti Slovenska Roháče a Liptovské Hole disponovali dvoma primitívnymi ubytovacími zariadeniami. Slovenský raj mal jednu nocľaháreň, ktorá bola zriadená na ubytovanie robotníkov majúcich stavať chatu, ku ktorej sa neprikročilo ani do konca roku 1945. Eugen Fodor, vedúci riaditeľstva pre cestovný ruch skonštatoval, že „výletníci budú mať väčší komfort, keď sa uložia na noc v maštali alebo v stodole, ako v niektorých našich penziónoch. Takýto podnikatelia v cestovnom ruchu len odpudzujú lietajúcich turistov a kazia dobre meno Slovensku.“ Pre porovnanie len samotne Krkonoše v Protektoráte disponovali kapacitou 30 tisíc turistických lôžok, bolo to dvakrát viac než celá ubytovacia kapacita v turistických ubytovniach a hoteloch na Slovensku. Karlové Vary mali kapacitu 12 tisíc lôžok, Mariánské Lázně 6 tisíc lôžok a v susedstve Vysokých Tatier Zakopané v Poľsku 35 tisíc lôžok. A tak by sa dalo pokračovať ďalej.¹⁸

Ak si turisti zabezpečili ubytovanie, vždy sa našlo niečo čo im „spríjemnilo“ pobyt hlavne v oblasti služieb. Gejza Medrický minister hospodárstva na zasadnutí vlády niekoľkokrát opakovane predkladal sťažnosti, nemeckých turistov, ktorí upozorňovali na neochotu a nevšímavosť hotelového personálu v Tatrách, Bratislave, Banskej Bystrice atď. Na Slovensku ich nečakalo žiadne privítania, otvorenie dvier na aute a vynesenie batožiny z auta:

Pôsobí veľmi špatne aj na najnenáročnejšieho hosťa, keď pri vstupe do hotelovej haly uvidíme znechutené tváre vrátnika, nosiča, boya, ktorí musia kvôli nejakému hostovi odložiť noviny, ktoré zahlbene čítali, alebo prerušiť rozhovor s chyžnou alebo slúžkou. Často unavení hostia museli dlho čakať, kým vrátnik dočíta športovú rubriku. A hosť musí konečne považovať za milosť keď sa k nemu prihovorí.

Ironicky sa to dávalo za vinu šéfovi Úradu propagandy Tidovi J. Gašparovi, ktorý neustále nabádal obyvateľstvo, aby počúvalo rozhlas a čítalo dennú tlač. Jeho propaganda, ako bolo vidieť mala pozitívnu odozvu medzi obyvateľstvom.¹⁹

Slovak nikdy nebude behať s batohom po horách

Aby vládny režim zastavil úpadok turistických stredísk, hlavne kúpeľných miest začal aktivovať domáce obyvateľstvo. Slovenský snem prijal na podnet Ministerstva hospodárstva zákon o cestovnom ruchu, ktorý kládol predovšetkým dôraz na dôslednú propagáciu turistických destinácií. Na základe predmetného zákona bolo zriadené pri ministerstve hospodárstva Riaditeľstvo pre cestovný ruch. To vytváralo nielen v mestách, ale aj v obciach, ktoré boli turistický zaujímavé tzv. miestne zbory pre cestovný ruch. Ich úlohou bolo propagovať miestny obvod prichádzajúcim turistom a to prostredníctvom letákov, ale aj iných informačných a propagačných foriem. Zákon obsahoval dokonca aj vysoké finančné sankcie, pre tých občanov, ktorý by akýmkoľvek spôsobom marili propagáciu cestovného ruchu. Napr. len za odstránenie turistických značiek aj na súkromných pozemkoch hrozila previnilcom pokuta 5000 Ks. Stávalo sa bežne, že miestne obyvateľstvo otáčalo značky, alebo ukazovalo naschvál zlým smerom, aby patrične „spríjemnilo“ pobyt

¹⁸ SNA, f. PR I. BA, k. 805, Nešikovne povznesenie cudzineckého ruchu.

¹⁹ Štátny archív Žilina so sídlom v Bytči, pracovisko Archív Liptovský Mikuláš (ďalej ŠA ZA-LM), f. KSTL Ružomberok, k. 2, Ponosy nemeckých turistov.

otravným turistom v tom ktorom regióne. Dohľad nad miestnymi zbormi cestovného ruchu mala strešná organizácia pre cestovný ruch *Slovakotour* (*Slovenská rada pre cestovný ruch*) so sídlom v Bratislave. Okrem centrály mal *Slovakotour* oblastne kancelárie v Žiline, Banskej Bystrici a Novom Smokovci. Činnosť kancelárie bola financovaná výhradne zo štátneho rozpočtu príspevky členov činili približne 3 % celkového rozpočtu.²⁰ *Slovakotour* presadzoval hlavne ubytovanie na súkromí. To využili niektorí podnikavci. V cestovnom ruchu začali podnikat ľudia, ktorí tomu absolútne nerozumeli. Svedčí o tom aj výpoveď gazdu z Dolného Kubína pred žandármi, ktorý na svojom gazdovstve ubytoval turistov z Bratislavy.

To že ich mam ubytovať mi poradili pán velebný [...] už od začiatku, keď prišli bola s nimi oštara. Nepáčila sa im posteľ, aj napriek tomu že som im vysvetlil, že u nás sa periny prezliekajú raz za mesiac, aj tak to nechceli pochopiť. Potom im smrdelo z hnojiska. Sťažovali sa, že ich je vidieť zo záchoda na celú dedinu, lebo že tam nemám dosky a padá im dážď na hlavu pre deravú strechu. Na raňajky im smrdel chlieb za cibulou, aj keď som im vysvetlil, že predtým som tým nožom síce cibuľu krájal, ale aj ho umyl. Tak isto im zapáchalo maslo. O našej izbe povedali, že ta luhovu vodu ešte nevidela. Tie ponosí ma tak dopálili, že najprv som im po papuli dal a potom z domu bičom vyplieskal [...]. Nechcem ja viacej takých panských výletníkov z Bratislavy.²¹

Zlomiť domáce obyvateľstvo, ktoré by začalo holdovať turistike a relaxovať v kúpeľných mestách sa však vládnucemu režimu nedarilo. Vznikla nová turistická organizácia *Klub slovenských turistov a lyžiarov* (*KSTL*), ktorá nahradila federálny KČST. Členská základňa však bola mizivá. V Bratislave pred vojnou bolo v KČST 1400 členov v novej organizácii sa ich zaregistrovalo ani nie 100. Vedenie *KSTL* situáciu charakterizovalo takto:

Naše slovenské časopisy i rozhlas stále nabádajú slovenské obecnstvo, aby podporovalo turistický ruch. V našom *KSTL* v Bratislave však nebadáme, že by si bratislavské slovenské obecnstvo túto výzvu vzalo k srdcu. Keď odišli Česi z Bratislavy právom sme očakávali, že sa nám prihlásia slovenskí turisti, veď prišlo do Bratislavy na stá úradníkov zo všetkých kútov Slovenska, že slovenským slovom a slovenským spevom sa budú ozývať naše Malé Karpaty. Je však zriedkavosť stretnúť v Malých Karpatoch turistu-Slováka. A preca pobyt v prírode najväčšmi upevňuje zdravie, nervy, v prírode sa osvieži každý a nadobúda novej chuti k práci i k životu. Práve úradníctvo by v prvej rade malo chodiť do prírody, veď už zo zdravotného stanoviska, najmä pri zvýšených povinnostiach v úrade potrebuje odpočinku telesného i duševného, ktoré nájde najskôr v prírode. V prírode, poznávaním, bližšieho i vzdialenejšieho okolia rastie i láska k vlasti, lebo ten miluje svoju vlasť najväčšmi, kto ju aj pozná. Naše úradníctvo však pečlivo a radšej objavuje zákutia krčmové a nie prírodné.

Dokonca aj sám predseda vlády Vojtech Tuka bol pohoršený ľahostajnosťou Slovákov k turistike keď skonštatoval: „Cudzinci často lepšie poznajú Slovensko, ako my Slováci. Často som obdivoval istého Čecha, ktorý poznal každý turistický chodníček na Slovensku, zatiaľ čo Slovák ako červík sedí doma.“²²

Na druhej strane tu bola skupina ľudí, ktorá bola oddaná turizmu bez ohľadu či tu prebiehala nejaká vojna. *KSTL* v Banskej Bystrici zorganizoval výletno-brigadnícku výpravu

²⁰ SNA, f. Úrad predsedníctva vlády 1939–1945 (ďalej ÚPV), k. 104, Vládne nariadenie o cestovnom ruchu; Jakubec, Ivan – Štemberk, Jan [2018]. *Cestovný ruch pod dohľadom Tretí riše*. Praha: Karolinum, s. 65.

²¹ ŠA ZA-LM, f. *KSTL* Ružomberok, k. 1, Ubytovanie po domoch.

²² SNA, f. Ministerstvo hospodárstva (ďalej MH), k. 176, *KSTL* výzva na členský vstup.

na Heřmanovú chatu v Smrekovici pri Liptovskej Osade. Išlo o bratskú pomoc KSTL v Ružomberku, dokonca si pojednali autobus. Nič na predmetnom výlete, alebo brigáde by nebolo podivne, ak by sa celá akcia neorganizovala 28. augusta 1944, teda deň pred vypuknutím Slovenského národného povstania. Výletníkom evidentne neprekážali hory plne vojakov. Chata sa rekonštruovala od roku 1942 a postupne ju ružomerská pobočka KSTL, ktorá bola jej správcom zveľaďovala podľa finančných možností. Brigádnický a finančne prispeli k výstavbe chaty aj pobočka KSTL v Banskej Bystrici. Koncom augusta 1944 realizovali už len dokončovacie práce v okolí chaty. Ani nie o mesiac bola chata vyrabovaná.²³

Začala prevkítať aj tzv. politická turistika. Tu organizovali mladý henlainovci z Protektorátu. Sami sa priznávali, že výsledkom ich turistiky nebude „znalosť krás krajiny“, ale tvrdá agitácia za správnu vec. Tlupy 30–40 mladých podgurážených mužov, oblečených v turistických odevoch s útočnými nožmi aké mala SA, pravidelne cez víkendy hudbou a spevom a „rykotom“ motoriek narúšali nočné ticho nemeckých obcí na Spiši a strednom Slovensku. Malo kde ich miestny víтали, skôr sa s nimi dostávali do konfliktu. Ich akcie boli takto zaznamenané:

Večer usporiadavali tak zvané programy. V krčme najprv obratne vybrané pesničky rozcitoliveli srdciach poslucháčom, potom zahraje hudba a keď už je publikum priateľskejšie a vo veselej nálade, výstupy Führer mládeže a prednesie krátku, ale psychologický veľmi účinnú prednášku: My, pražští Němci, přišli sme vás pozdravit, abychom vám připomenuli náš boj [...] atď. My sme muži zítřka [...] Potom zazneli vojenské povely uniformovaného zástupu, tlačiaceho sa v malej miestnosti. Program končil jednak agitáciou a ukázkami fyzickej zdatnosti mládeže. Na záver zaznela hudba a spev, vojenské povely a hromové trikrát heil. Obecenstvo, spočiatku tiché, vyprevádza politických turistov z nadšením. Úspech je zaručený, ide sa do druhej dediny.

O tom nadšení sa dalo polemizovať. Žandári a hostinskí na záver stále spisovali škody, ktoré im mladí Nemci spôsobili. Nadmerná konzumácia alkoholu spôsobovala ich časte pobyty v nemocniciach hlavne v zimných mesiacoch, kde im nemocničný personál liečil okrem odrenín a zlomenín aj omrzliny.²⁴

Niečo pre turistických snobov

Na druhej strane treba zdôrazniť, že na Slovensku bola aj sieť hotelov, ktorá ponúkla veľmi kvalitne služby. Tie však neboli určené pre plebs bežných smrteľníkov, ale len pre významne zahraničné návštevy. Pre náročných a hlavne solventných návštevníkov ponúkala *Slovenská hotelová spoločnosť* niekoľko luxusných hotelov po celom Slovensku. Išlo o arizované hotely po židovských majiteľov. Medzi výkvet slovenského hotelierstva patrili tieto rezorty: Hotel Metropol v Žiline, Hotel Európa v Košiciach, Hotel Tatra Trenčín, Grand Hotel Praha Vysoké Tatry. Najluxusnejším hotelom na Slovensku bol Hotelový komplex Savoy – Carlton v Bratislave porovnatelný s top zariadeniami takéhoto typu v Budapešti, Viedni a Berlíne. Tento hotelový podnik sa stal už v 19. storočí pojmom nielen v Bratislave, ale v celom Uhorsku. Na začiatku 20. storočia mal okrem vyhlásenej kaviarne, reštaurácie a kolkárne tiež kúpeľne s vodovodom, elektrické osvetlenie, garáže pre automobily,

²³ Štátny archív Žilina so sídlom v Bytči, pracovisko Archív Liptovský Mikuláš (ďalej ŠA ZA-LM), f. KSTL Ružomberok, k. 3, Pomoc KSTL z Banskej Bystrice.

²⁴ ŠAPO-PP, f. Okresný úrad Poprad, k. 133, Nemci z Protektorátu na Spiši.

telefón a vlastné kino, prvé v Bratislave. Toto všetko v iných hoteloch nebola samozrejmosť. V hoteli boli ubytovaní všetci významní návštevníci Bratislavy (F. Liszt, J. Brahms, A. G. Rubinstein, F. D. Roosevelt, T. A. Edison a údajne aj A. Einstein.). Pre majetnejších hostí slúžili veľké apartmány s kúpeľňami, dámskymi budoármi a s vyhliadkovými arkiermi. Hostia mohli relaxovať v čítarni, v spoločenských salónoch a na vyhliadkovej terase. Ponuka v segmente reštauračných služieb dosahovala špičkovú medzinárodnú úroveň. Luxusné jedálne ponúkali návštevníkom ponúkali vybraný jedálny lístok, ktorý obsahoval najrôznejšie druhy mäsa vrátane srnčej a jelenej diviny, husi, kačice, ryby, raky, slimáky, zároveň s exkluzívnymi darmi mora, ako boli lososy, humre, či sardely, široký výber syrov, či vlastné druhy zmrzliny. Servírovalo sa takmer výlučne na porceláne a striebre. Napríklad len strieborné príbory boli k dispozícii približne pre 200 hostí. Nápojový lístok obsahoval viaceré sorty vína, rôzne druhy destilátov, likérov a francúzske koňaky. Hotelová spoločnosť aj po roku 1939 ponechávali vedenie prevádzky hotelového komplexu v rukách pôvodných vlastníkov židovskej rodiny Prugerovcov. To sa stalo trňom v oku vládných kruhov a miestnych režimistov. Do konca roku 1939 hotel navštevovala tradičná bohatá židovská klientela. Vo februári 1940 vtrhli do Carltonu príslušníci Hlinkovej gardy a požadovali na podklade výnosu notárskeho úradu zákaz vstupu Židov do kaviarní. Vedenie Hotelovej spoločnosti sa postavilo proti, ale neskôr muselo zákaz podľa ustanovení protižidovskej legislatívy zaviesť. O roku 1940 vystriedala židovskú klientelu nemecká. Najvyšší predstavitelia ľudáckeho režimu v hlavnom meste osobitne venovali pozornosť otázkam výživy, uprednostňovali ho v plynulosti zásobovania a to na úkor vidieka a ostatných regiónov. Napr. v roku 1939 sa spotrebovalo v Bratislave viac ako 8,5 mil. ton mäsa, čo predstavovalo na osobu ročnú spotrebu 58 kg. Išlo o vysoký celoštátny nadpriemer, keď podľa štatistik bola celoslovenská spotreba 32 kg. V niektorých regiónoch východného Slovenska celoročná spotreba mäsa na jednu osobu nedosahovala ani 15 kg.²⁵

Práve spojenie s dobrým zásobovaním lákalo turistov do Bratislavy. Od roku 1943, keď sa začína zhoršovať zásobovacia situácia, začína prevládať tzv. jednoduchá autoturistika. Návštevníci z Viedne a hlavne nemeckí turisti prichádzali do hlavného mesta sa dobre najesť. Pre Bratislavu sa objavilo v tom období príznačné pomenovanie na miesto Pressburg – „Fressburg“ (slangový výraz pre nemecký hovoriacich návštevníkov, čo doslova znamenalo „mesto žranice, alebo hojnosti“). Nazvali ho tak nemecký hovoriaci návštevníci kde priaznivý kurz ríšskej marky ku slovenskej korune a pomerne lepšia zásobovacia situácia ako v rakúskych mestách, ktoré patrili k Tretej ríši. Rakúsko v tomto období patrilo medzi chudobné krajiny a ku koncu vojny sa tam ešte viac prehlbovala kríza v zásobovaní, takže na prvý pohľad sa mohlo zdať že Bratislava porovnaní s Viedňou je prekvitajúcim mestom. Viedenčanov na hraniciach už nečakali žiadne mýtné poplatky ako pred vojnou, ale odberne lístky na benzín.²⁶

Vláda dokonca zaviedla prvú autobusovú linku, ktorá mala povzniesť turizmus na Slovensku. Autobusová linka Viedeň – Bratislava – Topoľčany – Žarnovica – Banská Bystrica – Brezno – Poprad – Tatry – Zakopané – Krakov a späť, začala fungovať od augusta 1941. Linku prevádzkovali Slovenské železnice (SŽ) spolu s nemeckou ríšskou poštou (DRP). Dĺžka trasy predstavovala necelých 600 km. Autobusové spojenie bolo denné, s tým, že

²⁵ SNA, f. Ústredný zväz slovenského priemyslu 1921–1950 (UZSP), k. 91. Spotreba mäsa na Slovensku; f. MH, k. 189, Zákaz jedál v domácnostiach a reštauračných zariadeniach.

²⁶ SNA, f. MH, k. 189. Hotelove jedálne.

jeden deň išli autobusy SŽ a na druhý deň autobusy DRP. Autobus odchádzal každý deň z Viedne o 6:30 a 19:00 prišiel do Štrby kde bola nočná prestávka, v ceste sa pokračovalo na druhý deň o 6:50 a autobus prišiel do Krakova o 13:15. V opačnom smere odchádzal autobus o 6:40 z Krakova s príchodom o 17:10 do Banskej Bystrice, kde sa nocovalo a ráno o 7:20 sa odchádzalo smerom na Viedeň, kde bol plánovaný príchod o 17:25. Prevádzka bola zabezpečená 25 miestnymi autobusmi. Riaditeľ SŽ Ivan Viest a ministerský riaditeľ nemeckej ríšskej pošty Johannes F. Hubrig predpokladali za prvé dva mesiace prevádzky stratu 320 tisíc Ks. Na ich veľké prekvapenie linka zabezpečila do októbra 1941 čistý zisk 53 tisíc Ks, a to aj napriek vysokému cestovnému (z Viedne do Krakova predstavovalo sumu 30,80 RM / 358 Ks). Bolo to spôsobené počiatočnou turistickou euforiou. Cestovný lístok v medzinárodnej preprave platil 30 dní, spiatočný 60 dní. Cesta sa dala jedenkrát prerušiť. DRP následne chceli zaviesť ďalších 6 medzinárodných autobusových liniek cez územie Slovenska od roku 1942. SŽ však od tohto úmyslu ustúpili, pretože predpokladali aj na tomto autobusovom spoji vysokú stratovosť. Tá sa potvrdila v roku 1942, keď celkové prevádzkové náklady predstavovali 910 tisíc Ks, čistý zisk však bol iba necelých 600 tisíc Ks. Linka bola pravidelné obsadená len na úsekoch Viedeň–Bratislava a Krakov–Zakopane. Trasy, ktoré viedli cez Slovensko, práve cez turistické lokality, boli len veľmi slabo vyťažené. Najmenej cestujúcich bolo stále na úseku Banská Bystrica – Vysoké Tatry až po poľskú hranicu. Od spustenia prevádzky sa uvažovalo o niekoľkých variantoch trasy na úseku Banská Bystrica – Poprad kvôli nie veľmi dobrým cestám. Najprv linka išla cez Červenú Skalu – Slovenský raj – Hrabušice do Popradu. Po dobudovaní cesty cez Čertovicu v roku 1942 začala linka premávať cez tento horský úsek. Najproblematickejším bol úsek cesty z Tatranskej Javoriny do Zakopaného. Hlavne pri slovensko-poľských hraniciach boli cesty úzke a značne zanedbané, pričom prejazd väčších vozidiel na niektorých úsekoch nebol možný. Linku limitovalo aj zimné počasie, preto od 1. decembra do 1. mája bola doprava na tejto trase zastavená. Priemer cestujúcich cez územie Slovenska sa pohyboval okolo 6 osôb na deň. Aj napriek tomu Nemci mali záujem, aby sa táto linka udržala aj za cenu strát. Jej hlavným účelom bola doprava rekreatov z Viedne do Vysokých Tatier a Krakova. Linka fungovala len do polovice roku 1943.²⁷

V Bratislave okrem už spomínanej gastronomickej turistiky boli populárne plavby po Dunaji. Od začiatku 20. rokov začala premávať po Dunaji turistická linka Bratislava–Devín–Viedeň a späť. Po roku 1938 sa frekvencia osobnej dopravy na Dunaji tlmila. V roku 1940 bola táto vodná linka obnovená, najprv len na slovenskom úseku Bratislava–Devín, neskôr parníky priplávali do Viedne. Spočiatku sa plavby realizovali len v letných mesiacoch (od 1. mája) a i to len za priaznivého počasia. Osobná doprava do Viedne a späť začala byť čoraz viac populárna. Z Viedne bolo prepravených 4394 turistov. Lodná linka Bratislava–Devín–Viedeň a späť patrila medzi popredné turistické atrakcie v hlavnom meste, čo prispievalo na slovenskom úseku Dunaja nielen k rozvoju nákladnej, ale aj osobnej dopravy. Dunajská plavba poskytovala prenosné voľné lístky rôznym štátnym inštitúciám. Išlo predovšetkým o trasy Bratislava–Viedeň na ktorej premával parník „Franz Subert“ a Bratislava–Budapešť. Parník niesol názov „Erzsébet Kiralyne“. Medzi turistické atrakcie patrila aj najdlhšia výletná trasa na Dunaji, a to Belehrad–Viedeň a späť, so zástavkou v Bratislave. Služby turistom poskytoval moderný expresný parník „Karadjorje“, ktorý premával jedenkrát do týždňa

²⁷ Zimná prestávka na autobusovej trati Viedeň–Bratislava–Krakov [1941]. *Hospodársky denník* 1 (63): 2.

cez letnú sezónu. Prvú plavbu uskutočnil už v júni 1931. Personál na parníku bol schopný postarať sa o tisíc cestujúcich. Povestný bol „bujarými“ tanečnými zábavami. Na parníku ochotnejšie vítali pánov bez doprovodu ako manželské páry, pretože veľkú časť personálu tvorili „prívetivé“ slečny. Tieto plavby veľmi radi navštevovali aj ľudácke špičky z celého Slovenska, ale aj smotánka z Maďarska a Ríše. Zákazníci prichádzali do prístavu automobilmi a lodný personál im ich priviezol až do cieľového prístavu.²⁸

Medzi bratislavskou smotánkou a nie len ňou boli veľmi populárne poľovačky. Turisti okrem hôr a kúpeľov išli na Slovensko cielene zastreliť si na kamzíka alebo medveďa. Skoro každá štátna návšteva, predovšetkým z Ríše, končila nejakým honom. Vášnivými poľovníkmi boli aj čelní vládni predstavitelia, napr. ministri Medricky, Stano, Pružinsky, Mach, Čatloš a iní. Poľovačiek sa rad zúčastňoval aj samotný prezident Tiso. Slovensko počas vojny disponovalo 3,6 mil. ha poľovnej plochy a cena lovej zveri žijúcej na tomto území sa odhadovala na 1 mld. Ks. Nemeckí predstavitelia si pamätali Medzinárodnú loveckú výstavu v Berlíne v roku 1937, kde slovenské lovne trofeje získali 184 medaily. Dokonca muflón z okolia Malaciek sa umiestnil medzi troma najlepšími na svete. Preto cielene sa na Slovensko chodilo na menej tradičnú zver, akou boli muflóni, daniely, ale aj kamzíky. Skoro polovica ulovenej zveri končila na trhu v Nemeckej ríši. Aj napriek nízkemu počtu jarabíc a bažantov, ktorých opakovane decimovali tuhé zimy a nízkemu stavu diviacej zvere zlikvidovanej prasacím morom, pri štátnych návštevách sa na lov predmetnej zveri dávali výnimky. Vášnivým poľovníkom bol ríšsky minister dopravy Julius Dorpmüller, ten niekoľkokrát prišiel na Slovensko za účelom zaloviť si. Stále však urobil rozruch medzi ľuďmi, ktorí ho sprevádzali. Bol povestný svojou „presnou“ muškou. Nebol schopný trafiť ani medveďa na blízku vzdialenosť. Poľovníci o tom vedeli a preto sa ho snažili stále nalákať na vyššiu zver, bažantom a zajacom sa oblúkom vyhýbali. Podľa záznamov z piatich poľovačiek ríšsky minister nič nezastrelil. Naopak veľmi presnú mušku mal jeho rezortný kolega minister dopravy Július Stano, ktorý na jednej poľovačke zabil medveďa a troch kamzíkov.²⁹

Napriek zintenzívneniu snáh štátnych orgánov režimu Slovenského štátu o rozvoj cestovného ruchu a zvýšeniu jeho národohospodárskeho významu môžeme hovoriť, z hľadiska počtu návštevníkov, o úpadku turizmu cez vojnu. Väčšina Slovákov vnímala turistov a nedajbože ešte prichádzajúcich na autách veľmi negatívne. Predsedu KSTL Andreja Pitoňaka to charakterizoval presne: „Nesmieme hľadiť na cudzinca, turistu, lyžiara a vôbec návštevníka, ako na nepriateľa, alebo ako na vypínaveho pána, ktorý trávy drahý čas zbytočným chodením po kopcoch a po holiach. Nezabúdajme, že pre nás znamená cudzinec a každý návštevník prínos čerstvých, nám tak veľmi potrebných peňazí.“³⁰ Na druhej strane bola aj skupina cestovateľov-zanietencov, ktorá už čakala na koniec vojny. Až po vojne začali motoristi postupne „voľne dýchať“ a odvážili sa bez prísnych kontrol a obmedzení na krátke výlety. Situáciu v roku 1946 motoristický výletníci charakterizovali takto:

Vďaka priaznivej situácii v zásobovaní pohonnými látkami, bolo nám možné zaskočiť semtam na nejaký ten výletík – nie veľmi ďaleko – (páni z príslušného poverenictva nech si túto

²⁸ SNA, f. PR I. BA, k. 568, Rozpis plavieb Vieden–Bratislava–Budapešť; f. MDVP (nespracované), výkaz o preprave osôb v bratislavskom prístave v roku 1942.

²⁹ SNA, f. PR I. BA, k. 648, lov a výstava.

³⁰ SNA, Obchodná a priemyselná komora Banská Bystrica, k. 657, Význam turizmu pre Slovákov.

vetu nevšímajú) bez toho, žeby sme sa nemuseli báť kontrolných úradov, ktoré za vojny podľa všetkých paragrafov rýchlo skoncovaly i ten najkrajší výlet a krutou rukou pozmenily i ten najideálnejší, už dlho predtým pripravovaný a do všetkých detailoch vypracovaný, krásny plán. Chválabohu, časy, keď sa naša utiesnená motoristická duša musela prizerať nečinne a bezvládne, ako milovaný motocykel alebo osobný voz odpočívajú, alebo – nedajbože! – musí narukovať, sa už minuly!³¹

Záver

Je neodškriepiteľný fakt, že revolúciu v cestnej doprave spôsobil technický vynález cestného vozidla so spaľovacím motorom a jeho postupné rozšírenie po roku 1900. V dobe kedy sa zdalo, že dominantné postavenie železnice je neotrasiteľné a cestná doprava bude tvoriť len lokálny doplnok železničných tratí, sa objavil prvý automobil. Na Slovensku po vzniku ČSR bol automobil súčasťou života len v úzkej skupine ľudí. Počet automobilových nadšencov sa postupne rozširoval počas celého medzivojnového obdobia. Záujem o auta neopadol ani cez druhú svetovú vojnu, súkromné však boli po väčšine zhabané pre potreby armády. Motoristov zväzovalo aj množstvo direktív, ktoré bránili v slobodnom jazdení autom po celej krajine. Tak isto služby šoferov boli skôr na farchu, ako na pomoc. Cestná infraštruktúra bola v plienkach. Turistické destinácie, ktoré boli cieľom väčšiny automobilových zanietencov na motoristu-cestovateľa ani zďaleka neboli pripravené, preto sa zvyčajne stávalo, že jazda autom nebola určitým druhom relaxu, ale v mnohých prípadoch ťažkou tortúrou.

Podakovanie

Text vznikol za finančnej podpory Ministerstva kultúry ČR v rámci projektu NAKI II České století motorismu (DG18P02OVV051), ktorý v letech 2018–2022 realizujú Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Národní technické muzeum a Technické muzeum v Brně.

Bibliografia

Pramene

- NA ČR, f. Ministerstvo vnitra
 SNA, f. Ministerstvo dopravy a verejných prác 1939–1945 (nespracované)
 SNA, f. Ministerstvo hospodárstva 1939–1945
 SNA, f. Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska
 SNA, f. Policajne riaditeľstvo I. Bratislava
 SNA, f. Úrad predsedníctva vlády 1939–1945
 SNA, f. Ústredný zväz slovenského priemyslu 1921–1950
 ŠAPO-PP, f. Okresný úrad Poprad
 ŠA ZA-LM, f. KSTL Ružomberok

³¹ Lúčime sa s letom... [1946]. *Automoto* 1 (8–9): 126. Pozri bližšie: Mücke, Pavel [2017]. *Šťastnou cestu...?! Proměny politik cestování v cestovním ruchu v Československu za časů studené války (1945–1949)*. Pelhřimov: Nová tiskárna, 400 s.; Štemberk, Jan [2017]. *Pěšky, na lyžích, na kole, lodí či autem. K dějinám československé turistiky v letech 1945–1968*. Pelhřimov: Nová tiskárna, 282 s.

Autojournal, 1939
Automoto, 1946
Hospodarský denník, 1941

Literatúra

- Hallon, Ludovít [2012]. Hospodársky vývin po vzniku ČSR a v 20. rokoch. In. Ferenčuhová, Bohumila – Zemko, Milan. *V medzivojnovom Československu 1918–1939*. Bratislava: VEDA.
- Horejš, Miloš a kol. [2014]. *Jiří Kristián Lobkowicz. Aristokrat s dušou závodníka*. Praha: Mladá fronta.
- Jakubec, Ivan – Štemberk, Jan [2018]. *Cestovní ruch pod dohledem Třetí říše*. Praha: Karolinum.
- Jančura, Mikuláš [2017]. *Osobný automobilizmus na Slovensku v rokoch 1918–1938*. Košice: UPJŠ.
- Kubáček, Jiří [2007]. *Dejiny železnic na území Slovenska*. Bratislava: ŽSR.
- Mücke, Pavel [2017]. *Šťastnou cestu...?! Proměny politik cestování v cestovním ruchu v Československu za časů studené války (1945–1949)*. Pelhřimov: Nová tiskárna.
- Sabol, Miroslav [2015]. *Dejiny dopravy na Slovensku 1938–1948 (1950)*. Bratislava: Prodama.
- Štemberk, Jan [2013]. Cestovní ruch a česká společnost na přelomu 19. a 20. století. *Historická sociologie* (1): 75–88.
- Štemberk, Jan [2008]. *Automobilista v zajetí reality. Vývoj pravidel silničního provozu v českých zemích v první polovině 20. století*. Praha: Karolinum.
- Štemberk, Jan [2010]. *Podnikání v automobilové dopravě v českých zemích v první polovině 20. století*. Praha: Karolinum.
- Štemberk, Jan [2017]. *Pěšky, na lyžích, na kole, lodí či autem. K dějinám československé turistiky v letech 1945–1968*. Pelhřimov: Nová tiskárna.

Miroslav Sabol je samostatným vedeckým pracovníkom a zástupcom vedúceho Oddelenia dejín vied a techniky na Historickom ústave SAV. Externe pôsobí na Ústave hospodárskych a sociálnych dejín Filozofickej fakulty UK Praha a na Pracovišti historickej sociológie Fakulty humanitných štúdií UK Praha. Zaoberá sa dejinami hospodárstva, infraštruktúry, vedy a techniky a sociálnymi dejinami na Slovensku a v strednej Európe v prvej polovici 19. storočia a 20. storočia.

Od filozofie k historické sociologii a zpět. Rozhovor s Jóhannem Pállem Árnasonem

BOHUSLAV ŠALANDA – JIŘÍ ŠUBRT

From Philosophy to Historical Sociology and back. Interview with Jóhann Páll Árnason

Pro nás, kteří jsme vyrůstali a odborně se socializovali ve stínu železné opony, je určitým způsobem fascinující to, s jakou suverenitou se pohybuješ po světě a s jakou samozřejmostí se dokážeš napojit na intelektuální klima zemí s odlišnými kulturními a myšlenkovými tradicemi. Pokud se dnes hovoří o potřebě rozvíjet kosmopolitní orientace, pak ty a tvůj život může být v tomto směru rozhodně příkladem. Mohl bys stručně chronologicky připomenout, které země, města, odborná pracoviště a osobnosti představovaly v tvém životě významné impulzy a milníky. Co tě po odborné stránce formovalo a jakým způsobem?

Musím přiznat, že slova „kosmopolitní“ už raději nepoužívám – na přelomu století se totiž z něho stala pustá fráze (a zasloužili se o to i prominentní představitelé společenských věd). Mělo to zřejmě být něco jako progresivnější alternativa k mainstreamovému diskurzu o globalizaci, ale taková očekávání se nenaplnila, a tzv. kosmopolitní obrat v sociologii byl přelud. Od velké finanční krize a jejích dopadů (včetně „trumpifikace“, o které je dnes v anglofónním světě řeč), se ostatně o kosmopolitismu výrazně méně mluví; a když už, tak často ve velmi vágním smyslu – už jsem se vícekrát setkal s výkladem, že kosmopolitismus je, když se překračují hranice národního státu směrem k nějakému většímu celku. V tom případě by ovšem koloniální říše a totalitární režimy byly kosmopolitní.

Buď jak buď: samozřejmě si cením toho, že jsem měl možnost zblízka poznat různé intelektuální a kulturní tradice (pluralistickou orientaci, která z toho vyplývá, bych neztožnil s kosmopolitismem). Z milníků, na které se ptáte, byl ovšem pobyt v Praze v šedesátých letech daleko nejdůležitější, a to víc v důsledku celkového dění a změny politické a intelektuální atmosféry, kterou jsem tady zažil, než kvůli specifickým odborným podnětům. Na Islandu jsem vyrostl v radikálně levicovém prostředí, které se sice v mnohém od komunistických subkultur v západní Evropě lišilo (islandská socialistická strana, která vzešla ze sjednocení komunistů a levicových sociálních demokratů, měla od sovětského modelu větší odstup než standardní komunistické strany); nicméně jsem do Československa přišel s ortodoxními marxistickými názory, které jsem musel v průběhu šedesátých let dosti důkladně revidovat.

Stručně k těm dalším mezníkům. Krátký pobyt v Římě byl důležitý hlavně tím, že mi umožnil bližší kontakt s velmi specifickou a vnitřně rozrůzněnou tradicí italského marxismu, která po politických změnách, tam i jinde, upadla příliš rychle v zapomenutí – až na Gramsciho, který je však často vykládán bez patřičného ohledu na kontext. V Německu jsem strávil sedm let, nejdřív jako doktorand, pak jako stipendista Humboldtovy nadace, a posléze učil na univerzitách v Heidelbergu a Bielefeldu. Důležitá byla v první řadě konfrontace s Frankfurtskou školou; od ní jsem se v mnoha ohledech poučil, ale po studiu v Praze jsem byl příliš silně zakotven ve fenomenologizujícím marxismu, abych se mohl s frankfurtskými perspektivami ztotožnit (moje frankfurtská disertace, knižně vydaná

pod titulem *Von Marcuse zu Marx: Prolegomena zu einer dialektischen Anthropologie*, byla pokusem o kritickou recepci frankfurtských témat z fenomenologicko-marxistických pozic). Při všem odstupu bylo však jasné, že nebylo možné se s frankfurtskou školou vyrovnat, aniž bych se více věnoval sociologické tematice (v Praze jsem sociologii nestudoval, byla teprve během šedesátých let zavedena jako samostatný obor, a já jsem zůstal na filozofii). To, co jsem potom v Německu psal a přednášel, bylo na pomezí filozofie a sociologie, a nakonec jsem se v Bielefeldu habilitoval jako sociolog.

Francouzské debaty a myšlenkové proudy byly pro mne v další fázi velmi významné. Měl jsem vícero studijních pobytů v Paříži, hlavně dva dlouhé „sabbaticals“ během působení v Austrálii. Pařížská intelektuální scéna v sedmdesátých a osmdesátých letech byla ovšem velmi pestrá, a mně nešlo v první řadě o ty směry, které měly ve světě největší ohlas (Foucault, Bourdieu, poststrukturalismus atd.). Navázal jsem spíše na tradici, kterou představují Maurice Merleau-Ponty, Cornelius Castoriadis, Claude Lefort a dnes Marcel Gauchet, jehož dílo považuji za mimořádně podnětné. Kromě toho mě velmi zajímal sociolog Alain Touraine, se kterým jsem měl přímý a trvalý kontakt.

Pokud jde o Austrálii, bylo důležité už to, že jsem získal odstup od evropského kontextu a mohl tak řečeno „v závěť“ promyslet různé vlivy a náměty. K tomu bych dodal ještě dvě věci. Přijel jsem do Austrálie v době, kdy se tam velmi zdůrazňovaly vztahy s asijskými a hlavně východoasijskými zeměmi (oficiální představitelé mluvili dokonce o tom, že Austrálie se má stát součástí Asie, což se dnes už nehlásá). V tomto prostředí bylo nasnadě, abych se začal zajímat o východoasijskou problematiku; o Japonsko jsem ostatně získal zájem už v Praze, kde jsem měl přátelské vztahy s japonskými studenty, kteří byli předtím činní v radikálním studentském hnutí. V Austrálii byly lepší podmínky pro soustavnou práci v tomto směru. Navíc působil ve stejném „departmentu“ jako já Yoshio Sugimoto, autor mnoha knih o japonských tématech (a editor „Cambridge Companion to Modern Japanese Culture“). Učili jsme spolu kurz o srovnání Japonska a Západu; v knižních sériích, které řídil Sugimoto, jsem pak vydal dvě knihy o Japonsku v komparativní perspektivě. O Číně jsem méně psal, ale hodně četl a přemýšlel.

Krátce po mém příjezdu do Austrálie přestěhovali se tam čelní představitelé tzv. Budapeštské školy: Agnes Heller, její manžel Ferenc Fehér a manželé György a Maria Márkus. Od roku 1968 měli v Maďarsku vážné potíže, ale nakonec našli práci na australských univerzitách. Agnes Heller učila osm let ve stejném „departmentu“ jako já; s ní i s ostatními jsem měl úzký kontakt, a byla to velmi vítaná vazba na Střední Evropu i její tehdejší politickou problematiku.

Ptáte se na Švédsko. Se specificky švédským prostředím jsem neměl velké zkušenosti, ale dva pobyty na švédském „Institute of Advanced Studies“ (SCAS) v Uppsale, 1999–2000 a 2008, byly velmi přínosné. Tehdejší ředitel, Björn Wittrock, udělal ze SCASu jednu z nejlepších institucí svého druhu. Každý rok se tam sešla mezinárodní skupina badatelů se spřízněnými projekty; pracovní podmínky byly optimální, a diskuse intenzivní.

Jako student jsi nepochybně nějakým způsobem vnímal a prožíval atmosféru socialistického Československa na počátku 60. let. Jakou úroveň podle tebe měli ti, kteří tě tehdy na Karlově univerzitě učili. Dají se mezi tehdejšími pedagogy a intelektuály u nás najít osobnosti, které svým přehledem, invencí či originalitou, dokázaly překonat omezenost tehdejšího akademického prostředí? Byl mezi tvými učiteli či kolegy někdo, kdo ti byl obzvlášť sympatický

a na koho ses orientoval? A jak vidíš tehdejší českou intelektuální scénu s odstupem několika desetiletí dnes?

Důležitá byla ovšem celková atmosféra na filozofické fakultě, o které psalo už vícero mých generačních vrstevníků (srov. např. memoáry Zdeňka Pince). Pokud jde o učitele, byli na katedře filozofie někteří výrazní učitelé. Milan Machovec měl už v prvním ročníku přednášku o dějinách náboženství a ateismu, a vykládal tu tematiku velmi osobitým způsobem, odlišným od oficiální ideologie. Milan Sobotka byl – a ještě je – mimořádně zasvěcený znalec německého idealismu, a jeho přednášky byly pro mne dlouhodobě přínosné. Jiří Pešek zastával specifickou verzi fenomenologického marxismu, spřízněnou, ale nikoliv identickou s tou, kterou reprezentoval Karel Kosík. Školitelem mé diplomové práce byl Jaroslav Engst – skvělý člověk, v jehož seminářích se velmi dobře diskutovalo, později jeden z prvních, kteří museli v rámci normalizační čistky z fakulty odejít.

Důležitější než jiní učitelé byl ovšem Karel Kosík, který tenkrát nesměl přednášet, a jeho publikace, především *Dialektika konkrétního*, kterou jsem četl hned po jejím vydání v roce 1963. Kosíkův pokus o udržitelnou reformulaci marxismu sice už dávno nepovažuji za úspěšný; on sám se už v sedmdesátých letech od něj distancoval, a když jsem s ním mluvil při návštěvách v Praze v osmdesátých letech, nechtěl se k *Dialektice konkrétního* moc vyjádřit. Ale tenkrát působila málem jako zjevení, byl to asi můj nejsilnější čtenářský zážitek; a myslím si, že dodnes za čtení stojí. Nastolila otázky stále aktuální, i když odpovědi se teď jeví jako problematické, a otevírá pohledy na „problematiku člověka a světa“, zmíněnou v podtitulu knihy. Na určité aspekty marxovské tradice lze ještě navázat, aniž bychom tam hledali celý program nebo – chraň Bůh – systém, a takový přístup se může opírat o Kosíkovy interpretace styčných bodů mezi Marxem a Hegelem na jedné straně, fenomenologií a Heideggerem na straně druhé.

Jak se pak vyvíjely a formovaly tvoje názory dál, po té, co jsi opustil Prahu? Kterí západní intelektuálové a myslitelé byli pro tvůj další vývoj klíčoví? Čím tě např. zaujal Cornelius Castoriadis? Co z jeho filozofického myšlení bylo pro tebe inspirativní, a jak se na tyto podněty díváš dnes?

Když je řeč o západních myslitelích, musíme začít Jürgenem Habermasem. U něho jsem dělal doktorát, a dodnes jsme v kontaktu. Nemohl jsem se nikdy zotožnit s jeho základním filozofickým postojem, který je pro mne – velmi povšechně a zjednodušeně řečeno – příliš kantovský. Ale tato disonance nikdy nebránila tomu, abychom konstruktivně diskutovali, a Habermas měl pro mé pražské fenomenologicko-marxistické pozadí plně pochopení. Nebylo ovšem možné, abych se od myslitele s tak ambiciózním a promyšleným projektem nepoučil, a v každé fázi jeho díla – ať šlo o rekonstrukci historického materialismu, teorii komunikativního jednání nebo teorii demokracie – se mi zdálo smysluplné definovat vlastní koncepty (ne vždy explicitně) ve vztahu k Habermasovi.

S Castoriadisem je to jinak. Můj první kontakt s jeho dílem byl náhodný a nepřímý. Můj japonský přítel, který tenkrát pracoval u Mezinárodního svazu studentstva v Praze, přinesl z cesty do Paříže Castoriadisův text o současném kapitalismu a revolučním hnutí, který jsem četl a shledal velmi zajímavým. Šlo o Weberem inspirovanou revizi Marxovy teorie kapitalistického vývoje, spojenou však s pokusem ukázat, že revoluční perspektiva ještě dává smysl. Bylo to publikováno pod pseudonymem, jako všechny Castoriadisovy texty v té době. Neměl jsem možnost se dostat k jiným publikacím, ale tato zanechala

u mne silný dojem, což vedlo k tomu, že jsem se během prvního studijního pobytu v Paříži – v roce 1971 – blíže podíval na časopis *Socialisme ou Barbarie*, který do roku 1963 vydávala skupina kolem Castoriadis, a kde vycházely jeho texty. Pod pravým jménem začaly knižně vycházet až na podzim 1971. V roce 1975 pak vyšlo jeho hlavní dílo, *L'institution imaginaire de la société*; první část sestává z textů dříve otištěných ve zmíněném časopisu, druhá část je systematický text pozdějšího data. Tuto knihu jsem koupil krátce před odletem do Austrálie, a tam přečetl. Myslím si doposud, že tam jde o nedůkladnější kritiku marxismu vůbec, a historického materialismu zvláště, z pozic, které můžeme označit za radikálně demokratické. Podtrhl bych tři aspekty. Sociální teorie má být zakotvena v ontologii „sociálně historična“ (*le social-historique*, jak to formuloval Castoriadis); pro takovou ontologii je klíčová úloha významu na všech úrovních, od výrobního procesu až po instituce a světové názory; a významové konstelace můžeme pochopit jen tak, že vezmeme v úvahu roli kreativní imaginace, doposud nedostatečně tematizované ve filozofii i v sociologii. To neznamená, že bych neměl žádné výhrady. U veškerého Castoriadisova pojmosloví bych zdůraznil hermeneutický kontext, který on raději nechal stranou; právem mluví např. o historické kreativitě, ale představa „*creatio ex nihilo*“ (toho termínu používá) je pro mne nepřijatelná; historická kreativita je vždycky kontextuální.

Osobní kontakt s Castoriadisem jsem pak navázal během studijní dovolené, kterou jsem strávil ve Starnbergu v roce 1979 (v Max-Planck-Institutu, kde byl tenkrát Habermas ředitelem), a během pozdějších pobytů v Paříži jsem chodil do jeho seminářů. Vedle Eisenstadta (s mímž neměl žádný kontakt) měl na můj způsob uvažování nejdůležitější vliv.

Zajímalo by nás, s jakými očekáváními jsi odjížděl na univerzitu do Melbourne. Byla to patrně určitá změna povětrí. Co bys řekl jako sociolog k Austrálii. Určitě jsi ji dost procestoval. Vydal ses také na Tasmánii?

O Austrálii jsem toho moc nevěděl, když jsem se tam odstěhoval v roce 1975, takže o očekáváních se dá sotva mluvit. Šlo především o praktické ohledy: z rodinných důvodů bylo nutné najít stálé pracovní místo, a to bylo v Německu v polovině 70. let čím dál obtížnější; takže nebylo třeba dlouhého rozmýšlení, když jsem dostal tu nabídku z Austrálie. Byla to samozřejmě velká změna atmosféry, v doslovném i figurativním smyslu. Jako sociolog jsem se problematikou australské společnosti moc nezabýval (měl jsem jiné priority); *ex post* se mi zdá, že by byla stála za bližší seznámení. Její vývoj ve dvacátém století je v mnoha ohledech pozoruhodný. Interakce silného a rychle zrajícího dělnického hnutí, politicky zastoupeného labouristickou stranou, s liberálním politickým a ekonomickým zřízením měla rozhodující vliv na celý společenský život. Jiná věc, která se v Austrálii dobře vydařila, je integrace imigrantů s velmi různým etnickým pozadím. Nemyslím si však, že „multikulturalismus“ je nejhodnější výraz pro tento úspěch; Australané jsou příliš monolingvální, aby se mohlo o multikulturalismu mluvit. K tomu možno ještě dodat, že dlouho byla pro obě strany politického spektra, pravou i levou, charakteristická slepota k problémům a požadavkům původních obyvatel; ale v tom ohledu začala velká změna koncem šedesátých let minulého století, a situace je teď úplně jiná.

Na australské sociologické obci mi vadila, a dodnes vadí, že je příliš ochotná přijmout metropolitní intelektuální módy, počínaje anglosaskými odvary z francouzského myšlení (Foucault, poststrukturalismus, postkolonialismus atd.). Ale do toho se teď dál nepustím.

Ptáte se na Tasmánii. Byl jsem tam na krátké návštěvě, necelý rok před odstěhováním z Austrálie; ale to stačilo, abych získal dojem, že tento ostrov je tak trochu svět pro sebe. Kdybych byl zůstal déle v Austrálii, byl bych se rozhodně pokusil organizovat trochu delší pobyt na Tasmánii. Její koloniální dějiny byly ovšem nepěkné; tam skutečně došlo ke genocidě původního obyvatelstva. O australské pevnině se to nedá říci, i když někteří aktivisté takového výraziva používají.

Řekl bys, že se v celé tvé dosavadní badatelské činnosti a odborných orientacích projevují určité konstantní, neměnné rysy a ustálené přístupy, anebo v nich spíše převládaly názorové posuny a proměny? Došlo někdy k tomu, že ses rozhodnul revidovat některé své starší představy? A pokud ano, tak které?

Zdůraznil bych dvě dalekosáhlé proměny. Jednak tu výše zmíněnou, která se odehrála v Praze, a jejímž výsledkem byl fenomenologicky orientovaný neomarxismus, otevřený dalším podnětům. Neomarxistické stanovisko jsem zastával až do druhé poloviny sedmdesátých let. Zaujal mě Habermasův pokus o „rekonstrukci historického materialismu“, i když jsem na to chtěl jít jinak; můj pokus o alternativní rekonstrukci vyšel ve dvou dílech, ve sbornících, které vydali Axel Honneth a Hans Joas.

Druhá proměna se odehrála v prvních letech v Austrálii. Souvisela, jak už řečeno, s recepcí Castoriadisova díla, ale v neméně míře s novým a intenzivnějším čtením sociologických klasiků, hlavně Durkheima a Webera (o obou jsem přednášel). Vztah těchto myslitelů k Marxovi se mi teď jevil paradoxním: znali sice jen část jeho díla, a neznali právě ty nejzajímavější, později vydané texty, ale nicméně měli proti němu pravdu na fundamentální úrovni: je třeba uznat radikální, nejen relativní autonomii kultury (včetně náboženství) a politiky, a tím se loučíme se všemi verzemi modelu základny a nadstavby (aneb pohádky o základničce a nadstavbičce, jak psal Egon Bondy). To se vztahuje nejen na Marxe, ale i na pozdější marxovskou tradici (velmi poučná je v tom ohledu Durkheimova recenze Labriolových statí o historickém materialismu).

Multidimenzionální pojetí dějin a společnosti, s nímž od této doby pracuji, je už za hranicemi neomarxismu. To neznamená, že můžeme na Marxe zapomenout. Zůstává jedním z klasiků společenských věd, a teorie kapitalismu se bez něho neobejde, i když ji musíme od základů jinak koncipovat, než to dělal Marx v *Kapitálu* (*Grundrisse* jsou z dnešního hlediska podnětnější). Pokud jde o kapitalismus, je podle mého názoru na místě eklektický přístup, který počítá i s jinými klasiky, od Webera, Simmela a Sombarta až po Keynesa.

Co s konstantami? Snad tolik, že od šedesátých let je pro mne filozofická antropologie, široce pojatá a s náležitým důrazem na problematiku člověka a světa i na společensko-historické bytí jako kontext lidské existence, něčím na způsob rámcového paradigmatu.

Jak to například bylo s tvým zájmem o Maxe Webera. Byla to osobnost, na kterou ses orientoval od začátku, anebo jsi jeho význam pro sebe odkryl až někdy později? A pokud ano, tak v jakém kontextu? Čím je pro tebe Weberovo dílo dodnes aktuální a inspirativní? Proč by vůbec mělo být ještě dnes čteno?

Webera jsem četl už v Praze v šedesátých letech, ale nedá se říci, že bych se na něho orientoval; to přišlo až mnohem později. Ve Frankfurtu nebyl v době mého tamějšího pobytu příliš vysoko v kurzu; Habermas ho zpracoval a anektoval až mnohem později.

Systematická orientace na Webera začala až v Austrálii. O něm platí ve zvýšené míře to, co jsem výše řekl o klasicích obecně. Zvláště důsledně uplatnil pojetí společnosti jako multidimensionální konstelace navzájem provázaných faktorů; nepracoval přitom se silným, tj. přehnaně integrovaným pojmem společnosti, jak ho později formuloval Parsons na základě Durkheimových méně jednoznačných myšlenek. Weber také jako nikdo jiný dokázal integrovat sociologické a historické analýzy, a přitom soustavně pracovat na upřesnění a rozšíření pojmosloví, které je k takové kombinaci nutné. Jeho pojmová výbava se nám dnes může jevit nedostatečná, ale ukazuje se také, např. v případech jeho trojčlenné typologie panství, racionálně-legálního, tradičního a charismatického, že není lehké ji zdokonalit. A v neposlední řadě je Weber, obsahově vzato, nejdůležitějším průkopníkem srovnávací civilizací analýzy; na to upozornil Benjamin Nelson ještě před Eisenstadtem, i když Eisenstadt pak mnohem systematictěji na toto dědictví navazoval.

Uvedl bych ještě jedno weberovské téma, které se mi teď zdá obzvláště podnětné: rozlišení „životních řádů“, jak jim říkal on, neboli společensko-kulturních sfér, jak bychom dnes asi raději řekli. Tzv. „prozatímní úvaha“ (*Zwischenbetrachtung*), kterou Weber vsunul mezi studie o Číně a Indii, rozlišuje vícero takových řádů, od náboženského a politického po estetický a erotický; nevysvětluje přitom, proč používá právě této klasifikace, a nevydává ji za uzavřený seznam. Důležitější je však základní myšlenka, která prohlubuje multidimensionální koncepci společnosti a dějin: jde o sféry, kde se různým způsobem artikuluje problematika člověka a světa, které se přitom vyznačují jak vnitřními, tak i vzájemnými vztahy napětí (*Spannungsverhältnisse*). Tuto tematiku Weber nikdy systematicky nerozpracoval; když se k ní krátce vrátil, v pozdních přednáškách o politice a vědě, šlo jen o dvě sféry. Zatím se mi zdá nejslibnější koncepcí tří základních sfér: ekonomické, politické a kulturní.

K tomu budiž ještě dodáno, že teď musíme – ve světle nedokončeného, ale už velmi průkazného vydání sebraných spisů (*historisch-kritische Gesamtausgabe*) – číst Webera jinak než bylo dřív zvykem. Ukazuje se, že dílo, které zanechal, sestává z nedokončených a neúplně koordinovaných, ale nesmírně ambiciózních a originálních projektů; můžeme v první řadě rozlišit komparativně civilizací studie, na které měly ještě navázat plánované práce o islámu a západním křesťanství, a program obecně platného pojmosloví i s dělbou tématických okruhů pro společenské vědy, který je obsažen ve dvou verzích, dlouhé, rané a krátké pozdní, v textech chybně sloučených pod titulem *Wirtschaft und Gesellschaft*. V jedné fázi se vedla mezi německými sociology debata o tom, co je Weberovo hlavní dílo, sebrané stati o sociologii náboženství nebo *Wirtschaft und Gesellschaft*; teď se uznává, že ani jedno, ani druhé. Weber nezanechal žádné uzavřené hlavní dílo.

Nepochybně významná byla spolupráce se světově proslulými sociology. Třeba jak došlo k tvé spolupráci se Shmuelem N. Eisenstadtem? Jaké to byly okolnosti, a čím byla pro tebe tato spolupráce přínosná, objevná a přitažlivá? Jakým způsobem bys Eisenstadtovu osobnost charakterizoval?

Eisenstadtovým dílem jsem se zabýval už v pozdních sedmdesátých letech; bylo pro mne zajímavé jako heterodoxní varianta modernizační teorie. K přímému kontaktu došlo až později. Můj první text o Japonsku, „The modern constellation and the Japanese enigma“, vyšel ve dvou dílech v časopisu *Thesis Eleven*, se kterým jsem tenkrát spolupracoval. Časopis měl v té době velmi omezený oběh, ale Eisenstadt, který už pracoval na své velmi

obsáhlé knize o Japonsku, se někde k němu dostal (což bylo typické: měl nějakou mimořádnou schopnost „vyšťárat“ publikace relevantní pro téma, na kterém zrovna pracoval). Pak mi napsal a navrhl, abychom si pravidelně vyměňovali názory, což jsem ovšem velmi rád přijal. Byli jsme pak v pravidelném kontaktu dalších dvacet let, až do jeho smrti v roce 2010. Společně jsme organizovali konferenci o axiálním věku ve Florencii, ze které vzešel sborník *Axial Civilizations and World History* (ten byl před dvěma lety celý přeložen do čínštiny; axiální věk už byl integrován do oficiálního obrazu Číny, i Xi Jinping se na to v nějakých projevech odvolal). Naposled jsem Eisenstadta viděl na jiné konferenci o axiálním věku, kterou organizovali Robert Bellah a Hans Joas v Erfurtu v roce 2008.

Svůj civilizační obrat jsem dovršil v devadesátých letech, a přitom přijal některé klíčové aspekty Eisenstadtovy teorie, ale s modifikacemi a výhradami, které jsou patrné jak v mých publikacích o Japonsku, tak i v knize *Civilizations in Dispute*, vydané v roce 2003.

O Eisenstadtovi jako osobnosti mohu říci jen dobré. Byl velmi kolegiální, vždy otevřený kritické diskusi, a nepřestal svůj teoretický projekt konfrontovat s novými náměty a historickými poznatky. Myslím, že byl současně nejlegitimnějším a nejautonomnějším dědicem Maxe Webera; v tom duchu jsem napsal kapitolu do *Oxford Handbook of Max Weber*, která právě vychází.

V českém prostředí se objevily některé publikace věnované tematicce ság z tvého rodného Islandu? Mají tyto ságy na kulturu dnešních Islandčanů ještě nějaký vliv? Co by obecně zdůraznil v případě těchto ság historický sociolog?

O vlivu ság na dnešní islandskou kulturu se dá sotva mluvit. Určitý výklad ság měl však vliv na moderní islandský nacionalismus, který se utvářel během devatenáctého století, vyvrcholil v dvacátém, a má dodnes jistý politický vliv, ne zrovna blahodárný (jak se ukázalo v době neoliberálního jančení, 1991–2008, kdy se islandští „banksteři“ a jejich političtí mluvčí odvolávali na vikingského ducha, což skončilo jak známo velmi špatně). Tento nacionalistický výklad ság, založený na představě, že se jedná o přímé a pravdivé historické prameny, a navíc na idealizaci společnosti v nich vylíčené, byl ovšem zpochybně islandskými filology a historiky už v době mezi válkami.

Pokud jde o historicko-sociologický pohled na ságy a jejich společensko-kulturní kontext, myslím, že nejlépe ho charakterizoval vynikající islandský historik Gunnar Karlsson (v angličtině vyšla jeho kniha *Iceland's 1100 Years: History of a Marginal Society*, ale jeho nejvýznamnější dílo, o středověkém Islandu od devátého do třináctého století, nebylo do žádného jazyka přeloženo). Klíčové byly podle něho okolnosti a důsledky islandské konverze ke křesťanství v roce 1000. Bylo to, abych si vypůjčil termín z českého kontextu, něco jako sametová konverze: rozhodnuta byla na parlamentární úrovni, bez násilí a s povolením pohanských obřadů v soukromí. A nejdůležitější bylo, že přitom nepřijali jako hlavu státu norského krále, který na konverzi tlačil a rád by ji byl spojil s připojením k norskému království (ke kterému pak došlo mnohem později, v druhé polovině třináctého století). Jak to formuluje Karlsson: Krista vpustili, ale krále ne. A tento antimonarchický postoj se pak projevil i vůči „papežské monarchii“, jak středověkou církev nazývají někteří historikové. Na Islandu sice vzniklo biskupství v druhé polovině jedenáctého století, ale trvalo ještě dvě stě let, než byla tamější církev plně přizpůsobena mocenské struktuře papežství. Přitom kulturní kontakty zprostředkované církví stačily, aby Islandčané byli napojeni na renesanci dvanáctého století. V důsledku zmíněných okolností vzniklo však na Islandu

specifické kulturní rozpoložení, které mělo vícero aspektů. Proces, který americký indolog a historik Sheldon Pollock nazývá „vernacularization“, tj. přechod k psaní v místním jazyce (místo makroregionálních a více méně sakrálních jazyků, jako byli latina nebo sanskrt), se odehrál na Islandu mimořádně rychle a důsledně, a vzešla z něho narativní literatura dvanáctého a třináctého století, ke které patří i ságy o Islandánech (ty jsou nejznámější, ale existovaly vedle nich i jiné druhy ság). Projevuje se v nich – i v jiných žánrech – sekulárnější mentalita než ta, která na evropské pevnině převládla; je patrný důraz na islandskou identitu v konfrontaci s monarchickým Norskem; a také snaha o rekonstrukci pohanského kulturního světa, sice na nezaměnitelné křesťanské bázi, ale s dostatečným průnikem na to, abychom mluvili o svého druhu mezicivilizačním setkání.

K tomu by se dalo ještě leccos dodat, ale to by se sem už nevešlo. Francouzský znalec islandské literatury Régis Boyer říká, že středověcí Islandané byli zachvázeni nějakou „rage d'écriture“. Nevím, jak bych to přeložil do češtiny – není to grafomanie, to je jednoznačně negativní výraz, a Boyer to myslí pozitivně.

Před více jak deseti lety ses stal spoluzakladatelem studijního programu historické sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Jak hodnotíš dnešní stav historické sociologie tady v Praze a ve světě?

Cením si toho, že jsem mohl být u založení pracoviště historické sociologie, jednoho z velmi mála takových na světě, a doufám, že přežije jako integrální obor, i když třeba ve změněném institucionálním rámci. Co se týká celosvětových perspektiv, jsem se stavem věcí méně spokojen. Craig Calhoun, který významně přispěl k rozvoji historické sociologie, jednou – snad před nějakými třiceti lety – definoval dvě různá pojetí oboru. Historická sociologie mohla podle něho buď sloužit k celkové reorientaci sociologie, směrem k bližší spolupráci s historickými vědami, anebo se nechat „ochočit“ jako další speciální větev vedle mnoha jiných. Obávám se, že celkově vzato jednoznačně převládla druhá alternativa.

Ještě krátká poznámka ke vztahu sociologie a historie. Když se podíváme na dnešní stav obou oborů, nemůže být pochyb o tom, že historie je na tom mnohem lépe než sociologie. Vychází spousta prvotřídní historické literatury; o sociologii se nedá říci nic takového. To je empirické konstatování. Ale co se mne týče, neváhal bych jít o krok dál a akceptovat, že vůči náležitě široce pojaté a pojmově artikulované historii je sociologie v principiálně podřízeném postavení. Únik sociologů do přítomnosti, o kterém mluvil Norbert Elias, na tom nic nemění. Myslím, že tak to viděl Max Weber; ale vím, že mnozí kolegové s tím nebudou souhlasit.

V poslední době jsi mnohé překvapil svým pokusem o spojení historické sociologie s fenomenologickou filozofií? Do jaké míry lze vůbec tyto dvě – pro mnohé na první pohled dosti odlišné – perspektivy spojovat. A co lze podle tvého názoru od takové „syntézy“ očekávat. V čem to může být přínosné a obohacující?

Nejvlivnější pokus o spojení fenomenologie a sociologie, který inicioval Alfred Schütz. Navázal na Weberovy výklady o základních sociologických pojmech, počínaje jedním; tato část Weberova díla byla tenkrát považována za soběstačnější a definitivnější text, než ve skutečnosti je. V tomto kontextu ovšem nešlo o historickou sociologii – aspoň ne primárně, i když se pak vyskytly pokusy o bližší kontakt – například Robert Bellah ve svém *magnum opus* o vývoji náboženství trochu navazuje na Schützovu

fenomenologickou sociologii. Text, který mě přivedl k myšlence, že je možná fenomenologická recepcí Webera s jiné strany a s důrazem na historickou sociologii, mohu snadno identifikovat: je to předmluva k *Fenomenologii vnímání* od Merleau-Pontyho. To znamená, že jde o post-transcendentální fenomenologii, jejímž paradigmatickým představitelem byl právě Merleau-Ponty; ale do této kategorie patří také daleko větší část Patočkova díla, a v trochu rozšířeném smyslu i Cornelius Castoriadis, Claude Lefort a Hans Blumenberg – tedy myslitelé jinak velmi odlišně zaměřeni.

Ve zmíněné předmluvě píše Merleau-Ponty o civilizacích, z nichž každá je „une certaine manière de mettre en forme le monde“, tedy o významotvorném a orientujícím vztahu k světu, který se promítá do různých sfér lidského života, od interakce s přírodou přes pojetí času až po vědomí smrtelnosti; to jsou podle něho „dimenze dějin“. Tato perspektiva má evidentně styčné body s koncepcí kultury jako schopnosti dávat světu smysl a zaujmout k němu postoj, kterou naznačil Weber ve svém známém eseji o objektivitě, a která je v pozadí jeho komparativních analýz, i když jen implicitně a s větším důrazem na postoj než smysl. Zjevná je také afinita s Eisenstadtovou koncepcí ontologických či kosmologických vizí, jejichž interpretace – vždy více nebo méně sporné – strukturují a regulují hlavní „arény“ společenského života. Na tomto základě lze pak navázat na jiné fenomenologické autory; tady bych zmínil jen práce Jana Patočky, a to jak esej o nadcivilizaci (první pokus o pochopení modernity jako nové civilizace), tak i jeho ranou i pozdní filozofii dějin.

Tyto úvahy se týkají v prvé řadě civilizačně-analytického přístupu k historické sociologii. Pro ty představitele oboru, kteří jednostranně privilegují mocenské struktury a jejich dynamiku, jako například Michael Mann (jehož dílo ovšem považuji za velmi významné), bude vazba na fenomenologii méně lákavá. Existují však fenomenologicky laděné analýzy moci, kterých by se dalo v této souvislosti využít.

DOI: 10.14712/23363525.2020.10

Stopa Immanuela Wallersteina

Životy sociologů stejně jako historie sociálních systémů, které jsou předmětem jejich studia, mají své počátky i konce. Dne 31. srpna roku 2019 ve věku 88 let dotlouklo srdce zakladatele inovativního přístupu analýzy světového systému Immanuela Wallersteina [Genzlinger 2019]. Myslitel, který ač začínal svou kariéru jako specialista na Afriku, postupně dosáhl statusu jednoho z nejvýznamnějších světových sociologů. Byl představitelem generace, jejíž vzestup na akademickou scénu byl poznamenán klíčovou zkušeností studentského hnutí roku 68 [Smith 1991: 95]. Wallersteinova podpora studentského hnutí se mimo jiné odrazila v jeho díle *Universities in Turmoil: the politics of change* [Wallerstein 1969].

V úvodu ke sborníku svých klíčových textů vymezuje Wallerstein [Wallerstein, 2000: xv] hlavní témata svého intelektuálního vývoje. Popisuje svoje dospívání, kdy se vymezoval jednak proti komunistům, na kterých mu vadil stalinistický teror, tak proti sociálním demokratům, kteří neprojevovali, dle jeho názoru, dostatečný odpor zlům kapitalismu a rasové diskriminace. Formativní roli sehrála také zkušenost s McCarthyismem a samozřejmě jeho pozitivní vztah ke studentským radikálům z roku 68, kterým se odlišoval od většiny tehdejších profesorů na Kolumbijské univerzitě [Ragin et al. 1984: 279]. Zkušenost afrikanisty ho potom vedla k odmítnutí tehdy hegemonní modernizační teorie vycházející z díla Talcotta Parsonse.

Wallerstein je samozřejmě znám svým čtyřsvazkovým hlavním dílem *Modern World System*, jehož první svazek vyšel v roce 1974 [Wallerstein 1974, 1980, 1989, 2011]. Zde odmítl převažující tradici metodologického nacionalismu a navrhl považovat za základní jednotku analýzy světový kapitalistický systém, který vznikl v souvislosti se zámořskými objevy a nástupem evropské hegemonie. Tento systém je na jedné straně jedinečnou jednotkou, na druhé straně se však jeho vývoj řídí obecnými zákonitostmi. Zde se Wallerstein inspiroval moderní kosmologií, která na jedné straně považuje vesmír za jedinečný celek, singulární entitu, jejichž vývoj se však řídí obecnými přírodními zákony. Wallerstein tímto vznášá nárok, že se mu podařilo překonat novokantovské rozlišení věd na idiografické [zabývající se jedinečnými skutečnostmi, např. historie] a nomothetické, které zkoumají obecné zákonitosti [ideálním případem je moderní matematická přírodověda].

Wallerstein vznášá nárok, že jeho přístup umožňuje zkoumat historické a sociální fenomény v jejich totalitě [Wallerstein 2000: 73]. Ve shodě s tradicí 20. století používá pro tyto totální fenomény pojem sociální systém, přičemž sociální systémy dělí na mini-systémy a světové systémy. Minisystémy podle něj existovaly pouze v zahrádkářských a lovecko-sběračských společnostech. Neboť je-li takováto kmenová pospolitost ovládnuta vnější mocí, která na ni uvalí povinnost odvádět tribut, přestává takováto pospolitost reprezentovat totalitu všech ekonomických interakcí, a tudíž přestává být minisystémem. Světové

systemy pak dělí na světová impéria a světovou kapitalistickou ekonomiku [Wallerstein 2000: 74–75]. Světová impéria definuje jako velké říše předmoderní doby založené na redistributivní ekonomické formě, tedy odvádění tributu (např. Čína, Řím).

V 16. století se však zrodila nová forma totální ekonomické organizace: světová kapitalistická ekonomika. Wallerstein tvrdí, že pojmy kapitalismu a světové ekonomiky reprezentují pouze dvě strany stejné mince [Wallerstein 2000: 76]. Na rozdíl od světových impérií, nemá světová ekonomika jedno politické centrum, což umožňuje kapitalistům více flexibilně akumulovat kapitál. Světová ekonomika představuje globální formu vykořisťování, kdy země jádra bohatnou díky nerovné distribuci na úkor zemí periferie. Tyto pojmy převzal Wallerstein z teorií závislosti, které reflektovaly selhání modernizačních teorií při vysvětlení vývoje Latinské Ameriky. Wallerstein doplnil tento pojmový dualismus o pojem semiperiferie, který označuje země, které usilují o status země v jádrové oblasti světové kapitalistické ekonomiky. Existence semiperiferiálních zemí pak zajišťuje celému systému stabilitu, neboť snižuje antagonismy v rámci světového systému.

Tento pokus je možné interpretovat jako aplikaci marxismu na globální úroveň. Procesy vykořisťování se neodehrávají primárně v rámci národních států, nýbrž mají globální charakter. Také socioekonomické formace je třeba aplikovat globálně. Zde Wallerstein uvádí dva příklady. Prvním je případ latinsko-amerických zemí, které ač měly feudální formy organizace práce, byly ve skutečnosti součástí světové kapitalistické ekonomiky [Wallerstein 2000: 76]. Druhým je případ socialistických států, jejichž neúspěch vysvětluje náš autor nemožností vybudovat socialismus pouze v jedné zemi. I Sovětský svaz byl součástí kapitalistické světové ekonomiky. K žádoucí tranzici směrem k socialistické či komunistické společensko-ekonomické formaci může dojít pouze na globální úrovni. Pozoruhodné je, že v této souvislosti Wallerstein velmi oceňuje Mao Cetunga a jeho tezi, že s vítězstvím revoluce a ustavením Čínské lidové republiky třídní boj neskončil. V sovětsko-čínské roztržce tedy stojí Wallerstein na čínské straně, alespoň ve smyslu sympatií pro Maovu kritiku sovětského pokusu budovat socialismus v jedné zemi [Wallerstein 2000: 79–82].

S ohledem na fakt, že teorie světového systému není českému čtenáři neznámá [Holubec 2009], nebudeme dále představovat jednotlivé teoretické nuance, nýbrž se pokusíme stručně přestavit pozoruhodný vliv této doktríny na sociálně vědní bádání. Wallersteina je možné zasadit do kontextu intelektuálních pokusů překonat metodologický nacionalismus a ostré oborové hranice. Zde připomíná tak různorodé myslitele jako Charlese Tillyho nebo Anthony Giddense. Giddens se pokoušel překonat oborové hranice mezi sociologií, historií a geografii. Charles Tilly [Tilly 1984: 11] když vymezoval škodlivé postulaty funkcionalistické sociální vědy, tak na prvním místě jmenoval představu, že svět můžeme rozdělit do distinktních společností, z nichž každá má svou autonomní kulturu, politiku, ekonomiku a svoje autonomní zdroje sociální solidarity. Oproti funkcionalismu pak kladl důraz na překonání mezioborových hranic mezi historií a sociologií, komparativní metodu a globální studia. Podobný akcent můžeme najít i u Philipa Abramse [Abrams 1982]. Notoricky známá je recepce a kritické rozpracování konceptu světového systému u Janet Abu Lughoda, Andre Gundera Franka a Barry Gillse.¹ Bez Wallersteinova konceptu světového systému je obtížně představitelná teorie sociální revoluce Thedy Skocpol, podle které k sociálním revolucím dochází ve státech semiperiferálního charakteru v důsledku jejich

¹ Toto téma bylo v Čechách zpracováno Stanislavem Holubcem [2009: 138–170].

soutěže se zeměmi jádra [Skocpol 1979]. Skocpol však, na rozdíl od marxisty Wallersteina, klade větší důraz na geopolitické a mocenské aspekty. Nicméně Wallerstein neovlivnil pouze autory marxizující či společensko-kritické orientace.

V českém prostředí je téměř neznámý jeho vliv na autory anglické školy mezinárodních vztahů Barry Buzana a Richarda Littla, kteří odmítli jeho marxistické a ekonomizující východisko a uvažovali o světových systémech v geopolitických souvislostech [Buzan – Little 2000]. Buzan a Little konfrontovali historizující pojetí světového systému s ahistorickým pojetím mezinárodního systému v teorii Kennetha Waltze a vypracovali vlastní koncepci klasifikace typů mezinárodních systémů vyskytujících se v průběhu světových dějin. V tomto ohledu rozlišili tři základní fáze lidských dějin: 1. období od paleolitu až po vznik civilizací, které nazývají před-mezinárodním/mezistátním obdobím; 2. mnohočetné mezinárodní systémy starověkého světa; 3. globální mezinárodní systém, který vznikl univerzalizací pravidel evropské společnosti států. Makroregionální integraci chápou jako jednu z prvních forem systémové integrace jdoucí až k lovcům sběračů. Zde uvádějí příklady celoaustralských ekonomických transakcí či systému kula v Melanésii. V době starověku celý starý svět [Euroasie + Afrika] byl začleněn do jednotného systému dálkového obchodu. Nicméně starý svět nikdy nebyl geopoliticky integrován do podoby jednoho mezistátního systému. Starověká Čína a Řím byly integrovány dálkovým obchodem, nedocházelo však mezi nimi k vojenským a mocenským interakcím. Klíčovou proměnnou při analýze různých typů mezinárodních či mezistátních systémů je Buzanovi s Littlem pojem interakční kapacita. Ta udává potenciál jednotlivých politických jednotek interagovat mezi sebou. Má v sobě dimenzi nejen rozsahu možného transportu a komunikace, která byla již analyzována například klasickými geopolitickými teoriemi (Mahan – Mackinder), nýbrž i institucionálně sociální dimenzi. Potenciál interakce se například zvyšuje zavedením jednotného diplomatického jazyka, diplomatické etikety, písma či mincí. Na rozdíl od Wallersteina zdůrazňují pluralistický pohled na fungování mezinárodních systémů. Analyzují je z hlediska čtyř základních dimenzí: 1. vojensko-politické, 2. ekonomické, 3. sociální a 4. environmentální [Buzan – Little 2000: 73–74].

Samostatnou kapitolu pak představuje Wallersteinovo politické angažmá. Snad žádnému jinému historickému sociologu se nepodařilo stát se tak významnou politickou ikonou. Nutno konstatovat, že Wallerstein sám o tuto roli aktivně usiloval, nebál se otevřeně hlásit ke svému marxistickému východisku a sám otevřeně svou koncepci označoval spíše za protestní perspektivu pohledu na svět než za empirickou teorii ohledně vztahů příčiny a následku [Wallerstein 2000: xxii]. To se odráží i v rétorické formě, jakým je koncepce prezentovaná, plně apriorních apodiktických tvrzení, vyjadřujících extrémně velkou míru sebejistoty a dogmatismu. Alternativní vysvětlení jsou odsouzena nikoli testována. Předpokládá se, že teorie je potvrzována politickou zkušeností zůstale a vykořisťované periferie. Míra schematičnosti a zjednodušení perspektivy světového systému výrazně převyšuje jiné „velké teorie“: Parsonsovu teorii jednání, Luhmannovu systémovou perspektivu či Giddensovu teorii struktury. Tito autoři sice rezigovali na tvorbu teorií středního dosahu založených na falzifikačním kritériu, nicméně i při tvorbě svých rámcových „velkých teorií“ se pokoušeli, ve větší či menší míře, vypořádat s alternativními interpretacemi reality.

Wallerstein však působí dojmem, že na alternativní explanace reaguje spíše jejich ideologicko-politickým odsouzením. Věří, že alternativní explanace byly jednoduše

falzifikovány dějinami; příkladem je například jeho vyrovnání se s modernizačními teoriemi s příznačným titulem *Modernizace? Odpočívej v pokoji* [Wallerstein 2000: 106–111]. Wallerstein se zde s modernizačními teoriemi vypořádá na pěti stránkách, a to tak, že jednoduše konstatuje, „že nežijeme v modernizujícím se světě, nýbrž v kapitalistickém světě“ a že podstatu současné doby nevyjadřuje orientace na výkon, nýbrž orientace na zisk [Wallerstein 2000: 107]. Následuje pětibodová argumentace, která vypočítává nedostatky modernizačních teorií z perspektivy historického materialismu a teorie světového systému. Ta končí konstatováním, že žijeme v přechodném období, kdy očekáváme příchod světového systému založeného na socialistické společensko-ekonomické formaci. Aktéři dějin pak mohou zaujmout dvojí roli, buď se stanou racionálními aktivisty, kteří svou činností přispívají k příchodu této nové formy organizace, nebo si mohou vybrat roli zlomyslných či cynických obstruktorů progresivní změny. Příkladem těchto obstruktorů jsou například stoupenci modernizačních teorií, které slouží k odvedení pozornosti od progresivní agendy [Wallerstein 2000: 110]. Wallerstein šel dokonce tak daleko, že přisuzoval své teorii jisté predikční schopnosti. Věřil, že žijeme v přelomovém období, kdy se rozhoduje, zda bude pokračovat posilování rozporů kapitalismu nebo pokročíme v přechodu k více egalitární socialistické formě. Nicméně vývoj není jednoznačně determinován a závisí také na činnosti antisystémových aktivistů a hnutí. K otočení směru vývoje tím pozitivním egalitárně socialistickým směrem se Wallerstein pokoušel přispět svým politickým aktivismem a komentátorskou činností [video *Immanuel Wallerstein: The Global Systemic Crisis and the Struggle for a Post-Capitalist World* 2015].

S ohledem na ideologicko-politická východiska jeho díla se stěží mohou sociologové shodnout na celkovém hodnocení Wallersteinovy osobnosti. Jisté však je jedno. Po jeho díle už nikdy nebudou sociální vědy stejné jako před ním.

Marek Německý

DOI: 10.14712/23363525.2020.11

Literatura

- Abrams, Philip [1982]. *Historical Sociology*. New York: Cornell University Press.
- Abu-Lughod, Janet [1989]. *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250–1350*. Oxford: Oxford University Press.
- Buzan, Barry – Little, Richard [2000]. *International Systems in World History*. Oxford: Oxford University Press.
- Frank, Andre Gunder – Gills, Barry K. (ed.) [1996]. *The World System. Five Hundred Years or Five Thousands*. New York: Routledge.
- Genzlinger, Neil [2019]. Immanuel Wallerstein, Sociologist With Global View, Dies at 88. *The New York Times*, 10. 9. 2019. Dostupné z: <<https://www.nytimes.com/2019/09/10/books/immanuel-wallerstein-dead.html>>.
- Holubec, Stanislav [2009]. *Sociologie světových systémů. Hegemonie, centra, periférie*. Praha: SLON.
- Immanuel Wallerstein: The Global Systemic Crisis and the Struggle for a Post-Capitalist World* [video] [2015]. YouTube, 8. 6. 2015. Dostupné z: <<https://www.youtube.com/watch?v=riK3dlgusrI>>.
- Ragin, Charles – Chirot, Daniel [1984]. The World System of Immanuel Wallerstein: Sociology and Politics as History. In: Skocpol, Theda (ed.). *Visions and Methods in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 276–312.
- Skocpol, Theda [1979]. *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Smith, Denis [1991]. *The Rise of Historical Sociology*. Philadelphia: Temple University Press.
- Tilly, Charles [1984]. *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage Foundation.
- Wallerstein, Immanuel [1969]. *Universities in Turmoil: the Politics of Change*. New York: Atheneum.
- Wallerstein, Immanuel [1974]. *The Modern World System*. Vol. I: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York – London: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel [1980]. *The Modern World-System*. Vol. II: *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel [1989]. *The Modern World-System*. Vol. III: *The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840's*. San Diego: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel [2000]. *The Essential Wallerstein*. New York: The New Press.
- Wallerstein, Immanuel [2011]. *The Modern World-System*. Vol. IV: *Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. Berkeley: University of California Press.

Eva Hahnová: *Češi o Česích: dnešní spory o dějiny*. Praha: Academia, 2018, 267 s.

Jací vlastně Češi jsou? Jsme opakovaně selhávajícím národem či národem osvobozených sluhů? Nebo snad kolektivem čecháčků? Všechna tato označení, přinejmenším na první pohled, mají jedno společné. Jedná se o hanlivé charakteristiky, které působí stereotypizujícím dojmem. Historička Eva Hahnová, jejíž hlavní profesní náplň v posledních letech tvoří právě zkoumání stereotypů o Česích a českých dějinách, což mimo jiné dokládá její antologie *Od Palackého k Benešovi: Německé texty o Česích, Němcích a českých zemích* (Praha 2015) a také kniha *Dlouhé stíny předsudků. Německé a anglické stereotypy o Česích v dějinách 20. století* (Praha 2015), se tentokrát rozhodla věnovat pozornost „osočujícím stereotypům“ zaznívajícím z úst veřejně známých a ve veřejném prostoru vystupujících osobností z domácího prostředí. Je totiž přesvědčena, že podobné výroky naší společnosti nijak neprospívají, protože vytyčují „diskurzivní kontinuity referenčního rámce“ domácího veřejného prostoru, nadto polarizují českou veřejnost, ovlivňují politické dění v zemi a spoluurčují chápání identity našeho národa.

Sama autorka v osobní poznámce v úvodu své knihy upozorňuje na to, že její publikace nemá být „systematickým pojednáním pro odborníky“, nýbrž je určena čtenářům, kteří „holdují empatii a rozumu“, aby jim poskytla inspiraci k přemýšlení o českém národu a jeho minulosti. Záhy však čtenář zjistí, že pouze s uvedenými schopnostmi si nevystačí. Musí být vyzbrojen také vědomostmi přesahujícími rámec gymnaziálního studia dějepisu (alespoň pokud jde o 19. a 20. století v dějinách Evropy a Čech), pochopením toho, jakým způsobem zkoumají svůj předmět studia historie a filozofie (případně sociologie) a seznámit se alespoň s některými texty autorů, o kterých autorka píše, z nichž cituje a ke kterým poskytuje analýzu textu a použitého jazyka. Tím ovšem nemíním naznačovat, že by kniha byla psána příliš složitým a výhradně odborným jazykem.

Publikace je rozdělena, nebudu-li zmiňovat úvod a závěr, celkem do šesti kapitol. První z nich nazvaná *V galerii nářků* čtenáře

seznamuje s některými výroky, jež zazněly v českém veřejném prostoru přímo z úst či prostřednictvím textů politiků, publicistů, akademiků a spisovatelů a které Eva Hahnová řadí k oněm hanlivým a stereotypizujícím označením českého národa. Především se snaží kriticky poukázat na důvody, proč by neměly být brány jako skutečný a zobecňující popis vlastností Čechů. Veškeré výroky jsou přitom dobře dohledatelné na Internetu, na což autorka sama poukazuje hned na začátku knihy. Hahnová právě taková stereotypní prohlášení považuje za součást dnešních sporů o české dějiny, jedná se ostatně o podtitul recenzované publikace, které by se zjednodušeně daly charakterizovat (autorčinými slovy) jako „spory mezi hlasy volajícími po jakémsi duchovním uzdravení národa a protesty proti přepisování dějin“. Hahnová vidí hlavní problém v nekritickém přístupu k patočkovským stereotypům o Česích, jež byly bez dostatečné reflexe přejaty z obsáhlé publikace *Češi v dějinách nové doby*, sepsané politologem Petrem Pithartem, psychologem Petrem Příhodou a historikem Milanem Otáhalem pod pseudonymem Podiven (Praha 2003). Nejde však pouze o málo kritické přebírání patočkovských obrazů českých dějin, ale rovněž o další variace na ně a vytváření stereotypů nových. Velmi rozporuplné reakce na uvedenou knihu stály přímo u zrodu oněch dnešních sporů o české dějiny, jak Eva Hahnová ukazuje ve třetí kapitole *U kolébky nové kapitoly sporů o dějiny*. Kde se ale vzaly již několikrát zmíněné „patočkovské stereotypy“? O tom pojednává další kapitola s názvem *Obrazy z pera Jana Patočky*. Jan Patočka, filozof fenomenologického ražení, po sobě zanechal obsáhlý archiv, jenž byl po roce 1989 postupně v několika svazcích vydáván jeho studenty (viz Ivan Chvatík. *Dějiny archivu Jana Patočky a co jim předcházelo*. In. *Jan Patočka v jubilejním roce 2017: sborník příležitostných textů*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2017, s. 47–78). Zde se také objevily texty vydané pod názvem *Náš národní program* r. 1990, respektive *Co jsou Češi?*, obsahující Patočkovy úvahy o českém národě a jeho dějinách. Hahnová shrnuje jak pozitivní, tak i negativní reakce na tuto archivní část Patočkova díla, sama je však podrobuje vlastní kritice, když poukazuje na nedostatečný, či dokonce chybný historický

výklad některých událostí (s. 58). Zároveň pečlivým rozbořením a upozorněním na příslušné, v knize citované pasáže dokazuje, že Jan Patočka se ocital pod vlivem starších stereotypů, které se objevovaly již v době První republiky, případně pocházejí z německého prostředí, jímž se Patočka nechával ovlivňovat (s. 62, 63).

V následující kapitole *Postmoderní obrazy Václava Bělohradského* Hahnová upozorňuje na vliv jiného českého filozofa, jenž rovněž ve svých textech používá hanlivě působící výroky poškozující českou národní identitu. Ani Václav Bělohradský není podle Hahnové dostatečně obeznámen s českými dějinami (současnou historiografií, viz s. 139) a používá zkreslující obrazy českých dějin, zejména Mnichova, předválečného Československa a prezidenta Edvarda Beneše, které kromě Patočky přebírá především z textů historika Jana Tesaře. Celkově si vybírá díla autorů hovořících o „selhávajícím národě“, aby tak podpořil svoje vlastní myšlenky (s. 127, 131). Hahnová ovšem nepovažuje Bělohradského za autora předpojatého, spíše za někoho, kdo skutečně není s českou historií obeznámen, mimo jiné proto, že současnou českou historiografií ignoruje (s. 138).

Poslední dvě kapitoly autorka věnovala rozboru různých pohledů na bývalé Československo s poukazem na knihy historiků, kteří se snaží období první republiky a s ním spojené složité etapy české historie zmapovat na základě pečlivého studia pramenů. Ukazuje tím, že takové pohledy jsou z podstaty zkoumaných dokumentů pluralitní a neomezují se na zjednodušující dichotomická nahlížení, jež na jedné straně Československo adorují, anebo jej rovnou zatracují. Úplně poslední kapitola pak pojednává o obrazech českých dějin vznikajících v době protektorátu. Eva Hahnová v této souvislosti upozorňuje jak na obrazy vznikající pod nadvládou nacistů, ať už se jedná o záměry nacisty podporované, nebo naopak realizované tajně, tak na exilovou produkci a představuje i poválečné reakce na ně (s. 203). Závěrečné dvě kapitoly jsou podle mého názoru tím nejzajímavějším a nejinspiračnějším, co může čtenář v knize najít. Ostatní části doporučuji číst s odstupem, kritickou ostražitostí a důsledným ověřováním autorčiných závěrů.

Poněkud zarážející okolnost představuje už sama skutečnost, že Hahnová všechny uvedené texty kritizuje za nedostatečnou historickou relevanci, avšak vyčítá tím zařazeným textovým zdrojům něco, na co si nehrají, nesnaží se totiž být odborným historickým pojednáním. Jistým způsobem sporné se to zdá být v případě publikace *Češi v dějinách nové doby*, nicméně přesto i zde autoři upozorňují, že o historicky odbornou práci nejde. Pokud by si jen trochu obeznámený čtenář chtěl přehledněji historicky relevantní pojednání, jistě by sáhnul po jiných dílech od jiných autorů, nejlépe historiků.

Eva Hahnová také v knize nikde neobjasňuje, proč si vybrala ke svému rozboru právě úvahy Jana Patočky, Václava Bělohradského nebo publikaci *Češi v dějinách nové doby*. Proč jmenované texty reprezentují typické příklady hanlivých stereotypů o Čechách a proč autorka ne zvolila jiné, to se může čtenář pouze domohovat. Hahnová se snaží dokázat, že u zrodu analyzovaných hanlivých stereotypů, a tím pádem i dnešních sporů o české dějiny, stál v podstatě Jan Patočka se svými úvahami o českých dějinách, neboť byl podle Hahnové sám pod vlivem řady stereotypů, jež potom jeho student Václav Bělohradský a pseudonymní trojice Podiven (tito autoři Patočku rovněž znali) přebírali bez kritického odstupů, načež osvojené stereotypy dále používali či rozvíjeli, takže se logicky staly součástí diskurzivního rámce diskuze o českých dějinách. Pokud by však Hahnová chtěla dokázat, že tomu tak skutečně je, pravděpodobně by musela použít mnohem více textů od většího množství autorů a dokázat, jak přesně se debata okolo českých dějin takovým způsobem (jejími slovy) dichotomizovala, což by samozřejmě obnášelo analyzovat další promluvy zabývající se českými dějinami. Takto se bohužel její snaha zdá být pouze nepodloženým konstruktem. Navíc se v knize čtenář nedozví, mezi kým, kde vlastně a jakými cestami spor o české dějiny probíhá. Měla-li být tato monografie pokusem o reminiscenci debaty známé jako „spor o smysl českých dějin“, jež probíhala v první polovině 20. století mezi osobnostmi české filozofie na jedné straně a osobnostmi české historiografie na straně druhé, načež vyústila v přímou konfrontaci mezi Masarykovým a Pekařovým pojetím

českých dějin, pak jej nelze považovat za pokus příliš zdařilý.

Výhrady mám i k autorčině analýze citací a výběru citací z textů. Uvedu pouze některé nepřesnosti, ale jistě by si její dílo zasloužilo rovněž v tomto směru mnohem hlubší kritickou analýzu. Po vyhledání a přečtení textů Václava Bělohradského (konkrétně *Může se EU stát ve 3. tisíciletí školou demokracie?*, respektive *Identita je trauma*) jsem nabyla pocitu, že jsem zřejmě četla jiné texty než autorka. Nedošla jsem ani ke stejnému závěru, že by Václav Bělohradský v textech „mentálně vyčleňoval řadu států z Evropské unie následkem údajné nenormálnosti jejich národů“ (s. 203), nebo dokonce „karikoval“ dějepis (s. 139). Hahnová totiž vybere citace, jež se zdánlivě týkají tématu, o němž hovoří, tedy údajného použití hanlivého stereotypu o Česích, a doprovodnou analýzou či vysvětlením pak nabídne čtenáři, co má vidět, aby to odpovídalo jejím závěrům. O širším kontextu a celkovém obsahu rozebíraných textů pomlčí.

Co se týká textů Jana Patočky, je nutno podotknout, že Patočka nebyl historik, nýbrž filozof fenomenolog a byl si toho sám dobře vědom: „Zdá se mi tedy, že Češi, tito shora osvobození sluhové, propásli příležitost dodatečně a samostatně vybojovat svoji svobodu...“ (Jan Patočka: *Češi, díl I. Sebrané spisy*, s. 323.) Nejedná se zde o žádný historický postulát, ale pouze o to, jak se Patočkovy jevil období okolo roku 1938. Nehledě na to, že „shora osvobození sluhové“ jsou navíc jen reakcí na Hegelovu *Fenomenologii ducha*, konkrétně kapitolu o svědomí, na kterou Patočka odkazuje ve svém textu o několik vět výše, což sice Hahnová ve své knize uvádí, ovšem celý citát nepoužila (s. 73), a nikoli důkazem toho, jak Patočka podlehl „oblíbeným hanlivým stereotypům o státech, které vznikly po první světové válce ve střední a východní Evropě a jejichž národy bývaly z britské imperiální perspektivy odmítavě stigmatizovány jako neschopné správy vlastních států“ (s. 79). Pokud vůbec něčemu Patočka podlehl, pak to byl Hegel...

Jiným případ chybného autorčina úsudku představuje odkaz na dopis, jenž Patočka adresoval své německé přítelkyni a ve kterém napsal: „Tento asi desetimilionový národ mluví těžko

naučitelnou západoslovanskou řečí a přejímá od ostatní Evropy duchovně mnoho, ale vrátí již z těchto jazykových důvodů velmi málo“ (s. 72). Hahnová z citátu dovozuje, že „zde autor nabídl obraz českého národa z perspektivy zvenku, jak si asi představoval, že ho vnímají Němci. To odpovídá formě dopisů německé přítelkyni, ale udivuje konstrukcí obrazu Čechů jako „příjemců“, nikoli spolutvůrců evropské kultury. Vzhledem k tomu, že se tak mnozí němečtí autoři po generace o Česích vyjadřovali, jde o zřejmý pokus identifikace autora s adresátem“ (s. 72). Skutečně je v knize slovo *německé* uvedeno kurzívou, což navozuje nepřijemný pocit naprosté manipulace se čtenářem. Nehledě na to, že autorka svému čtenáři v podstatě nabízí vlastní domněnku o tom, jak si Patočka myslel, že Čechy vnímají Němci, a jak předpokládal, co by jeho německou přítelkyni v dopise nejvíce potěšilo. Vysvětlení skutečného myšlenkového obsahu Patočkova výroku ponechám na čtenářově rozumové úvaze.

V této recenzi jsem zatím použila, řekla bych, ukázkou poněkud slabšího kalibru. Ve své publikaci uvedla Eva Hahnová na adresu zařazených autorů mnohem závažnější soudy, které jsou často mírně řečeno „unfair“. Pochopitelně se v knize rovněž objevují autorčiny výroky, s nimiž se nedá než souhlasit. Ať už se týkají stereotypů, které v té či oné podobě, stannou-li se zbraní v boji dvou skupin, mohou vést k nebezpečným situacím, nebo její snahy čtenáři vysvětlit, že i velké osobnosti se mohou mýlit a často žijí v zajetí různých ideologií, respektive úsilí dokázat, že český národ se svými dějinami je nakonec docela „obyčejným národem“ mezi dalšími obyčejnými národy...

Po přečtení knihy *Češi o Česích: dnešní spory o dějiny* je recenzent nutně postaven před dilema, zda knihu doporučit či nedoporučit dalším čtenářům a jestli na ni vůbec ještě (třeba v nějaké polemice) více upozorňovat. Autorka knihy slibuje vysvětlení a objasnění dnešního sporu o české dějiny čtenářům, kteří se v těchto otázkách ztrácejí, a tomu skutečně dostojí. Způsob, jakým se to v knize děje, ovšem zůstává více než na pováženou a rozhodně skrývá potenciál rozdmýchat vášnivě emoce a rozporuplné reakce. Pokud chtěla Eva Hahnová opravdu jenom

poukázat na škodlivost různých stereotypů, které se promítají do diskurzů ve veřejném prostoru, a přispět tak ke zlepšení celkové veřejné diskuze na podobná témata, případně poukázat na to, v čem se uvedení autoři mýlí nebo nepřesně vyjadřují, nebylo nutné se s nimi vypořádat takovým způsobem, jakým to na mnohých místech své knihy autorka učinila. Na druhé straně je kniha dobrým příkladem toho, jak lze jednoduše manipulovat s texty i se čtenářem, který má tím pádem výbornou příležitost si procvičit své vlastní kritické myšlení.

Iva Buštová

DOI: 10.14712/23363525.2020.12

Dennis Smith: *Civilized Rebels. An Inside Story of the West's Retreat from Global Power.* London: Routledge, 2018, 216 s.

Dennis Smith ve své nejnovější publikaci navazuje na témata, kterým se věnuje už dlouho. Jeho předchozí titul *Conflict and Compromise: Class Formation in English Society 1830–1914* (Routledge 2016) se zabývá dobou vzestupu průmyslu a sleduje na tomto pozadí dvě britská města, přesněji řečeno odpovídající změny v sociálním životě. Zaměřuje se přitom zejména na konflikty a kompromisy, které musela společnost přijmout po té, co byl starý řád nahrazen novým, a také zkoumá, jak tyto změny ovlivnily různé části sociálního života. Druhou publikací, která aktuální knize nejen tematicky předchází, je *Globalization: The Hidden Agenda* (Polity Press 2006). Smith v ní poukazuje na to, že je nutné podívat se na problematiku globalizace znovu a ze své perspektivy poukazuje na příklady, kdy může mít globalizace osvobozující účinky, stejně tak jako může způsobit ponížení. Jak sám upozorňuje, kniha *Civilized rebels* představuje linku spojující obě předešlé publikace, a stává se tak posledním dílkem v autorově trilogii.

Dennis Smith se ve své nové publikaci ptá: Jak reagují lidé v situacích, kdy jsou vystaveni ponížení? Dívá se na individuální příběhy žen a mužů z širšího kontextu a dává je do souvislosti s historickým a politickým vývojem.

Hledá velký obraz, aniž by přehlížel životy jednotlivců.

Pro svou analýzu si vybírá čtyři postavy. Všechny mají společné to, že během svého života zažily odpor a odpor společnosti. Jsou jimi jmenovitě Oscar Wilde a Nelson Mandela, kteří oba nejprve ve svém životě byli terčem perzekuce a odsouzení, aby se postupně stali milovanými hrdiny. Další osobností je Aun Schan Su Ťij, v současné době ministryně zahraničí Barmy, která byla ještě do roku 2018 považována za hrdinku bojující proti krutému režimu, ovšem v současnosti jsou její činy zpochybňovány. Poslední postavou je pak Jean Améry, rakouský filozof a spisovatel, který ze svého života nejprve zažil hrůzy holocaustu a později získal uznání, když o holocaustu a povaze nacismu referoval. Všichni čtyři také zažili vězení. Oscar Wilde v britském žaláři, Nelson Mandela na ostrově v Jižní Africe, Jean Améry v koncentračním táboře a Aun Schan Su Ťij byla v domácím vězení v Barmě.

Každý z nich viděl Británii z různých pohledů (zevnitř i zvenčí) a v různých dobách její slávy (na vrcholu moci a během úpadku). Autor se věnuje obdobím od druhé poloviny 19. století do současnosti a zaměřuje se převážně na tři události: Britské stažení se z Evropy, ztrátu moci západního světa a s tím související ztrátu moci Británie na moři.

Smith uvedené čtyři postavy kriticky reflektuje a hledá odpověď na otázku, co nám jejich příběhy a životy říkají o britském impériu a jak bude Západ, který pomalu ztrácí moc ve prospěch Číny, Indie a zemí jižní a jihozápadní Asie, na změněnou situaci reagovat. Všechny čtyři postavy vidí jako symboly aktů celých skupin, jež byly nuceny reagovat na hrozby násilí a ponížení. Nakonec se propracovává ke způsobům, na jejichž základě mohou nejen jedinci, nýbrž i skupiny, národy a dokonce celé regiony reagovat na hrozbu ponížení. Analyzuje příběhy „rebelů“, kteří se vyrovnávali s represivními režimy, a dochází k několika variantám postojů. Každý z nich totiž reagoval na ponížení jiným způsobem, což autora vede k vytvoření modelu reakcí na takové podmínky.

Nicméně kniha má v názvu spojení „civilizovaní rebelové“. „Rebelové“ proto, že vystupovali

proti režimu, který v dané době existoval, ovšem také „civilizovaní“, a to podle Dennise Smithe ze dvou důvodů. První z nich představuje jejich vzdělání, což nemusí znamenat jenom studium na určité škole, ale hlavně vynikající orientaci ve vysoké kultuře majoritní společnosti. Druhým důvodem je potom způsob jejich vystupování a chování v situacích, kdy jde o schopnost objektivitu a sebekontroly.

Na začátku se autor vypořádává se samotnými pojmy „Západ“ a „Východ“. Ačkoliv je pro něj celkem snadné definovat Západ a v podstatě se ve svých úvahách soustředí na Evropu a severní Ameriku propojené společným politicko-kulturním kontextem, pokud jde o Východ, upozorňuje Smith na historickou skutečnost, že Východy existovaly celkem tři. Prvním z nich byl tzv. „Orient“, který byl symbolizován Osmanskou říší a zhroutil se roku 1918. Druhý Východ představoval Sovětský svaz, ten se rozpadl mezi lety 1989 a 1991. A poslední Východ, jehož význam vykristalizoval teprve v posledních letech, je reprezentován Čínou. Tento „Východ“ jako jediný nebyl nikdy ani v nejmenší ze svých částí považován za „západní“ a ani nechce.

Dennis Smith nás postupně bere od hluboké minulosti 9. století až do současnosti a vypráví příběh Západu jako místa strachu a represe. *„Tato vytrvalá snaha [polyby Evropanů směrem do Pyrenejského poloostrova a osídlování Latinské Ameriky v 15. století] byla hnána arogancí, fanatickým zápalem, opovržlivostí, zoufalstvím a někdy obrovským egocentrismem“* (s. 7). Západ a jeho historii koncentrovanou v podobě Británie, kterou chápe jako impérium s největší mocí, popisuje s velkou dávkou kritiky. Nezaobírá se příliš detaily a konkrétními událostmi, spíše shrnuje a líčí převládající atmosféru. Třebaže Smith používá vcelku lehký jazyk, hovoří jím o ukrutnostech a ponižování způsobených Západem, takže do výkladu občas vkládané žerty vzbuzují spíše dojem výsměchu. *„Západ byl prezentován jako Brit, stereotypně jako námořní důstojník s růžovými tvářemi nebo bledý námořník. Ať divná bradka nebo knír, zůstala situace stejná skoro dvě století až do 2. světové války“* (s. 7). Hledí tak na západní svět jako na něco, co se během let vypracovalo v oblast, která si sama o sobě myslela, že je civilizovaná a nadřazená

ostatnímu světu. Svět tradičních dynastií ovšem narušily dvě zásadní události: Americká a Velká francouzská revoluce, jež přinesly myšlenku svobody a občanství. Přesto zůstávalo Britské impérium silným hráčem, možná skutečným vůdcem západního světa až do konce druhé světové války. Po ní se reálná politická síla přesouvá na Západě do USA a na Východě do Sovětského svazu, čímž tedy začíná „soutěž“ s druhým Východem. Nicméně autor upozorňuje na to, že v současné době se mezinárodní moc posouvá na Východ reprezentovaný tentokrát Čínou. Pokud přitom zabíhá do detailů konkrétních historických událostí, je to vždy ve vztahu k oněm čtyřem postavám, které si vybral. Jejich život se tím pádem přímo zrcadlí ve velkých událostech historie, přičemž jasně definuje dobu jejich života a to, jak se s ní tyto čtyři vyrovnali.

Smith se postupně dostává k jednotlivým rebelům, které si vybral jako modely pro svou teorii. Jak již bylo zmíněno, vypráví o jejich životě v kontextu historických a politických událostí dané doby. Mluví o nich s neskrytým respektem a možná až obdivem. Velice barvitě vykresluje klíčové okamžiky jejich životů, především Wildovo vystoupení v divadle v roce 1892 nebo Mandelovo prohlášení u soudu končící dnes již proslulým výrokem z roku 1964: *„Ctil jsem ideál demokratické, svobodné společnosti, v níž budou všichni žít v harmonii a budou mít stejné příležitosti. Je to ideál, pro který žiji a pro který jsem, pokud to bude nutné, připraven zemřít“* (s. 20). Autor posléze barvitě popisuje událost ze stejného roku, kdy Améry v rozhlasovém pořadu vylíčil hrůzy života vězňů v koncentračních táborech, a proslov Su Ťij před budhistickým klášteřem v roce 1988. Z celého líčení jasně vystupuje nejenom autorův obdiv k těmto postavám, ale rovněž k síle přelomových okamžiků. Ve všech kapitolách věnujících se jednotlivým osobnostem zabíhá do podrobností každodenního života, aniž by zapomínal na širší kontext. Právě naopak, od malého detailu individuální existence vždy přechází k velkému obrazu dějin a k souvislostem, jež definovaly tehdejší svět.

Každý ze čtyř „civilizovaných rebelů“ reprezentuje prostřednictvím vybrané osobnosti jeden specifický typ. Tak Oscar Wilde byl podle Smithe

kulturní sabotér, jako liberál podporoval utlačované národy, jakými byli v té době Irové, byl utopickým socialistou spojený s anarchismem a zkorumpovaný britský establishment mu stál v cestě (s. 155).

Jean Améry působil jako voják bojující proti dědictví imperialismu a fašismu, a měl proto tři hlavní nepřátele: německý lid a jeho ignoranci toho, co se dělo a děje Židům, mezinárodní kapitalismus, který způsobil omezení svobody ve prospěch maximalizace zisku, a nakonec lidskou existenci samotnou, v jejímž rámci lidé chtějí svobodu a vedou nejen za ni marný boj.

Nelson Mandela věděl podle Smithe o výhodách násilí, ovšem nechal se spíše vykreslovat jako uvězněný světec. Aby se mohl stát takovým „světcem“ a využít pro své záměry tuto metaforu, musel provést zázrak. Zázraky se mu podle Smithe podařily hned dva: dokázal přimět tehdejší ukřivděné Afričany, aby potlačili svou touhu po pomstě na bílých obyvatelích, a přesvědčil afrikánské nacionalisty, že jejich stoupcí budou po vzdání se monopolu na politickou moc v bezpečí.

Aun Schan Su Ťij získala v roce 2016 post ministryně zahraničí Barmy, což podle Smithe institucionalizovalo její roli mudrce. Vystupuje potom jako moudrý průvodce změnou režimu v Barmě, k čemuž jí napomáhá také pověst jejího otce. Smith vidí podobnosti v životech i „zbraních“ mezi Wildem a Amérym, zatímco Mandela si je podle něj blíží se Su Ťij.

Dennis Smith dále vysvětluje ponížení, nebo jeho hrozbu, na něž má rebel reagovat třemi aspekty jednání: 1) podmanění si těch, kteří byli volní; 2) sestup do nižších pater společnosti a 3) vyloučení z nějaké specifické skupiny. Zjednodušeně jde o převrácení statusu člověka a přepracování jeho identity. Smith se pak ptá, jak konkrétní lidé či skupiny reagují na takovou situaci a přichází s vlastním modelem.

Tento model nabízí reakce na hrozbu ponížení, které se inspirovaly třemi sporty: judem, šachy a pokerem. Každá čerpá z jiného sportu a využívá jeho zvláštních taktik. Hlavní dvě reakce na hrozbu představují podlehnutí (*Yield*) a vzdor (*Challenge*), přičemž obě se dělí na dvě další a ty pak na ještě další dvě. Jedná se nakonec o celkem osm reakcí zařazených do čtyř

kategorií (přijetí – *Acceptance*, útek – *Escape* [obojí pod podlehnutím], a zavrnutí – *Rejection* a transformace – *Transformation* [obojí pod kategorií vzdor]).

Konkrétními reakcemi tedy jsou 1) klamání (*Deception*) – vytvoření pocitu, obelhávání sebe sama názorem, že ponížení, které cítíme, je legitimní; 2) přeměna (*Conversion*) – člověk porozumí straně, jež ho vystavuje ponížení, a špatné pocity, které cítí, vznikají jen vinou jeho vlastního selhání; 3) vyhýbání se (*Avoidence*) zahrnuje útek a vytvoření bariér před ponížením; 4) nahrazení (*Replacement*) – ohrožení ponížením si najdou alternativní místo, které jim vyhovuje a kde hrozba neexistuje; 5) pomsta (*Revenge*) nastává poté, co pominulo ponížení a má napravit jeho efekty; 6) vzdor (*Resistance*) je v podstatě obrnění se sama sebe, aby byly zmírněny efekty ponížení; 7) smíření (*Conciliation*) zahrnuje vyjednávání mezi stranami, které má vést k limitování následků ponížení a nakonec 8) emancipace (*Emancipation*) znamená poznání, že situace je pro obě strany nevýhodná, proto je nutné najít kompromis.

Jak již bylo výše uvedeno, autor se ve svých kategorizacích inspiroje třemi sporty, totiž judem, šachy a pokerem. Ty fungují jako vysvětlení toho, proč si aktér vybral tu kterou reakci. Pokud postupuje jako v judu, jedná se o jakési ustoupení o krok zpět či do strany před náhlou hrozbou. Pokud přemýšlí nad tím, zda jeho reakce bude mít spíše zmírňující účinek (ve smyslu zmírnění dopadů nastalé situace) nebo existuje možnost pomoci vybrané reakce celou situaci zvrátit a zničit tak příčinu hrozby, postupuje spíše jako při hraní šachů. Poslední taktikou je pak pochopení sebe sama, těch druhých a toho, jak na sebe vzájemně všechny strany působí, a podle toho vybrat reakci jako v pokeru.

Autor následně probírá každou z reakcí a ukazuje, kdy byla příslušná taktika použita jím vybranými rebely. Znamená to tedy především, že se reakce na tu samou situaci mohou měnit podle konkrétní situace, která právě nastala. Všichni Smithovi rebelové si tak vyzkoušeli několik reakcí.

Nakonec se Dennis Smith vrací ke svému původnímu příběhu o upadání moci Západu ve prospěch Východu. Podle jeho názoru se to

odehrává ve třech procesech: ustoupení Západu „z držení“ globální moci, pád Britského impéria a snaha Británie vystoupit z Evropské unie. Popisuje rovněž, jak kupříkladu Spojené státy prošly fází *vzdoru* a *pomsty* během studené války nebo po 11. září 2001 a přes *přijetí* během Obamovy vlády až k útěku v současné době pod vedením Donalda Trumpa, který vede Spojené státy k izolaci. Samotný Brexit, jemuž se věnuje nejvíce, podle Smithe kombinuje útěk a *zavrnutí*. Používá jej jako případovou studii, v níž ukazuje, jak by bylo možné jeho model použít pro celé skupiny. Z toho ovšem vyplývá, že už se nejedná o model reakcí jen jednotlivců, na jejichž jednání model na začátku představoval.

Zastánci Brexitu podle Smithe věřili, že zažijí ponížení ztělesněné lidmi, kteří do Británie přicházeli z jiných zemí a zabírali místa v práci a bydlení Britům. Tento názor byl následkem pocitu nadřazenosti, který je v Britech zakotven už po generace. Smith dále upozorňuje, že hlavním poselství kampaně za Brexit bylo heslo „Převezměme zpět kontrolu“, vycházející z pocitu, že cizinci přebírají vládu nad Británií. Tato myšlenka podle autora navazovala na dlouhotrvající dojem o postupné ztrátě moci již od dob počátků hroucení britského impéria. „Ano“ pro odchod z Evropské unie bylo pak *pomstou* (kteřou Smith včleňuje do reakce *zavrnutí*) elitám, jež dovedly Velkou Británii do tak ponižující situace, *pomstou* i za cenu ublížení sobě samým, zároveň ale také útěkem z této situace.

Těžko se ubránit kritickému závěru, že studie Dennise Smithe *Civilized Rebels* trochu klouže po povrchu. Při čtení tušíme, že se vlastně má jednat o velkou syntézu historických a sociálních procesů, která by si ale zasloužila více prostoru. Čtenář se občas ztrácí v samotném Smithově modelu a všech složitých vztazích mezi jednotlivými reakcemi. V knize se objevují hned tři velká témata: jakým způsobem se člověk v civilizované společnosti stává rebellem, jak takový člověk reaguje na ponížení způsobené společenskými okolnostmi a v neposlední řadě analýzy historických událostí, které vedou ke ztrátě moci Západu. Všechny části by si jistě zasloužily mnohem rozsáhlejší zpracování. Jedná se nicméně o velice zajímavé dílo zahrnující obrovský kontext historických a sociálních událostí ve spojení

se způsoby, jakými tyto události ovlivňují reakce jednotlivců i celých skupin. Autor pomocí jednotlivých historických exkurzů vysvětluje aktuální dění a vytváří vlastní model reakcí zejména na hrozbu ponížení.

Jana Vitíková

DOI: 10.14712/23363525.2020.13

Jan Kalenda: *Formování evropských států: Autoři, modely a teoretická syntéza*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014, 448 s.

Publikace Jana Kalendy se poprvé v českém jazyce systematicky a rozsáhlým způsobem věnuje problematice vzniku moderního státu a teorii procesů, které jej provázely, ze sociologického hlediska. Autor dílčí výsledky svého zkoumání publikoval již v několika časopiseckých studiích a kolektivní monografii *Soudobá sociologie*. Recenzovaná publikace *Formování evropských států* představuje knižní podobou jeho disertace obhájené v roce 2013 na Univerzitě Palackého v Olomouci a přináší dosavadní výsledky Kalendova bádání v ucelené podobě. Kalenda se přitom vědomě omezuje na historiko-sociologickou analýzu procesů, které vedly ke vzniku států jako komplexních moderních institucí, jež jsou podle něj a mnoha jiných autorů nejdůležitějším strukturálním rámcem soudobých společností vůbec. Stranou tak zůstávají některé jiné přístupy, jako např. studium států z perspektivy teorie mezinárodních vztahů, politické antropologie a geografie, stejně jako politicko-filozofické úvahy nad podstatou státu a jeho možných uspořádáních. Práce se dále zaměřuje na vývoj v Evropě a mapuje období mezi 9. a 19. stoletím Odhlíží tedy od předchozího vývoje i od rozsáhlé problematiky přenosu této moderní politické formy do jiných oblastí či od jejího vztahu k odlišným principům politické organizace společnosti.

Metodou zpracování tématu je analýza již existujících teorií vývoje států formulovaných na poli historické sociologie, pro kterou se jedná o jednu z důležitých oblastí, jejíž studium dále pokračuje (viz např. letos vydaný sborník Johna

L. Brookea a Julie Straussově *State formations*). Předmětem Kalendova podrobného rozboru jsou teoretické práce celkem 13 badatelů, kteří své studie vydávali postupně od 60. let 20. století, včetně klasiků tématu jako jsou Ch. Tilly, N. Elias nebo M. Mann, velkých jmen sociální teorie jako T. Parsonse či A. Giddense i méně známých autorů, například Martina van Crevelda nebo Thomase Ertmana.

V pozadí publikace nicméně nestojí pouze snaha o analýzu těchto teorií a jejich představení českým čtenářům, nýbrž mnohem ambicióznější záměr: analyzovat a propojit již existující teorie na abstraktnější úrovni, a to způsobem, který by mohl přispět k „adekvátnějšímu vysvětlení daného fenoménu“ (s. 14). Jan Kalenda na půdorysu, který si vytýčil, usiluje o provedení metateoretické syntézy. Mezi nástroje, jež k tomu využívá, patří především formalizace existujících teorií s použitím předem zvoleného klíče a na základě propracované metodologie, která čerpá jednak z metateoretických koncepcí vypracovaných na poli samotné sociologie například G. Ritzerem nebo J. Mahoneyem a rovněž z obecné epistemologie a filosofie vědy.

Uvedme již nyní, že cíl, který si autor vytýčil, rozhodně není snadný, čemuž odpovídají také struktura a obsah práce. Obojí představuje pro čtenáře značně náročný úkol, a to především vzhledem k míře abstrakce, jíž se rigorózně pojatá analýza v úvodu i závěru práce vyznačuje, a velkému množství různých možných přístupů k problému, které Kalenda kriticky reflektuje. Přesto je to právě autorova metodologie, jež stojí za pozornost, už jenom vzhledem k originalitě a ojedinělosti takto pojatého zkoumání; odvíjí se od ní též způsob analýzy jednotlivých teorií a celková struktura práce.

Kalenda v nejobecnější rovině vychází z premisy přínosu „reflexivního studia vlastní vědecké disciplíny“ a nutnosti „analyzovat epistemické, ontické a jiné teoretické předpoklady sociologických teorií takovým způsobem, aby konstrukce či formalizace těchto teorií byla co nepropracovanější“ (s. 26). Zaměřuje se přitom ryze na jejich vnitřní strukturu, „kognitivní schémata“ aplikovaná na vývoj státu, nikoliv tedy na sociální pozadí jejich vzniku nebo jejich přinášení k určitým tradicím sociologického

a sociálně-filozofického uvažování, kupříkladu marxismu (pro přesnost uvedme, že Kalenda tyto alternativní přístupy, které by nabízela například sociologie P. Bourdieuho, reflektuje, ale do své analýzy je nezařazuje).

Kalenda rozděluje teorie všech třinácti zkoumaných autorů do čtyř přístupů na základě „rozdílení čtyř institucionálních dimenzí, na něž jednotliví badatelé kladou ve svých teoriích největší důraz“ (s. 32). Jde o ekonomizující, válečný, politizující a kulturalistický přístup. Uvedme, že se jedná o Kalendovo vlastní rozdělení, které se odchyluje od alternativních přístupů, mimo jiné i klasifikacemi předkládanými některými ze samotných analyzovaných autorů, třeba Ch. Tilly, nebo M. Mann, které jdou nad rámec. To může být poněkud problematické, nicméně Jan Kalenda se patrně nemohl tomuto kroku vzhledem ke své celkové teoretické koncepci vyhnout. Tyto přístupy totiž představují stavební kameny nejdříve parciální (pro každý přístup zvlášť) a poté celkové syntézy zkoumaných teorií.

Aby ji autor mohl uskutečnit, provádí další dva kroky k jejich formalizaci. Prvním z nich je jejich převod do analytických modelů na základě jednotného schématu. Proces formování států jako každý sociální proces dle Kalendy sestává ze čtyř elementárních prvků – *příčin, složek, průběhu a efektů*. Ty posléze představují základ pro v knize graficky znázorněné modely, do nichž jsou jednotlivé prvky zaneseny, a to nejprve pro každou jednotlivou teorii zvlášť a poté pro i pro každý z přístupů, vždy na základě jejich syntézy. Výhodou tohoto kroku podle Kalendy je, že „každý jednotlivý vztah zanesený do modelu [...] představuje testovatelnou pozici, na základě níž je možné zjišťovat, zdali je platná v případě určitého státu či [...] empirického jevu“ (s. 35), což vytváří předpoklady pro falzifikaci jednotlivých teorií i jejich další evaluaci a propojování.

Druhý způsob formalizace se odvozuje od Lakatosovy teorie vědy. Čtyři přístupy k formování států dle Kalendy odpovídají Lakatosovým vědeckým výzkumným programům (sama problematika formování státu je paradigmatickým pro Kuhnově smyslu) a jako takové disponují jednak svým tvrdým jádrem složeným

z negativních nefalzifikovatelných premis a dále ochranným „obalem“, sestávajícím z premis, tezí a hypotéz, které jsou v rámci daného výzkumného programu dále rozvíjeny a ztělesňují pokrok v popisu a vysvětlení fenoménu. Právě tyto „negativní a pozitivní heuristiky“ v podobě jednoduchých tezí opatřených kódovými značkami Kalenda následně přiřazuje každému z přístupů a převádí do nich (v případě pozitivní heuristiky) též dílčí zkoumané teorie, což následně využívá při jejich syntéze.

Výše zmíněné kroky představují hlavní princip Kalendovy analýzy, ač můžeme poznamenat, že její obsah se tím tak docela nevyčerpává, neboť autor se zabývá i některými dalšími otázkami, jako například poměrem teorií formování států k obecným sociologickým paradigmatům definovaným Ritzerem (tj. paradigmatu sociálních faktů, se kterým analyzované teorie ztotožňuje, a dále paradigmatu sociální definice a sociálně-behavioristickému paradigmatu), což dále využívá k jejich kritice v závěru své knihy.

Pokud jde o samotný rozbor teorií jednotlivých autorů, autor mu věnuje většinu z celkového rozsahu práce v částech II–V. Každá ze třinácti kapitol zahrnuje nejprve popis příslušné teorie a identifikaci jejích klíčových prvků, dále sumarizaci historiografické a teoretické kritiky vznesené z různých stran a nakonec její formalizaci v souladu s výše nastíněným konceptuálním rámcem (tedy výčet premis rozvíjejících pozitivní heuristiku a grafický model). Jedná se o pasáže přístupnější i pro ty, kdo se nechtějí zabývat předkládaným metateoretickým rozbohem, například pro účely svého vlastního bádání. Můžeme se zde v poměrně přehledné formě setkat s charakteristickými problémy, které historická sociologie a historiografie vzniku moderních států řeší, a to ať už se jedná o samotné vymezení klíčových problémů, časovou strukturu, prostorovou variaci státotvorných procesů, nebo o roli jednotlivých aktérů a dalších sociálních procesů či fenoménů. Celkově podrobné zpracování a kritický přístup k jednotlivým teoriím, včetně jejich vzájemného srovnávání také mimo rámec formální metodologie, umožňuje využít tuto část i bez dalšího jako přehled o současných sociologických teoriích formování států.

Závěrečná část knihy se věnuje naplnění záměru celé publikace, totiž snaze dospět meta-teoretickou agregací a reflexí stávajících teorií vzniku moderních evropských států k produktivním výsledkům. Jan Kalenda navrhuje tři možné postupy, pomocí nichž lze současný stav poznání dále rozvíjet.

První možností je pokračovat v rozvoji jednotlivých výzkumných programů tak, jak byly autorem v úvodu vymezeny. Za tímto účelem Kalenda jakožto svůj příspěvek předkládá shrnující heuristiky jednotlivých přístupů složené z tezí a premis odvozených z jednotlivých teorií a tomu odpovídající modely.

Druhá, syntetizující postup spočívá v zamítnutí dílčí heuristiky jednotlivých výzkumných programů a vytvoření nového uceleného výzkumného programu, byť dílem na jejich bázi. Vlastní řešení, které pak autor předkládá, staví především na myšlence zachycení multidimenzionality a multiúrovňovosti celého procesu formování států. Kalenda dosud formulovaným teoriím vytýká buď přílišnou obecnost, nebo naopak příliš úzké zaměření jen na některé sociální procesy, ale rovněž to, že nezahrnují všechny čtyři institucionální dimenze (ekonomickou, vnitřní a vnější politickou a kulturní) a oboustranné vztahy mezi nimi. Dále se zaměřuje na prostorový a časový dosah, v jednotlivých teoriích variující, jenž má být systematicky rozšířen tak, aby pokryl celou zkoumanou oblast a autorem vytyčené časové období. V neposlední řadě má být výzkum uzpůsoben tomu, aby vedle dosavadní „realistické“ ontologie a epistemologie zahrnul i alternativní přístupy k sociální realitě (paradigma sociální definice či sociálně-behavioristické paradigma) a kromě dle Kalendy převažujícího výzkumu makroúrovně pokrýl též mezo- a mikroúrovně daného procesu.

Konečně nejinovativnější a autorem upřednostňovaný postup by byl dosažen, jestliže by došlo k zakotvení výzkumu formování států v úplně novém paradigmatu vycházejícím z kritického realismu Roma Harrého a Roye Bhaskara založeného na specifické ontologii rozlišující jednak různé dimenze a zároveň různé vrstvy sociální reality a pracující s pojmy produktivního mechanismu, abdukcce a retrodukcce. Podle Kalendy má tento přístup vyřešit některá ze

základních dilemat současných teorií, která se týkají adekvátního uchopení sociální reality (především neslučitelnosti pozitivistických a antipozitivistických východisek) a nabídnout nosnější pojetí příčinnosti a dalších relací.

Závěr knihy ovšem nicméně budí určité rozpaky. Ačkoliv autor v úvodu slibuje přinést pomocí své metateoretické analýzy nová vysvětlení, zůstává otázkou, nakolik tomuto úkolu skutečně dostojí. Kalenda se v závěrečných statích své publikace, a to přes jinak obsahově bohatý popis dílčích teorií v prostřední části práce, omezuje na evaluaci celé problematiky buď pomocí velmi obecných termínů, nebo přímo abstraktních kategorií. Jeho text místy postrádá zřetelnější vazbu k samotnému *referens* celé knihy, jímž mají být konkrétní historiografické a teoretické otázky týkající se formování států. Jakkoliv zní jeho návrhy mnohdy logicky, bylo by právě zde na místě je v daleko rozsáhlejší míře doplnit konkrétními příklady jejich aplikace na teoretické problémy, s nimiž se dílčí teorie (dle autora nedostatečně) vyrovnávají. Absence těchto příkladů a abstraktní a formalistický jazyk práce značně ztěžuje jednak vůbec adekvátní porozumění Kalendovým tezím a také kritické posouzení jejich uplatnitelnosti pro praktickou konstrukci teorií.

Tento problém ještě není tak výrazný v případě prvního a druhého z navrhovaných postupů, kde je poměrně zřejmé, co má autor na mysli a jak by měl být další výzkum realizován, ačkoliv

se nevyhneme otázce, zda lze obecné náčrty výzkumných postupů chápat skutečně jako příspěvek k vysvětlení fenoménu a ne spíše coby nastolení množství otázek, které by bylo třeba vyjasnit. Pokud jde o třetí cestu, tedy založení dalšího výzkumu formování států na novém kriticko-realistickém paradigmatu, Kalenda je na několika málo stránkách popisuje v natolik obecných termínech, že čtenář zůstává odkázán na svoje vlastní domněnky a představy o tom, jak by měla aplikace daného přístupu vypadat.

Bylo by tedy vhodnější, kdyby Jan Kalenda předložil alespoň dodatečná doplnění a rozpracování svých stěžejních tezí uvedených v závěru. Bez nich totiž přetrvávají pochybnosti, zda je možné na jeho jinak bezesporu originální a zajímavý pokus o metateoretické bádání nějak navázat. Publikace by si dále zasloužovala pečlivější redakční práci, neboť po té stávající zůstaly v textu některé stylistické i jazykové chyby. Přes všechny tyto výhrady lze Kalendovu publikaci označit za zdařilý přehled a kritickou reflexi důležité problematiky, která stála dosud spíše stranou zájmu českých autorů.

(Tento text vznikl za podpory projektu „Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě“ reg.č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734 financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj.)

Jakub Kolářek

DOI: 10.14712/23363525.2020.14

Konference k 10. výročí Centra vizuální historie Malach: *Prague Visual History and Digital Humanities Conference 2020*, 27.–28. 1. 2020

V roce 2020 uplynulo deset let od založení Centra vizuální historie Malach při Ústavu formální a aplikované lingvistiky Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy. Během první dekády své existence se CVH Malach etablovalo jako průsečík humanitních a společenských věd s digitálními technologiemi. Stalo se uznávanou institucí, která se věnuje zejména orální historii a dějinám genocid. Základním kamenem činnosti CVH Malach je zpřístupnění rozsáhlých sbírek orálněhistorických rozhovorů. CVH Malach původně vzniklo jako přístupový bod k *Archivu vizuální historie* USC Shoah Foundation; tato stále rostoucí sbírka rozhovorů se svědky a přeživšími genocid, zejména holocaustu, v současnosti obsahuje téměř 55 000 audiovizuálních nahrávek ve více než 40 jazycích. Od roku 2018 je v CVH Malach k dispozici též *Fortunoffův videoarchiv svědectví o holocaustu Yaleovy University* s více než 4400 rozhovory. Návštěvníci mohou navíc pracovat i s menšími sbírkami: archivem *Refugee Voices* (150 anglických rozhovorů) a malou částí rozhovorů z Židovského centra holocaustu v Melbourne (15 rozhovorů s přeživšími narozenými na území Československa). Kromě přístupu do uvedených databází se CVH Malach podílí na výzkumných a vzdělávacích aktivitách, spolupracuje s dalšími fakultami Univerzity Karlovy a s domácími i zahraničními institucemi. V průběhu let se v Centru konaly vzdělávací semináře pro učitele z ČR i ze zahraničí, letní školy pro mezinárodní studenty a mnoho skupinových exkurzí vysokoškolských studentů různých oborů. V roce 2019 byl zahájen program stáží, který studentům umožňuje seznámit se s technologickými a obsahovými aspekty činnosti CVH Malach. U příležitosti 10. výročí existence CVH Malach byl tak i s ohledem na rozvíjející se náplň činnosti centra podstatně rozšířen i program pravidelné lednové konference, která byla nazvána *Prague Visual History and Digital Humanities Conference* (PraViDCo). První den konference (27.

ledna) byl věnován zvaným přednáškám a diskusím zástupců partnerských institucí, zatímco ve druhém dni vystoupili domácí i zahraniční badatelé v klasickém konferenčním rámci na základě otevřené výzvy k zaslání příspěvků.

V dopolední části programu prvního dne vystoupili jako zvaní řečníci Martin Šmok z USC Shoah Foundation (s přednáškou „Education through genocide testimonies: Visual History Archive of USC Shoah Foundation, IWitness and IWalks in the Czech schools“) a následně Stephen Naron s Jakem Karou, zastupující Fortunoffův archiv (přednáška „Striking a Balance Between Ethics and Access: The Fortunoff Archive’s Approach to the Digital Humanities“). Většina dalších hostujících řečníků následně vytvořila dva expertní panely. První z nich, nazvaný *Institutions and Oral History in Europe*, „Micro“ and „Macro“ *Perspectives and Possibilities, Research and Technology*, obsahoval příspěvky Adama Hradilka z Ústavu pro studium totalitních režimů, Natalie Otriščenko z Centra pro urbánní historii v Lvově, Michaela Loebensteina z Rakouského muzea filmu, a Martina Bulína ze Západočeské univerzity v Plzni. Diskuse směřovala od využití rozsáhlých archivů nahrávek orálněhistorických rozhovorů v badatelské a vzdělávací praxi, přes obecnější otázky spojené s interpretací audiovizuálního materiálu z hlediska filmové teorie, až k nejnovějším pokrokům na poli počítačové lingvistiky a automatického zpracování mluvené řeči. Druhý expertní panel, nazvaný *Interdisciplinary Research and Visual History Archival Collections*, představil konkrétní výzkumné projekty Hany Kubátové zastupující Centrum pro transdisciplinární výzkum traumatu, násilí a spravedlnosti při Univerzitě Karlově a Ildikó Barna budapeštské Univerzity Loránda Eötvöse. Hana Kubátová pohovořila o tématu přináležitosti v kontextu osobní biografie; Ildikó Barna pak o využití komplementárních archivních zdrojů různého charakteru, zvláště tradičního archivního materiálu a orálněhistorických pramenů. První konferenční den uzavřelo předání cen vítězům komiksově-výtvarné soutěže a exkluzivní projekce dokumentárního filmu *Terezínští hrobaři* režisérky Olgy Struskové, který vznikl v produkci České televize.

Druhý konferenční den (28. leden 2020) byl vyhrazen příspěvkům zejména mladších badatelů z ČR i zahraničí, shromážděným na základě otevřené výzvy. První sekce této části konference se věnovala uplatnění *digital humanities* v historii. Začala příspěvkem „How to detect *coup d'état* 800 years later“ od Jana Škvrňáka, Jeremiho Ochaba a Michaela Škvrňáka z Masarykovy univerzity v Brně v České republice. Autoři uplatnili analýzu sociálních sítí na poměrně neobvyklém případě zkoumání politických společenství v českém království raného středověku s cílem rozplést mocenské vztahy a jejich vliv na tehdejší svět aristokracie. Mauricio Nicolas Vergara následně ve svém příspěvku popsal, jak podceňovaným prvkem byly přírodní katastrofy ve vojenských taženích první světové války v alpské oblasti – a podceňovaným faktorem zůstaly i při současném výkladu dějin. Jeho práce představuje přístup GIS (*Geographic Information Systems*), který umožňuje lepší pochopení tohoto jevu. Magdalena Sedlická a Wolfgang Schellenbacher z Masarykova ústavu Akademie věd ČR pak popsalí proces tvorby databáze vizuální historie (EHRI Online Edition), založený na interdisciplinárním porozumění shromážděným materiálům, ale též zohlednění perspektivy koncového uživatele, vedoucí ke vzniku přínosného uživatelského rozhraní pro výzkumné pracovníky, učitele, studenty i širší veřejnost.

Druhá sekce byla zaměřena na různé přístupy k novým historickým pramenům v digitálním kontextu. Vanessa Hanneschläger z Rakouské akademie věd představila probíhající projekt, jehož cílem je reedice právních dokumentů rakouského spisovatele a novináře Karla Krause, vycházející z verze publikované knižně v 90. letech. Eva Grisová z Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem následně na konkrétním příkladu přiblížila, jak mohou být audiovizuální nahrávky orálněhistorických svědectví využity i pro výzkum starších historických období. Ukázala, že i rozhovory věnované primárně holocaustu mohou být v kombinaci s dalšími prameny hodnotným zdrojem pro zkoumání dlouhého 19. století. Nataša Simeunović Bajić ze srbské Univerzity v Niši pak přiblížila a zajímavý fenomén známý jako Jugonostalgie, a to v jeho internetové podobě. Prostřednictvím

analýzy online archivů tištěných i filmových médií, YouTube videí, internetových médií a sociálních sítí autorka prozkoumala, jak se internetová sféra stává jakýmsi virtuálním muzeem a otevřeným prostorem pro sdílení a formování individuální i kolektivní paměti.

Třetí panel se podrobněji zaměřil na kvalitativní analýzu svědectví o holocaustu v audiovizuálních rozhovorech. Jakub Bronec z Univerzity v Lucemburku osvětlil málo známý případ československých Židů, kteří se rozhodli vyhledat úkryt v Lucembursku, ježovšem nebylo oním bezpečným útočištěm, po kterém toužili. Přiblížil systematické pronásledování těchto lidí, které je zkoumáno v rozsáhlejším výzkumném projektu, jenž využívá i orálněhistorické materiály. Následně se Karolína Bukovská z Freie Universität Berlin a Jakub Mlynář z Univerzity Karlovy ve společném příspěvku zaměřili na způsoby, jimiž je do rozhovoru vedeného metodou orální historie zapojeno zobrazení tetování přeživších koncentračního tábora v Osvětimi. Do popředí se zde dostal i často přehlížený vliv tazatelů a výzkumného kontextu na výslednou podobu rozhovoru.

Poslední sekce, nazvaná *Identities, Beliefs and Humanism in the Modern Era*, poskytla příležitost k širší konceptuální diskusi vybraných klíčových témat spojených s využitím audiovizuálních digitálních zdrojů ve vztahu k jejich tvůrcům a zprostředkovatelům. Deepika Kashyap z estonské Univerzity v Tartu se zabývala otázkou identity indické menšiny Nyishi, jak je reprezentována v on-line sféře prostřednictvím dokumentace kulturních prvků, které zachycují jejich identitu. Poté se Lauri Niemistö z finské Univerzity věnoval formám především vizuální reprezentace hnutí za práva žen v populárním britském satirickém časopise *Punch* mezi lety 1905 a 1914. Ukázal, že pro správné pochopení tropů a alegorií, které zprostředkovávají sociálně konstruované významy, je velmi důležité podrobně znát historický kontext. V dalším příspěvku se Komlan Agbedahin z univerzity Svobodného státu v Jihoafrické republice zaměřil na nedávný skandál z afrického fotbalového šampionátu coby příklad potlačení lidské důstojnosti a hodnoty lidského života ve snaze podrobit se obchodním a politickým

zájmům. Poukázal též na skutečnost, že internetové zdroje umožňují rekonstrukci události včetně osobních svědectví fotbalistů, jejichž spoluhráči byli při vojenském incidentu zabiti. Celou konferenci pak uzavřel příspěvek Karin Hofmeisterové z Univerzity Karlovy, která se věnovala reprezentacím mučednictví ve vizuální a textové produkci srbské pravoslavné církve a otázce kontinuity tohoto fenoménu s obdobím jugoslávského socialismu.

Dvoudenní konference poskytla vhled do široké palety různých témat, metod a přístupů, s nimiž přišlo CVH Malach do styku během

prvních deseti let své existence. Příspěvky z druhého dne jsou shromážděny v konferenčním sborníku, který je již k dispozici i v elektronické podobě (<https://ufal.mff.cuni.cz/malach/en/publications>). Centrum bude bezesporu i nadále sloužit jako místo setkávání vědců, učitelů, studentů a všech, kteří mají zájem dozvědět se o zkušenosti lidí, kteří byli ochotni sdílet své životní příběhy navzdory prožitým tragédiím a utrpení.

Jiří Kocián – Jakub Mlynář

DOI: 10.14712/23363525.2020.15

